

ИЗВЕСТИЯ

XXXVIII/2023

PROCEEDINGS

XXXVIII/2023

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXVIII, Велико Търново, 2023

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXVIII, Veliko Tarnovo, 2023

ISSN 1313–6690

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Цървов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Миглена Петкова – редактор
Светла Атанасова – редактор
Дияна Тотева – редактор
Пламен Събев – редактор
Теменуга Георгиева – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Miglena Petkova – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Diana Toteva – Editor
Plamen Sabev – Editor
Temenuga Georgieva – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

Предпечат и печат:
ФАБЕР
Велико Търново
ул. „Гара Велико Търново“ 1
(062) 600 650; www.faber-bg.com

•
Формат: 70 x 100/16
Печатни коли: 17

На корицата:

*Златна обеца от наоса на църквата „Успение на Пресвета Богородица“
във Велико Търново (инв. № 1609 С/ТОМ).*
*A gold earring from the nave of the church of the Assumption of the Most Holy Mother of God
in Veliko Tarnovo (inv. No. 1609 С/ТОМ).*

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY — VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXVIII/2023

PROCEEDINGS

XXXVIII/2023

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2023

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Христина Маркова. КОСТЕНИ ПРЕДМЕТИ ОТ РАННОНЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ БЕЛЯКОВЕЦ – ПЛОЧИТЕ ДО ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	7
Hristina Markova. BONE ARTEFACTS FROM THE EARLY NEOLITHIC SETTLEMENT OF BELYAKOVETS – PLOCHITE NEAR VELIKO TARNOVO	15
Калин Чакъров. НЕКРОПОЛИТЕ НА АНТИЧНОТО СЕЛИЩЕ В СЕВЕРОЗАПАДНАТА ЧАСТ НА ГРАД ПАВЛИКЕНИ	19
Kalin Chakarov. THE NECROPOLISES OF THE ANCIENT SETTLEMENT IN THE NORTHWESTERN PART OF THE TOWN OF PAVLIKENI	48
Евгени Дерменджиев. СРЕДНОВЕКОВНАТА ЦЪРКВА „УСПЕНИЕ НА ПРЕСВЕТА БОГОРОДИЦА“ В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	65
Evgeni Dermendzhiev. THE MEDIEVAL CHURCH OF THE ASSUMPTION OF THE MOST HOLY MOTHER OF GOD IN THE ASSENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO	108
Диана Тотева. РЕЗУЛТАТИ ОТ МИКРОРАЗКОПКИ НА ПЕТ ГРОБА ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВА „СВ. 40 МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	127
Diana Toteva. RESULTS OF MICRO-EXCAVATIONS OF FIVE GRAVES IN THE NECROPOLIS AT THE CHURCH OF THE HOLY 40 MARTYRS IN VELIKO TARNOVO	138
Иван Чокоев. МЕТАЛИЗИРАНИ ЛЕНТИ ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В СЕВЕРОЗАПАДНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	145
Ivan Chokoev. METAL THREAD BRAIDS FROM MEDIEVAL CEMETERY AT THE NORTHWESTERN FOOT OF THE HILL OF TRAPEZITSA IN VELIKO TARNOVO	152
Светла Атанасова. СВИДИТЕЛСТВА ЗА ПОСЕЩЕНИЕТО НА СУЛТАН АБДУЛ МЕДЖИД I В ТЪРНОВО ПРЕЗ 1846 ГОДИНА	155
Svetla Atanasova. EVIDENCE OF THE VISIT OF SULTAN ABDUL MAJID I TO TARNOVO IN 1846	164

Атанаска Стамболийска. ПОДГОТОВКАТА ЗА ПОСТРОЯВАНЕ НА СГРАДАТА НА ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ В „АСЕНОВА МАХАЛА“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX В.)	165
Atanaska Stamboliyska. PREPARATIONS FOR THE CONSTRUCTION OF THE BISHOPRIC BUILDING IN THE ASSENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO (LATE 19th – EARLY 20th C.)	175
Иван Църков. ЦАРСКИЯТ ПОДАРЪК. ЯНАКИ ТОМОВ, ЦАР БОРИС III И МОСКО МОСКОВ	179
Ivan Tsarov. THE KING’S GIFT. YANAKI TOMOV, TSAR BORIS III AND MOSCO MOSCOV	184
Илиян Петракиев. АПЛИКАЦИЯ ОТ ШЕФИЛД ОТ НАЧАЛОТО НА XX В.	189
Ilian Petrakiev. EARLY TWENTIETH CENTURY SHEFFIELD APPLIQUE	194

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Пламен Събев. НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ, ХИТКО ВАЧЕВ. СРЕДНОВЕКОВНИЯТ МАНАСТИР „СВ. РАВНОАПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И НЕГОВИТЕ СЪКРОВИЩА	197
Пламен Събев. МИЛЕН МАРИНОВ. ХРАМОВЕТЕ НА АРХИТЕКТОН ДИМИТЪР СЕРГИОВ	203

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Атанаска Стамболийска. ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2022 Г.	207
Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2022 Г.	214
Боряна Боянкинска. ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2022 Г.)	224
ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ	225
ETHICAL PRINCIPLES	226
ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	227
MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	233
ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS	239

КОСТЕНИ ПРЕДМЕТИ ОТ РАННОНЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ БЕЛЯКОВЕЦ – ПЛОЧИТЕ ДО ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Христина Маркова

Раннонеолитното селище се намира в местността Плочите до село Беляковец, отстоящо на 0,5 км северозападно от град Велико Търново. Разположено е върху средновисока тераса с наклон на юг и надморска височина 312–340 м (Станев, Еленски 1998, 6). Първите археологически проучвания са извършени от Р. Попов през 1901 г., при които са открити над 400 керамични фрагменти, около 140 кремъчни инструменти, няколко каменни сечива, шест броя костени предмети и животински кости (Попов 1925, 49–50). Според описаните от Р. Попов керамични фрагменти изглежда, че селището принадлежи към ранния неолит. Подобни находки са открити в Голямата пещера и Малката пещера до Преображенския манастир, намиращи се североизточно от местността Плочите (Станев 1996, 16). За съжаление материалите от местността Плочите не са илюстративно публикувани, но са много добре описани за времето, когато българската археология е правила своите първи крачки. Представени са три шила от дългите кости на овце, един предмет от прешлен на говедо и още два плоски предмета (Попов 1925, 50). Поради невъзможността да работя с тези материали по независещи от мен обстоятелства, те не се разглеждат в настоящото изследване.

През 1995 г., 1997 г. и 1998 г. се провеждат сондажни археологически проучвания под ръководството на П. Станев и Н. Еленски от Регионалния исторически музей във Велико Търново. Проучвателите установяват наличието на селище от монохромната фаза на ранния неолит. Регистрирани са три пласта. Първият и най-горен от тях е датиран в периода IV–III в. пр. Хр. Във втория пласт е открито жилище от ранния неолит с останки от разрушена пещ. Сред инвентара са намерени накити от мидени черупки, костени шила, каменна брадва, лабрети и керамични фрагменти. Третият пласт от раннонеолитното селище Беляковец – Плочите е регистриран единствено в два квадрата и лежи на скалната основа, като само в северната периферия остава върху жълто-кафява стерилна глина. Според Н. Еленски има вероятност този пласт да не е натрупан от антропогенна дейност (Еленски 2008а, 10–11). Обектът в местността Плочите принадлежи към еднослойните терасни селища. Проучванията показват, че то има временен характер и е изоставено в определен момент. Това наблюдение се подкрепя и от анализа на кремъчния комплекс, направен от

Ц. Цонев (Цонев 2007, 31–39), според когото в селището е извършвана интензивна обработка на ядра и направа на оръдия, които са били изнасяни и използвани на друго място (Цонев 2007, 31–32). Археологическите материали (керамични съдове, пластика, инструменти и накити) от раннонеолитното селище Беляковец – Плочите носят редица белези на селищата от раннокерамичния Балкански неолит от една страна, а от друга – спецификата на комплекса се предава от къснонеолитните култури в Северозападна и Централна Анатолия (Еленски 2008а, 22–24; Еленски 2008б, 99). Селището се отнася към монохромната фаза на ранния неолит, като попада в последната четвърт на VII хил. пр. Хр. (6400/6200–6200/6000 г. пр. Хр.). Синхронизира се с най-ранните пластове на селищата Джулюница I, Орловец I, Копривец I, Помошица Ia и Крайници в България, и селищата Ахилеон в Гърция и Дивостин I в Сърбия (Еленски 2008а, 22, 25; Станев, Еленски 1998, 11).

По време на сондажните проучвания са открити 16 предмета от животинска кост. Те са публикувани от Н. Еленски в обобщаваща статия, в която са представени резултатите от тригодишната археологическа експедиция на селището (Еленски 2008а). Предметите са добре описани и представени илюстративно, но липсват специализирани анализи, като остеологично и видово определяне, трасологични наблюдения, прилагани техники в производството и ясната употреба на предметите. Това е и мотивът за написването на настоящата статия, в която са представени резултатите от посочените липсващи звена от изследването на праисторическата костена индустрия.

Група I. Прободни инструменти

Колекцията от раннонеолитното селище Беляковец – Плочите се състои основно от прободни инструменти, които са разпределени в съответните типове:

Тип I.1. Шила (**Обр. 1.1–5**). Това е най-многобройната група костени инструменти, която може да се регистрира в различни обекти от неолитната епоха. Идентифицирани са пет екземпляра, които са изработени от дългите кости на овца (*Ovis aries*) или коза (*Capra hircus*). Поради голямата трансформация, която са претърпели инструментите по време на изработката и употребата им, не може да се установи с точност дали животните са били диви или доместицирани. Допълнителните теренни проучвания и последващи изследвания, включително на остеологичния материал от селището, биха дали яснота върху този проблем. Четири от шилата са направени чрез надлъжно разцепване на метаподиална кост, при което е запазена дисталната част на костта (**Обр. 1.1–4**). При два екземпляра е регистрирана естествено изпаднала епифиза, което доказва, че животните, от които са селектирани костите, са били млади индивиди, умъртвени главно с цел снабдяване с месо. Заготовката за едното от шилата е селектирана от директно разломен голям пищял (*tibia*) (**Обр. 1.5**).

Оформянето на работните части изглежда се е осъществявало чрез абразивни материали, като пясъчници или претъркване в мокри животински кожи с фин пясък. Остъргване с кремъчни инструменти не е регистрирано. Като допълнение към оформящия етап са били заглаждани страничните неправилни и остри ръбове, получени при отделянето на нужния фрагмент от костта.

Тип I.2. Пробой (**Обр. 1.10**). От този тип има само един предмет, който е изготвен от разклонение на рог от благороден елен (*Cervus elaphus*). Върхът е заострен чрез абразивни материали. Естествената грапава повърхност на костта е изтъркана за по-удобна експлоатация. По повърхността на предмета няма ясни следи, по които да се идентифицира начинът на отделянето на фрагмента от целия рог. Откъм едната страна на пробоя е запазена и част от второ разклонение. Посвоему тази нестандартна форма служи за по-стабилния захват в ръката. Инструментът е със значително по-масивна дистална част в сравнение с шилата и най-вероятно е служел за пробиване на животински кожи при производството на кожени изделия.

Тип I.3. Игли (**Обр. 1.7, 8**). Два от предметите представляват игли. Те са изготвени чрез надлъжно разцепване на метаподиална кост, също от овца/коза. Запазена е проксималната част на костта. В оформянето на иглите от съществено значение е триенето с фин абразив до достигането на стройна и фина форма, което се е извършвало с много голямо внимание с цел избягване на счупване. При едната игла се наблюдава изтъркване в проксималния край (**Обр. 1.8**). За разлика от шилата, тези предмети не носят груби стриации, а излъсквания по дисталните части, разпростиращи се до около 4–5 см по дължина, което навежда на мисълта, че те са били използвани в дейности, свързани с обработването на по-фини влакна и материали.

Иглите са познати още от епипалеолита в Анатолия и са интерпретирани още и като губерки, совалки или тъкачни инструменти. Анализът на микроизснването на игли от неолита в Чаталхьоюк (Турция) показва, че те са били използвани предимно в плетенето на кошници и вероятно на рогозки (Russell 2016, 126; Russell, Griffiths 2013, 288).

Тип I.4 (**Обр. 1.9**). Връх за копие. Типът е представен от един предмет. Той е направен от метакарпална кост от едро преживно животно – говедо (*Bos sp.*) или благороден елен (*Cervus elaphus*), като е използвана проксималната част на костта. Предметът е фрагментиран и липсва голяма част от активния връх, който вероятно е бил отчупен по време на използване, т. е. при попадане върху твърда материя (Pétillon 2005). Страничните ръбове и проксималната част на върха са загладени чрез протриване с абразивен материал, също както при оформянето на представените по-горе два типа костени предмети. Закрепването на върха към дръжката на копие се е осъществявало посредством естествения костномозъчен канал на костта, като сглобката е била пристягана с влакна. За по-плътно захващане откъм проксималната част, върхът е бил леко скосяван, т. е. бил е оформян изкуствен излаз на канала. Този вид оръжия,

направени от животинска кост, се срещат още от самото начало на неолитната епоха на Балканите (Витезовић 2012, 239, Сл. 6: Stč 117; Borić, Miracle 2004, 352; Elenski et al, in press).

Група II. Декоративни предмети

Тип II.1. Висулки (**Обр. 2**). От раннеолитното селище Беляковец – Плочите произхождат седем висулки, изготвени от черупки на речни миди *Unio pictorum*. Най-вероятно те са част от някакъв вид украшение, защото са открити заедно в едно жилище. Висулките имат елипсовидна форма, като първоначално са били грубо оформени чрез натиск с твърд предмет (вероятно рогов ретушър) върху мека подложка (парче дърво или животинска кожа). Нерегулярните странични ръбове, получени в резултат на този процес, са били загладени чрез протриване с фин абразив. В горната част, малко под умбото на черупката, са връзани жлебове чрез протриване с влакно, към които да се привързва шнур.

Група III. Неопределени предмети

Тип III.1. Предмет с перфорация (**Обр. 1.6**). Той представлява продълговатата пластина, счупена в единия край, а в другия е пробита дупка. Направен е от надлъжно разцепено ребро на дребно преживно животно. Двете повърхности и страничните ръбове са сравнително добре загладени чрез протриване с абразив, въпреки наличните отчупвания. Перфорацията е направена чрез двустранно провъртане с помощта на кремъчен инструмент. Липсват следи от експлоатация. Съдейки по представените характеристики може единствено да се предположи, че този костен предмет е имал някаква неясна специфична функция и не е служил като инструмент.

Костената колекция от раннеолитното селище Беляковец – Плочите има важно значение за изясняване белезите на костената индустрия от най-ранния неолит не само в ареала по течението на река Янтра, но и като цяло за българските земи. Въпреки малкия брой на находките може да се направят известни заключения относно характера на костената индустрия на селището. Предпочитаната техника за отделяне на полуфабрикати е била тази на надлъжния дебитаж, която е регистрирана при всички типове предмети от дълга кост (метаподиална кост). Тази характеристика може да се отбележи като закономерна, тъй като разполовяването на метаподии е предпочитана техника в редица неолитни обекти в Балкано-Анатолийския регион. Здравината, издължената форма и естествения костомозъчен канал на тази кост дава възможност за получаването на две или повече заготовки, което спестява труд и улеснява по-нататъшното оформяне на предметите, така че тази техника позволява максималното използване на суровината без излишък.

Оформянето на работните части и страничните ръбове на изделията е извършвано чрез протриване с абразивни материали. Предпочитаната суровина произхожда основно от дребни преживни животни и в някои случаи от едри преживни животни. На този етап на проучване на раннонеолитното селище Беляковец – Плочите не може да се установи степента на domestизиране на използваните животински видове, тъй като липсват археозоологически изследвания. В този момент може единствено да се предположи, че дребните преживни животни (овцата и козата) са били вече опитомени, тъй като в повечето раннонеолитни селища домашните животни преобладават над дивите. Откритите животински кости в най-раннонеолитните пластове в близко разположените селища – Копривец (фаза А1) (Manhart 1998, 230) и Джулюница (фаза I) (Krauß et al. 2014, 70), принадлежат основно на domestизирани овце и кози.

Типологически сред цялата колекция от обработена животинска кост от раннонеолитното селище Беляковец-Плочите най-голям интерес представляват декоративните предмети от мидени черупки (**Обр. 2**). През праисторията са използвани черупките на различни видове мекотели основно като украшения. Има данни за останки от морски екземпляри, характерни за Средиземноморието, които са донесени по различни маршрути в резултат на търговско-обменна дейност между праисторическите култури. Първото присъствие на подобни „екзотични“ морски мекотели във водосборната зона на река Дунав са регистрирани през късния палеолит това са мидите *Dentalium sp.* (Borić 2019, 232).

Предметите от мидени черупки от раннонеолитното селище Беляковец – Плочите произхождат от вида на *Unio pictorum*, които са от семейството на *Unionidae* (**Обр. 2**). Това са ядливи сладколюбиви мекотели, които обитават основно течащи води, като реките, но се срещат също в речни езера и блата. Събирането на този вид мекотели обаче е било сезонно занимание, тъй като месото им губи от своите вкусови качества по време на репродуктивния период (Bar-Yosef Mayer 2013, 329–330). Има вероятност мидите да са присъствали в диетата на обитателите на раннонеолитното селище Беляковец – Плочите, но по-скоро като разнообразие в менюто, отколкото като основна храна. Черупките от колекцията най-вероятно произхождат от коритото на река Янтра, която се намира не далеч от селището.

Черупките от мекотели са били широко употребявани под формата на разнообразни декоративни елементи от самото зараждане на естетическото възприятие на човека. Специално черупки от мида *Unio sp.* са използвани още от епипалеолита в Източното Средиземноморие за производство на дисковидни манисти (10 000–8 000 г. пр. Хр.), като са регистрирани и множество такива, произхождащи главно от раннонеолитни обекти в региона на Дунав (Rigaud et al. 2015, 5; Sakalauskaite et al. 2019, 16). Черупките от раннонеолитното селище Беляковец – Плочите впечатляват с един особен елемент, а именно с жлебовете, които без съмнение са предназначени за закрепване на връв. През праисторическите епохи обичайно декоративните предмети са били перфорирани с

по една или повече дупки, в зависимост от предназначението. Жлебът за привързване на влакна не е характерен елемент на подобен вид археологически находки. Единични са екземплярите, които са ни познати в научната литература, като най-ранните датират от късния палеолит. В пещерата Козарника са регистрирани няколко пандантива от канини на лисица, чиято акомодационна част е оформена чрез връзване на жлеб в корена на зъба (Гуадели 2011, 62–66, 191, Фиг. 18: 1, 2, 192, Фиг. 20: 2, 203, Фиг. 32: 4). Такъв пандантив е открит и в пласт 11 в пещерата Бачо Киро (Гуадели 2011, 97, 238, Фиг. 71). Този вид накити от зъби са отнесени към тип 2 в типологията на Л. Лбова, представен от орнаменти със запазни естествени форми. Често тези предмети носят следи от износване в резултат на контакт с кожа или друга органична материя (Lbova 2020, 3). В пещерата Грот дю Рен (Централна Франция) е открита колекция от къснопалеолитни орнаменти от зъби, кости и фосили на мекотели с връзани жлеbove за привързване на влакна (Carol et al. 2011, 2, Figure 1.1–11).

Като цяло делът на декоративните орнаменти от късния палеолит в региона на Долни Дунав е много малък, което може да се обясни с липсата на екстензивно пресяване на седиментите по време на теренни проучвания, за разлика от Гърция, където орнаменти са откривани значително повече и в по-широк диапазон от суровини (Bogić 2019, 229–223). В Салиагос (Гърция), от средата на V хилядолетие пр. Хр., има данни за използването на мидени черупки не само за накити, но и като инструменти. Едни от тези примери са черупките от *Patella coerulea* и *Mytilus galloprovincialis*, оформяни и използвани като лъжици, и черупките от *Cerastoderma edule*, които са употребявани за стъргалки (Evans, Renfrew 1968, 68–69). Тези артефакти дават една по-различна представа за значението на мидените черупки в ежедневието на праисторическия човек. Тяхната здравина, естествените им форми и сравнително лесното снабдяване в близост до водни басейни придават потенциал на тази суровина за много по-широка експлоатация в икономиката, освен като средство за размяна, „бижу“ или „сувенир“.

Определено може да се мисли в посока, че оформянето на акомодационната част на орнаментите от мидени черупки от раннонеолитното селище Беляковец – Плочите е в резултат на много по-стара местна традиция, зародила се в късния палеолит по нашите земи. Тази характеристика на декоративните предмети не е свързана с културни инфилтрации от запад. Освен това анализите на къснопалеолитните костени колекции от България показват липсата на типични форми, характерни за Централна и Западна Европа (Гуадели 2011, 135).

Чрез колекцията от обработена животинска кост от раннонеолитното селище Беляковец – Плочите настоящата статия представя една неизследвана тема върху костената индустрия от най-ранната фаза на ранния неолит от територията на днешните български земи. Направеният анализ на предметите показва от една страна сравнително добро типологическо разнообразие предвид временния характер на селището, докато в технологичен аспект колек-

цията няма особени вариации от техники и материали. Тази тема трябва да обгърне по-широко географско пространство и да бъде развивана в бъдеще на базата на по-голям емпиричен материал и допълнителни интердисциплинарни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

Витезовић 2012: С. Витезовић. Коштани проектили са локалитета Старчево-град. – Гласник Српског археолошког друштва, 28, 2012, 233–246.

Гуадели 2011: А. Гуадели. Костни артефакти от палеолита в България (Дисертации, том 6). София, 2011.

Еленски 2008а: Н. Еленски. Раннеолитното селище Беляковец – Плочите, Великотърновско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 7–75.

Еленски 2008б: Н. Еленски. Най-ранните фази на неолита в басейните на реките Янтра и Русенски Лом. Проблеми на културната идентичност. – В: Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. Доклади от национална конференция по праистория, Пещера, 26–29.04.2006 г. М. Гюрова (Ред.). София, 2008, 96–105.

Попов 1925: Р. Попов. Беляковското плато. Пещери и доисторически селища (Материали за археологическата карта на България, книга III). София, 1925.

Станев 1996: П. Станев. Археологически разкопки на неолитното селище „Плочите“ – В. Търново. – Археологически открития и разкопки през 1995 г. София, 1996, 16.

Станев, Еленски 1998: П. Станев, Н. Еленски. Раннеолитно терасно селище „Плочите“ – Велико Търново (результати от досегашните проучвания). – В: Дни на науката '98. В. Търново, 1998, 3–13.

Цонев 2007: Ц. Цонев. Техники на обработка и палеосреда от Централна Северна България. София, 2007.

Borić 2019: D. Borić. Taking Beads Seriously: Prehistoric Forager Ornamental Traditions in Southeastern Europe. – *PaleoAnthropology*, 2019, 208–239.

Bar-Yosef Mayer 2013: D. Bar-Yosef Mayer. Mollusc Exploitation at Çatahöyük. – In: *Humans and landscapes of Çatahöyük (Reports from the 2000–2008 Seasons)*. I. Hodder (Ed.). London, Los Angeles: British Institute of Ankara, Costen Institute of Archaeology at UCLA 2013, 329–338.

Borić, Miracle 2004: D. Borić, P. Miracle. Mesolithic and Neolithic (Dis)Continuities in the Danube Gorges: New AMS Dates from Padina and Hajdučka vodenica (Serbia). – *Oxford Journal of Archaeology*, 23(4), 2004, 341–371.

Carol et al. 2011: F. Carol, F. d'Ericco, P. Del Moral, F. Santos, J. Zilhão. The Reality of Neandertal Symbolic Behavior at the Grotte du Renne, Arcy Sur, Cure, France. – *PloS ONE*, Volume 6, Issue 6, 2011, 1–11.

Elenski et al: N. Elenski, H. Markova, D. Markov. Going into the wild: hunting and fishing at the Early Neolithic site of Dzhulyunitsa-Smardesh. – In: *Hunting and fishing among the Neolithic and Eneolithic communities in Europe*. S. Vitezović, C. Arampatzis (Ed.), *in press*.

Evans, Renfrew 1968: J. Evans, C. Renfrew. Excavations at Saliagos: near Antiparos. British School of Archaeology at Athens, 1968.

Krauβ et al. 2014: R. Krauβ, N. Elenski, B. Weninger, L. Clare, C. Çakırlar, P. Zidarov. Beginnings of the Neolithic in Southeast Europe: the Early Neolithic sequence and absolute dates from Džuljunica-Smārdeš (Bulgaria). – *Documenta Praehistorica* XLI, 2014, 51–77.

Lbova 2020: L. Lbova. Personal ornaments as markers of social behavior, technological developments and cultural phenomena in the Siberian early upper Paleolithic. – *Quaternary International*, 2020.

Manhart 1998: H. Manhart. Die vorgeschichtliche Tierwelt von Koprivec und Durankulak und aderen prähistorischen Fundplätzen in Bulgarien aufgrund von Knochenfunden aus archäologischen Ausgrabungen. – *Documenta naturae*, 116, 1998, 1–353.

Pétillon 2005: J.-M. Pétillon. Tir expérimental de pointes à base fourchue en bois de renne. – *Mémoire XXXIX de la Société préhistorique française (Industrie osseuse et parures du Solutrén au magdalénien en Europe)*, 2005, 243–256.

Rigaud et al. 2015: S. Rigaud, F. d’Ericco, M. Vanhaeren. Ornaments Reveal Resistance of North European Cultures to the Spread of Farming. – *PLoS ONE*, 10, 2015.

Russell 2016: N. Russell. Anatolian Neolithic Bone Tools. – *Anatolian Metal VII (Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau)*, 31, 2016, 125–134.

Russell, Griffiths 2013: N. Russell, J. L. Griffiths. Çatalhöyük worked bone: South and 4040 Areas. – In: *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 Seasons*. I. Hodder (Ed.). Los Angeles, 2013, 277–306.

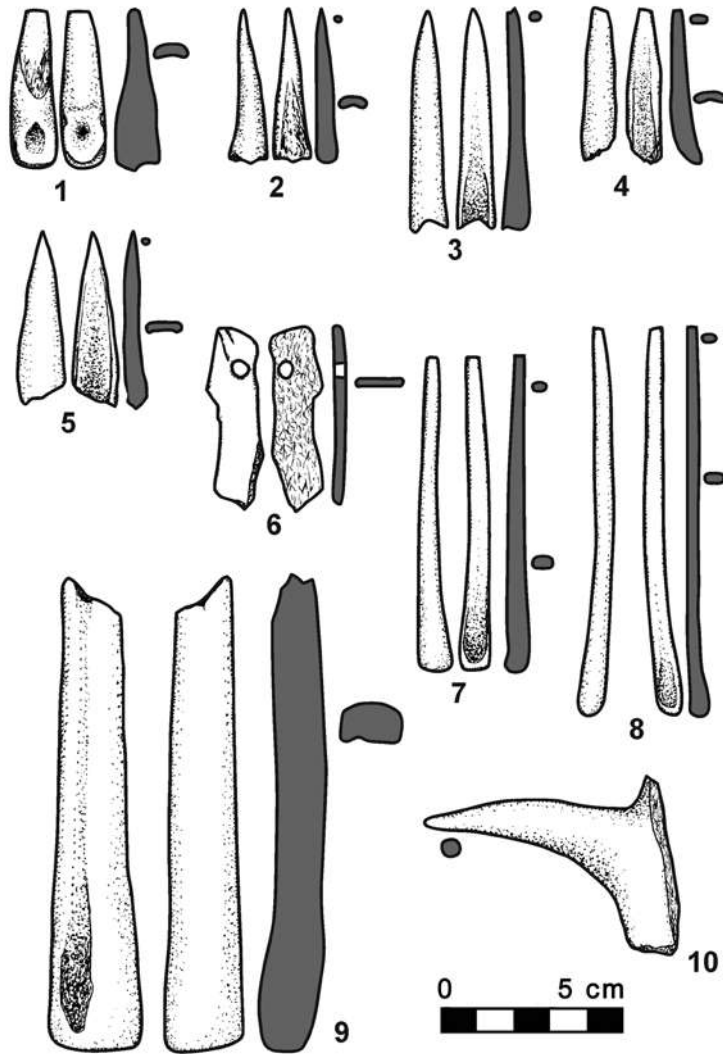
Sakalauskaite et al. 2019: J. Sakalauskaite, S. Andersen, P. Biagi, M. Borrello, T. Cocquerez, A. Colonese, F. Dal Bello, A. Girod, M. Heumüller, H. Koon, G. Mandili, C. Medana, K. Penkman, L. Plasseraud, H. Schlichterle, S. Taylor, C. Tokarski, J. Thomas, J. Wilson, F. Marin, B. Demarchi. “Paleoshellomics” reveals the use of freshwater mother-of-pearl in prehistory. – *eLife*, 2019, 8.

BONE ARTEFACTS FROM THE EARLY NEOLITHIC SETTLEMENT OF BELYAKOVETS – PLOCHITE NEAR VELIKO TARNOVO

Hristina Markova

(Abstract)

This paper discusses the collection of processed animal bone originating from the drilling surveys of P. Stanev and N. Elenski in the period of 1995–1998. The unearthed bone objects are divided into several types: awls (5 pieces) (**Figs. 1.1–5**), piercings (**Fig. 1.10**), needles (2 pieces) (**Figs. 1.7, 8**), a spear head (**Fig. 1.9**), pendants (7 pieces) (**Fig. 2**) and an unidentified object (**Fig. 1.6**). The dominant raw material in bone carving is the metapodial bone of domestic animals (sheep, goats, cattle), and antler and river mussel shells have also been identified. The longitudinal debitage of metapodial bone and the shaping by abrasive rubbing were the preferred methods of manufacturing these products. Even though the collection from the Early Neolithic settlement of Plochite near Belyakovets, it shows the typical features for the Early Neolithic in the Balkan-Anatolian region. A particular element appears to be the shaping of the accommodation part of the mussel shells in the form of grooves, the origin of which is to be traced back to Late Palaeolithic local traditions. The study of the bone carving, both in Bulgaria and in the Balkans from the earliest phase of the Early Neolithic, is a somewhat neglected topic that has yet to be developed in order to establish the origin and distribution of traditions in the manufacture of bone objects.

Обр. 1. Костени предмети.

1–5. Шила.

6. Предмет с перфорация.

7–8. Игли.

9. Връх за копие.

10. Пробой.

Fig. 1. Bone objects.

1–5. Awls.

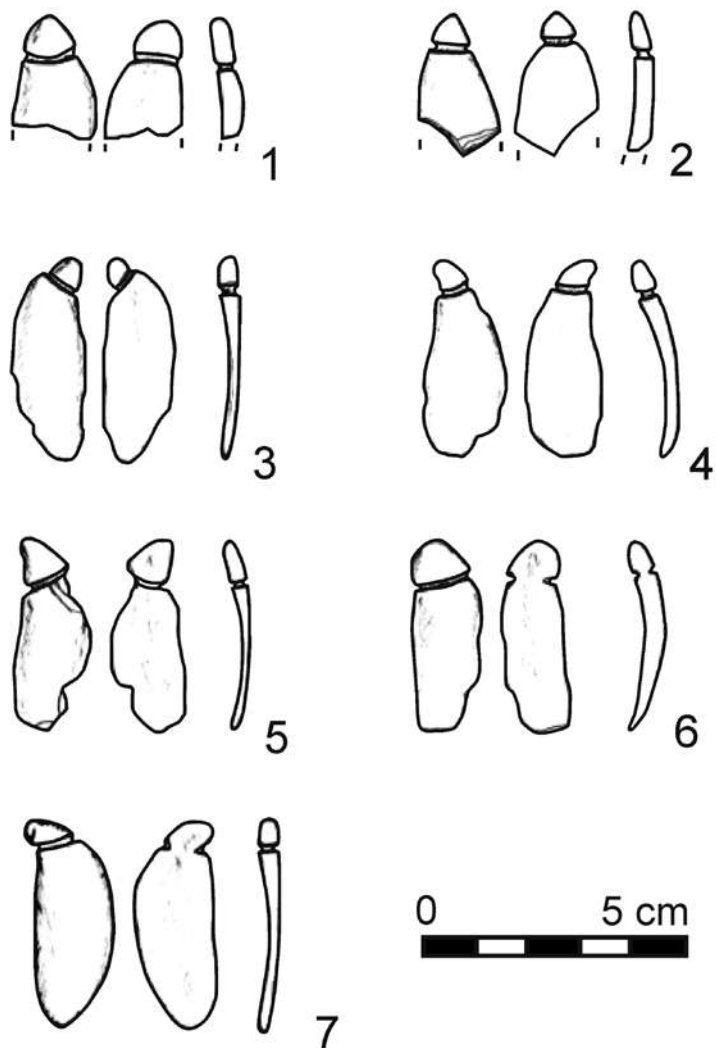
6. A perforated object.

7–8. Needles.

9. A spearhead.

10. Piercing.

Обр. 2. Декоративни предмети от черупки на мида *Unio* sp. (по Н. Еленски).
Fig. 2. Decorative objects from mussel shells *Unio* sp. (after N. Elenski).

НЕКРОПОЛИТЕ НА АНТИЧНОТО СЕЛИЩЕ В СЕВЕРОЗАПАДНАТА ЧАСТ НА ГРАД ПАВЛИКЕНИ

Калин Чакърров

На територията на застроената част на Павликени има поне три селищни обекта¹ от римската епоха, които са по-скоро териториално обособени, но по всяка вероятност имат пряка връзка помежду си (Chakarov 2017, 50) (**Обр. 1, Обр. 2, Ил. 1**)². Това са селището в северозападната част на града (АИС АКБ № 1002868), селището или вила в м. Бели Бряг (АИС АКБ № 0700284) и нерегистриран селищен (?) обект зад завода за картонени опаковки³, където преди средата на ХХ в. са открити развалини на малка постройка (гробница?), статуи и парчета от саркофази (Венедиков 1946, 234–235; Султов 1977, 47; Йорданов 1991, 57; Владкова 2011, 8; Теодосиев 2014, 9–10; Tomas 2016, 153; Chakarov 2017, 50)⁴. Трите териториално обособени селищни обекта имат самостоятелни некрополи (Владкова 2011, 9; Chakarov 2017, 50).

Античното селище в северозападната част на Павликени (АИС АКБ № 10002868) е известно отдавна на науката⁵. То е с площ от около 230 дка и се простира на двата бряга на малката рекичка Лако дере⁶ (**Обр. 1.1, Обр. 2.1, Ил. 1.1**). П. Владкова смята, че селището би могло да е пътна станция от типа *stabula* (Владкова 2003, 102–103; Владкова 2011, 7–10). Според В. Аврамов предполагаемата станция е на кръстопът между трасетата Никополис ад Иструм – Мелта и Нове – Августа Траяна (Аврамов 1929, 58; Бинев 2002, 203).

Основание на В. Аврамов и П. Владкова за отъждествяването на обекта в северозападната част на Павликени с пътна станция е надпис ILVulg 425, който е посвещение на Юпитер Оптимус Максимус и Юнона Регина, направено от Аврелий Етернал, изпълнявал длъжността бенефициарий консуларис, служба, която често има отношение към охраната на пътищата (Геров 1977, 78–79; Геров 1988, 104). Паметникът всъщност произхожда от м. Лако дере (Велков 1934, 455), която е в близост, но на около 2,2 км северозападно от селището в северозападната част на Павликени. В тази местност, известна и като Машатлъка, е регистриран друг селищен обект (АИС АКБ № 0700286, въведен от П. Владкова). Поради тази причина, ако олтарът е свидетелство за наличието на такъв вид селищна структура, то тя би трябвало да бъде търсена именно в м. Лако дере/Машатлъка. Съществува обаче и възможността въпросният бенефициарий да прави посвещение в намиращо се в тази местност светилище, например.

При разкопките на Б. Султов в чертите на Павликени през 1959 г. са открити пет мраморни екзагии с различни стойности (Султов 1962, 9–14; Султов 1977, 17–20). Освен тях е намерена и мраморна оброчна плочка на Хермес (Султов 1962, 12–14). От околностите на града⁷, произхожда и посвещение на Юпитер-Сабазий и Меркурий (ILBulg 423).

Според П. Владкова паметниците, свързани с култа на Хермес/Меркурий от района на Павликени, имат отношение към тържище, намиращо се в Бутово (Владкова 2003, 106, 111).

От гореизложените данни може да се предположи наличието на обект с търговски функции в северозападната част на Павликени от края на II в. до средата на III в., още повече, че там е регистриран и производствен център за керамика от същото време (Chakarov 2017, 49–77; Иванов 2018, 54–55; Иванов 2021, 107–108; Ivanov 2022, 106–107).

Независимо от това какъв е видът на селищната категория, обектът има обособени некрополи. П. Владкова разграничава три некропола – в северна, североизточна и северозападна посоки спрямо Павликени (Владкова 2011, 9). Със селището в северозападната част на града са свързани поне два от тях.

Некропол в района на бившата ветеринарна лечебница

Един от некрополите се намира при бившата ветеринарна лечебница в западната част на града (**Обр. 1.1₂**, **Обр. 2.1₂**, **Ил. 1.1₂**). Във фонд „Археология“ на РИМ – Велико Търново, сбирка „Античност“ (кат. № № 1–2) се съхраняват две сребърни гривни⁸, за които е записано, че са открити в гробница (вероятно зидан гроб) зад двора на бившето ДАП (Държавно автомобилно предприятие) на 03.03.1977 г.⁹ (**Ил. 2**). Гробът може да бъде заведен като № 1 от този некропол.

ДАП се намира на юг, запад и югозапад от съвременна база за калибриране на семена¹⁰ при успоредната на бул. „Дондуков“ железопътна линия. Дворът му заема голяма площ. Вероятно уточняването „зад двора на ДАП“ означава извън него, в западна посока. Не е изключено откритието да е направено при обособяването на залесителния пояс от тополи на запад от бившата база на ДАП. В тази посока, на разстояние 660–680 м, югозападно от бившата ветеринарна лечебница и бившето предприятие „Сортови семена“, се намира надгробна могила в м. Над града (АИС АКБ № 0700282, регистрирана от П. Владкова) (Владкова 2011, 9, 18) (**Обр. 1.7**, **Обр. 2.7**, **Ил. 1.7**).

Гривните от района на бившето ДАП спадат към тип I, вариант 1 по Л. Русева-Слокоска, датиран към II–III в. (Ruseva-Slokoska 1991, 64). От Сухиндол е позната аналогична гривна от гробен контекст, датираща от ранен III в. (Ruseva-Slokoska 1991, 64, 156, cat. No. 151).

При изкопните работи за изграждането на бившата ветеринарна лечебница през 1982 г., на дълбочина около 2 м, багеристът Г. Йончев попада на зидан

тухлен гроб, покрит с каменни плочи. Поредността на откриване позволява той да бъде заведен като №2 от този некропол.

В съоръжението има два скелета¹¹. Неясно в какъв порядък е открит и следният гробен инвентар (Ил. 3): оловна ампула с капаче¹² (кат. №3), две стъклени мъниста (кат. №4–5), шест стъклени пула¹³ (кат. №6) и две бронзови монети – дупондий на император Антонин Пий (138–161 г.) от 156–157 г. (кат. №7) и провинциален бронз на Марцианопол, отсечен при управлението на император Септимий Север (193–211 г.) през 201–204 г.¹⁴ (кат. №8) (Владкова 2011, 9). Последната монета, както и горната хронологическа граница на съществуването на селището поставят датировката на гроба в първата половина на III в.

От района на разположеното наблизо ДИП (Държавно индустриално предприятие) „Сортови семена“ произхожда железен меч с печат от римската епоха (Иванов 2012, 129–137)¹⁵. Не е изключено той да е част от гробния инвентар на разрушен гроб.

През 1943 г. в западната част на Павликени жител на града открива в двора си отворен саркофаг с дължина 2,22 м. Възможно е той да е част от същия некропол от района на ветеринарната лечебница. За правилната му интерпретация би помогнало точното локализиране на имота на стопанина Йордан Стоянов, за когото споменава Д. Цончев (Велков 1934, 455). На топографска карта М 1:5000 (картен лист К-7-41-76) личи издигане на терена, наподобяващо могила. То се намира отново в този район, в частни имоти, разположени източно от бул. „Дондуков“.

Могилен некропол в местностите Поляната и Бели бряг в северната част на Павликени

Могилният некропол е разположен на високата част на долинен склон, граничещ с южния склон на голяма заравнена повърхнина, започваща от северния край на Павликени, в и около двора на бившето предприятие „Булгарцвет“¹⁶ (Обр. 1.3, Обр. 2.3, Ил. 1.3, Обр. 3, Обр. 4, Обр. 5). Некрополът е голям, но информацията за неговия обхват е относително непълна и неясна. В северния край на града, източно от шосето към Свищов, се намира Копаната могила (АИС АКБ №0700274, регистрирана от П. Владкова) (Обр. 1.3, Обр. 2.3, Ил. 1.3, Обр. 3, Обр. 4). Името ѝ вероятно произхожда от факта, че в нея са извършвани изкопни дейности, за което свидетелства и голямата хлътнатина при западната периферия. Именно при направата на изкоп в могилния насип през 1929 г. е открита част от капак на саркофаг, изработен от доломитизиран варовик (Велков 1934, 455; Русанов, Ванев 1940, 133, 142; Султов 1977, 45; Цървов 2005, 183; Владкова 2011, 8, 18; Tomas 2016, 153)¹⁷ (Обр. 4). Капакът има пластична украса. На фронтоната е изобразена горгоната Медуза, а на левия акротерий – полулегал гений. На горната повърхност е запазена пластично предста-

вена покривна керемида. Могилата е вероятно с каменна крепида, състояща се от варовикови блокове, или по-скоро с оградна стена, за което свидетелства и очертанието на периферията ѝ на аерофотоснимката от 1946 г. (**Обр. 2.3₂**). Д. Цончев съобщава, че около насипа се подават обработени камъни, скрепени с олово (Велков 1934, 455). В мохамеданските гробища на Павликени е поставена квадра от тази могила, използвана за обреди, но без следи от легла за метални скоби¹⁸ (**Обр. 3.3**). В близост до самата могила има парчета от корито на саркофаг, изработени от неприсъщ за района мек черупчест варовик, вероятно внос от лимеса (Нове, Димум?), където се среща такава суровина (**Обр. 3.2**)¹⁹. Днес периферията на могилата е засипана с отпадъци, а на върха ѝ има военен бункер (**Обр. 3.1**). Заедно с другите могили (АИС АКБ №0700273 и №0700275, регистрирани от П. Владкова) (**Обр. 1.3_{1,3}**, **Обр. 2.3_{1,3}**, **Ил. 4.3_{1,3}**), намиращи се до нея, както и с могилата (АИС АКБ №0700276, въведена в системата от П. Владкова) в двора на бившето предприятие „Българцвет“ (**Обр. 1.3₄**, **Обр. 2.3₄**, **Ил. 1.3₄**; **Обр. 5.2**) и още три нерегистрирани могили – две в двора на бившето предприятие „Българцвет“ (**Обр. 1.3_{5,6}**, **Обр. 2.3_{5,6}**, **Ил. 1.3_{5,6}**) и една при съвременните павликени гробища (**Обр. 1.3₇**, **Обр. 2.3₇**, **Ил. 1.3₇**), образува могилен некропол (АИС АКБ №0700272, въведен в системата от П. Владкова) (**Обр. 1.3₂**, **Обр. 2.3₂**, **Ил. 1.3₂**, **Обр. 3**, **Обр. 5**).

В най-близкия район има два селищни обекта – този в северозападната част на града, и друг, в м. Бели бряг (**Обр. 1.2**, **Обр. 2.2**, **Ил. 1.2**). Не може да се определи с категоричност към кое от двете селища принадлежи този могилен некропол. Вероятно част от могилите са свързани с обекта в м. Бели бряг, защото са разположени по спускащия се към това селище склон на рида (**Обр. 1.3**, **Обр. 2.3**, **Ил. 1.3**). Може да се предположи известна обособеност, защото по същия рид, но в западна посока, е разположен и некрополът в стопанския двор на бившето ТКЗС.

Селището в м. Бели бряг има още един некропол, който се намира в южна посока, представен от една могила (АИС АКБ №0700285) и един варовиков надгробен паметник (АИС АКБ №10007417)²⁰ (Conrad 2002, 109, Nr. 109). Площта на селището е около 250 дка, което за мащабите на селищната мрежа в административната територия на Никополис ад Иструм го поставя при средноголемите по размер. В това селище със сигурност се произвежда строителна керамика, вероятно за собствено потребление, за което свидетелстват данните за открити пещи (Султов 1977, 20; Владкова 2011, 9; Харизанов 2019, 35). По всяка вероятност обектът е свързан с добив на пясъчник, тъй като в западна посока от него се намира най-близкото естествено находище на този вид камък – съществувалата до средата на XX в. кариера в м. Ташлъците (Русанов, Ванев 1940, 103).

Некропол в стопанския двор на бившето ТКЗС „Път към комунизма“²¹

Той се простира на голяма площ, от изоставените кариери за глина на бившата керамична фабрика в Павликени до портала в западната част на стопанския двор (**Обр. 1.1.3, Обр. 2.1.3, Ил. 1.1.3, Обр. 6, Обр. 7, Обр. 8**). Разположен е на незаливен долинен склон, спускащ се към левия бряг на Лако дере. За пръв път Я. Николова отбелязва, че това е некрополът на античното селище в северозападната част на Павликени (АИС АКБ № 10006828) (Николова 1964, 83).

Не е изключено некрополът в стопанския двор на бившето ТКЗС да е идентичен с „латинските гробища“ на север от Павликени, в които Х. и К. Шкорпил отбелязват, че е открита надгробна плоча с надпис ILVulg 422 (**Обр. 11**) (Шкорпил, Шкорпил 1892, 97–98, № 20; Skorpil, Skorpil 1892, 211, № 85; Шкорпил 1905, 478)²². Надписът от нея съобщава, че римският гражданин Марк Антоний Марцел е поел, през първата половина на III в., грижата за погребението и издигането на надгробния паметник на неговата най-благочестива съпруга Сипия Пезуса (Conrad 2002, 110, Nr. 46; Conrad 2004, 220, Nr. 346)²³.

В архива на В. Добруски има споделени от учителя С. Станчев данни, че паметникът е открит край съседното на Павликени село Михалци²⁴. В монографията за историята на с. Михалци е отбелязано, че плочата е открита („изкопана“) през 1912 г. в землището на селото (Кунин, Владков 1971, 11–12), което обаче е в противоречие с датата на публикуването ѝ от братя Шкорпил – 1892 г., както и с годината на вписването ѝ в инвентарната книга на НАИМ – 1901 г. По данни от последната надгробие то е изпратено от управата на тогавашната община Павликени, а за местопроизход са отбелязани отново „латински гробища до с. Павликени“²⁵. Не може да се установи с категоричност кое от двете твърдения е вярното, но хронологическата разлика в полза на сведенията на братя Шкорпил, както и данните от инвентарната книга на НАИМ – БАН, насочват по-скоро към местопроизход Павликени и то „латинските гробища“ в северна посока. Последните с положителност могат да бъдат отъждествени с некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС, въпреки че в северна посока се намира и Копаната могила, както отбелязва в публикацията си Д. Цончев (Велков 1934, 455).

От този некропол са проучени два аналогични един на друг зидани гроба, за които има повече информация – един, изследван от Я. Николова през 1961 г. (Николова 1964, 83–85) и друг – от автора на настоящия текст през 2022 г. През годините са съобщавани откъслечни данни за още откривани съоръжения. Поради оскъдицата на информацията за голяма част от тези гробове, наличните данни позволяват изследваният от Я. Николова гроб да бъде заведен като № 1, а новопроученият като № 2²⁶.

Гроб № 1 от некропола при стопанския двор на бившето ТКЗС

При изкоп за овчарник през 1961 г. е открит малък зидан тухлен гроб, покрит отгоре с каменна плоча. Той е засечен на дълбочина 1 м от съвременното ниво на терена. Съоръжението има размери: дължина 1,20 м, ширина 0,50 м и височина 0,45 м. В предварително изкопана с формата на гроба яма са положени върху пръстта два успоредни надлъжни реда квадратни тухли с размери 0,32 x 0,32 x 0,03 м. По тухлите има следи от двойни диагонални провлачвания с пръсти. Върху така оформения под са иззидани с правоъгълни тухли (0,35 x 0,17 x 0,03 м) стените на гроба. Те застъпват по 0,07 м от външния край на ширината на квадратните подови тухли. Зидарията е равна от вътрешната страна, а от външната – не. За спойка на стените е използван хоросан, като fugите не са измазани от вътрешната страна. Гробът е покрит с лягаща плътно върху тухлите плоча от жълтеникав пясъчник, имаща дължина 1,40 м, ширина 0,75 м и дебелина 0,13 м.

Върху пода на съоръжението са открити полуизтлели кости на индивид в детска възраст с вероятен женски пол и осем златни накита (**Ил. 4**): една торква (кат. № 9) (**Ил. 4.1**), една огърлица (кат. № 10) (**Ил. 4.2**), четири гривни (кат. № 11 – 14) (**Ил. 4.3 – 6**), един пръстен (кат. № 15) (**Ил. 4.7**) и една обеца (кат. № 16) (**Ил. 4.8**) (Николова 1964, 83–85; Султов 1977, 49–50; Владкова 2011, 8–9; Оџа 2013, 117, № 9; Чакъров 2014, 51–53).

По оформление на тялото и усукването на краищата торквата спада към група на тип III по Л. Русева-Слокоска, датирана в късен II в. – ранен III в. (Ruseva-Slokoska 1991, 40). Огърлицата е представителен и усложнен вариант на тип IV (*hormoi*), вариант 3 по Л. Русева-Слокоска, датирана към късен II в. – късен III в. (Ruseva-Slokoska 1991, 50). Четирите гривни спадат към тип I, вариант 1 по Л. Русева-Слокоска, датиран към II–III в. (Ruseva-Slokoska 1991, 64), а аналогичната, но сребърна гривна от гроб от околностите на Сухиндол, е от ранен III в. (Ruseva-Slokoska 1991, 64, 156, cat. No. 151). По своето оформление халката на обецата е аналогична на тип I, вариант 3А по Л. Русева-Слокоска, но без гроздовидна висулка, и е датирана към II в. – средата на III в. (Ruseva-Slokoska 1991, 26 106, cat. Nos. 7a – 7b). Пръстенът е тип I, вариант 4 по Л. Русева-Слокоска, датиран към II в. (Ruseva-Slokoska 1991, 77). Данните от гробния инвентар насочват датировката на гроб № 1 към първата половина на III в.

Гроб № 2 от некропола при стопанския двор на бившето ТКЗС

През месец декември 2020 г. Е. Дерменджиев засича по време на археологическо наблюдение²⁷ още един зидан с тухли и покрит с каменни плочи гроб (Дерменджиев 2021, 142–143). Част от съоръжението остава тогава в западния

си край под асфалтовата настилка, а в източния под пръстта от профила на изкопа. След регистрирането му то е временно консервирано и засипано.

Гробът е проучен впоследствие от автора на настоящия текст чрез спасителни разкопки²⁸ (Чакъров под печат) (**Обр. 12, Обр. 13, Обр. 14, Ил. 5, Ил. 6, Ил. 7**).

Оформен е сондаж с неправилна четириъгълна форма и посока северозапад – югоизток. Северозападният, североизточният и югозападният краища са изрязани в асфалтовата настилка, а югоизточният е в пласт пръст. В северозападния ъгъл на сондажа личи вкопаване, запълнено със съвременни материали, предимно камъни и асфалт. При югоизточния ъгъл на сондажа има траншея от водопроводно сградно отклонение. Размерите на сондажа са: 2,46 м в посока север – юг при западния край, 2,55 м в същата посока, но при източния край, и дължина 2,65 м в посока запад – изток до траншеята в източния край.

Гробно съоръжение. Проучен е зидан с тухли гроб, който отгоре е покрит с пясъчникова плоча/плочи. Гробът има правоъгълен план (**Ил. 6, Обр. 14**). Ориентиран е в посока северозапад – югоизток, азимут 300°. Той е вкопан в жълтокафяв льосов стерилен пласт. Над льоса има смесен с хумус пласт, над който започва подложката на асфалтовата настилка.

Съоръжението представлява правоъгълен зидан гроб, имащ следните размери (**Ил. 6, Обр. 14**): дължина с плочите 2,10 м; най-голяма ширина с плочите 1,20 м при западния край и 0,87 м при източния; дебелина на каменната плоча от изток 0,04 м и от запад 0,05 м; външна дължина 1,975 м; вътрешна дължина 1,64 м; външна ширина 0,79–0,80 м; вътрешна ширина 0,455 м (запад), 0,435 м (изток); дълбочина на гроба до „възглавницата“ 0,38 м; дълбочина след „възглавницата“ 0,42 м.

Гробът е иззидан в изкоп, предварително оформен в стерилната пръст (**Ил. 7, Обр. 14**). За това свидетелстват следите от ивица тъмна пръст при източната му периферия, която се е получила при запълването на фугата между стената на изкопа и източната стена на гроба. При североизточния и северозападния ъгли фугата е изпълнена с фрагменти от тухли, а при източната къса стена с тъмна пръст. На места между зидарията на тухлите се откриват бучки бяла вар.

Най-напред е оформено дъното (**Ил. 6, Ил. 7, Обр. 14**). То е постлано с квадратни тухли с размер 0,354 м. Те са подредени в два успоредни хоризонтални реда, всеки от които се състои от четири цели тухли. Под късите стени на гроба се виждат тухли от пода, които вероятно са парчета от квадратни. Между фугите на подовите тухли се откриват бучки бяла вар. Върху така настлания под са иззидани стените на гроба. Те са от цели или части от правоъгълни тухли с размер 0,335 x 0,165 x 0,035 м, с ширина на фугата помежду им от 0,02 м. Стените са конструктивно свързани. Тухлите на гроба имат жълтокафяв, на места розов цвят след изпичането. Някои са недобре изпечени и са се разложили, но повечето са напълно функционални. По технологични характеристики

приличат на керамичните изделия, произведени в прилежащото на некропола селище. За спойващ материал е използвана бяла вар, примесена с пръст. Вътрешната повърхност на фугите не е измазана. По изчисления на М. Томанова, северната стена на гроба излиза извън подовите тухли с 0,025 м, а южната с 0,06 м. Вероятно издаващите се на север и на юг външни части от стените на гроба са положени върху подложка от парчета от тухли или направо върху пръстта. Може да се предположи, че при северната стена има неустойчивост на подложката, защото северният ред подови тухли е пропукал. Между стената на изкопа и тухлената зидария е останала фуга.

При западния край на гроба е оформена своеобразна „възглавница“ (**Обр. 13, Обр. 14**). Тя се състои от една цяла правоъгълна тухла от север и парче от такава от юг. „Възглавницата“ лежи върху тухления под. На нея е положена главата на погребания индивид.

Гробът е покрит отгоре с монолитна пясъчникова плоча/плочи. Съоръжението е нарушено в средата по време на наблюдението, когато са изгребани и изхвърлени части от каменната плоча и от стените на гроба (**Ил. 5**). В сегашното си състояние на запазеност, от плочата има парчета *in situ* при източния (един брой) и западния (поне девет броя) краища. В запълнителя на гроба личат две пропаднали парчета от плочи (**Обр. 12**). Дали плочата е една, не може да се установи, защото част от нея е фрагментирана вероятно още в Античността. Отместването на тухлите при източния край на гроба и озоваването им под парчето от плоча вероятно се дължи на дейността на земекопната техника, използвана по време на наблюдението. Находища на пясъчник има в близката местност Ташлъците (Русанов, Ванев 1940, 103), от която вероятно жителите на селището, към което принадлежи некрополът, са добивали камък.

Погребален обред. В гроба е открит изпънат по гръб скелет с ръце, положени успоредно на тялото (**Ил. 6.1, Обр. 13, Обр. 14**). Ориентацията му следва тази на гроба, азимут 300°. Черепът е повдигнат в сравнение с останалата част на скелета и се открива *in situ* с основата си върху пода. Долната челюст е разместена и застъпена от горната. Раменните кости, голяма част от гръбнака и ребрата са изтлели. В областта на гръдния кош са открити зъби. Костите на дясната ръка са почти в анатомичен порядък. Тези на лявата обаче са нарушени, вероятно от пропадналото парче каменна плоча в северозападния край на гроба. Може би това е и причината за откриването на фрагменти от кости на лявата ръка в областта на дясната, върху горния край на левия фемур и в близост до долния край на същия фемур. Долният край на левия фемур е изместен към десния, вероятно отново заради пропадането на плочата. Тези особености могат да бъдат тълкувани като свидетелство, че пропадането на парчето от каменна плоча се е случило през Античността, когато гробът е още с куха вътрешност. Костите на подбедриците са успоредни една на друга. Метатарзалните кости на десния крак са в относително анатомичен порядък, докато тези на левия са разместени. Източно от костите на ходилата има парче от разложена тухла.

Антропологичен анализ. Антропологичният анализ е извършен от гл. ас. д-р Надежда Атанасова от секция „Антропология и анатомия“ при ИЕМПАМ – БАН. Той показва, че костният материал е силно фрагментиран и нецялостно запазен²⁹. В гроба е погребана жена, починала на 30–35-годишна възраст, която приживе има нисък ръст – 1,45–1,47 м и тегло около 42,65 кг. Тя е представител на европейската раса. Жената не е извършвала усилена физическа дейност приживе. На 1–2-годишна възраст е изкарала метаболитно заболяване, предизвикано от прехода от млечно към общо хранене или в резултат на продължително боледуване.

Запълнител на гроба. Гробът е запълнен с чиста жълтокафява пръст, с примеси на хумус. В него се срещат отделни парчета от костички, вероятно попаднали на по-високо ниво заради биотурбации. Първоначално гробът вероятно има куха вътрешност. Вследствие на провадания на покриващата плоча, случило се може би още през Античността, съоръжението се е запълнило с пръст. Провадането на плочата при западната половина е причинило нарушение и разместване на скелета (**Обр. 13**).

Интерпретация на зиданите гробове от некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС

Гробове №1 и №2 са тип IX А по Л. Гетов (Гетов 1970, 7), тип VII₁ по М. Георгиева (Георгиева 2009, 17–18), тип IX А по К. Праматаров (Праматаров 2018, 29–30), тип В. II. „Гробове с трупополагане в камера“ (Оҫа 2013, 99–118), вариант 4 „Камера, изградена от тухли или керемиди“ по Л. Оца (Оҫа 2013, 105–106, 117–118, 338), „градени гробове“ по Д. Вълчева (Вълчева 2005, 192–194).

От административната територия на Никополис ад Иструм са известни единадесет зидани гроба с покритие отгоре: от некропола при бившата ветеринарна лечебница в Павликени (един брой)³⁰, при обекта в м. Върбовски ливади край Павликени (един брой) (Чакъргов 2017а, 498–501; Чакъргов 2018, 51–90; Чакъргов 2020б, 1071–1074), в района на бившето ТКЗС на с. Батак (един брой) (Иванов 1950, 329–330, №8; Стефанов 1956, 30, №3; Оҫа 2013, 117, №2), в м. Ломенското край с. Върбовка (един брой) (Danoff 1937, 339; Оҫа 2013, 118, №16), в м. Вишналяк/Долно Бутово до с. Недан (един брой) (Спасов, Вандова, Мартинова 2020, 283; Спасов, Вандова, Мартинова 2021, 900–901)³¹, при Новата поща на с. Бутово (три броя) (Султов 1968, 42–43, бел. 3; Владкова 2020, 258–259; Оҫа 2013, 117, №3), от м. Бостанчукуру край с. Страхилово (един брой) (Султов 1968, 43–44; Оҫа 2013, 118, №13), в м. Барата край с. Самоводене (един брой) (Станев 2000, 26), от надгробна могила в м. Клена край гр. Лясковец (един брой) (Чакъргов, Добрева под печат). Зидани гробове са открити и край Сломер, както и при прокопаване на напоителен канал в района

на шосето Върбовка – Бутово (Султов 1968, 47, бел. 14; Султов 1977, 51–52, бел. 51). Техните брой и характер остават неясни.

С изключение на гроба от м. Върбовски ливади край Павликени и този от м. Клена край Лясковец, всички останали примери са с подова настилка от квадратни тухли³². При обектите от Батак, Бутово и Страхилово има същото оформление на страниците – с правоъгълни тухли, а при гроба от Недан са използвани както квадратни, така и правоъгълни.

Покритието на гроба от стопанския двор на бившето ТКЗС в Павликени е най-сходно с това на гроба от бившата ветеринарната лечебница в града и с този от м. Върбовски ливади. При последния пример обаче плочата е по-дебела и е използван хоросан. Зиданият гроб от м. Барата край Самоводене също има каменно покритие. С варовикова плоча е покрит и зиданият гроб в м. Клена край Лясковец. Гробовете от Батак, Страхилово и един от бутовските са затворени отгоре с бипедални тухли (с три тухли при гроба от Батак), а при този от Недан няма данни за покритие.

С изключение на гроба от Батак и един от бутовските, при тези от м. Върбовски ливади, от стопанския двор в Павликени и от Недан, за спойка е използван хоросан или вар. При примерите от Батак и Бутово е употребена глина, а за съоръженията от бившата ветеринарната лечебница в Павликени, Върбовка, Самоводене и Страхилово няма данни за спойващия материал. Зиданият гроб от м. Клена край Лясковец е споен с глина, в която има варовикови бучки.

От досегашните примери на зидани гробове от административната територия на Никополис ад Иструм има преки данни за произход от надгробна могила единствено за гроба от м. Ломенското край Върбовка и за гроба от м. Клена край Лясковец, като последният е вторичен за могиления насип. Четирите гроба от Новата поща в Бутово са от плосък некропол. Гробът край Недан е също от плосък некропол. Край гроба от м. Бостанчукуру при Страхилово са откривани могили, но няма данни конкретното съоръжение да е свързано с някоя от тях. Този от Самоводене е от плосък некропол. Примерите от ветеринарната лечебница в Павликени и от Батак са с компрометирана повърхност и не може да се установи дали е имало могилен насип.

Не е изключено новопроученият гроб и изследваният от Я. Николова да са от разрушени могили, защото гроб № 1 е открит на дълбочина 1 м под съвременното ниво, а гроб № 2 на 1,29 м под горното ниво на асфалта и на 0,60 м под подложката на пътя. Наслагването на местоположението на последното върху геореферираната аерофотоснимка от 1946 г. показва, че то попада при очертаване, наподобяващо могила с диаметър около 40 м (**Обр. 9, Обр. 10**). Възможно е гробовете да са от споменатите от Б. Султов осем могили, съществували на това място преди изграждането на ТКЗС (Султов 1977, 45–46, бел. 40; Владкова 2011, 8–9).

Колкото до датировката, примерите на сходни гробни съоръжения в района, при които е открит инвентар, свидетелстват основно за първата половина на

III в. Това време е в съзвучие с най-късните данни за обитаване на селището в северозападната част на Павликени, напуснато по всяка вероятност вследствие на вражеско нашествие през 245 г. или 248 г. (Върбанов 2017, 32–33). Погребаните в гробове № 1 и № 2 от некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС дете и 35-годишна жена са вероятно част от местния елит на това селище. По всяка вероятност гроб № 2 е ограбен още в древността, за разлика от гроб № 1. Откривани са и други сходни зидани съоръжения без инвентар от същия некропол (Султов 1977, 49–50, бел. 47).

Данни за други видове гробни съоръжения от некропола при стопанския двор на бившето ТКЗС

През 1976 г. Б. Султов регистрира други гробове от този некропол, разположени на различни нива. При снишаване на подовото ниво на обора на бившето ТКЗС са открити неизвестен брой каменни саркофази, изработени от варовик, определен от Б. Султов като „мек русенски камък“ (Султов 1977, 45–46, бел. 40; Владкова 2011, 8–9)³³. Коритообразните части на съоръженията са запълнени с пръст и съвременни отпадъци (Султов 1977, 45–46, бел. 40; Владкова 2011, 8–9). В близост до тях са регистрирани и зидани тухлени гробове с покритие от каменни плочи. В съоръженията са установени само полуизгледели кости на индивиди в детска възраст. Според проучвателя зиданите гробове са на по-ниско ниво спрямо саркофазите (Султов 1977, 49–50, бел. 47; Владкова 2011, 8–9).

През 1981 г. Б. Султов изследва други гробове, произхождащи от двора на бившето ТКЗС³⁴. Единствената налична информация за тях е, че е открит гроб с трупологане, от който произхождат две керамични кани (кат. № 17–18)³⁵ (Ил. 8), присъщи за средата на II в. (Владкова 2011, 9), или по-скоро за края на II в. – първата половина на III в. (Иванов 2021, 187, кат. 296; Ivanov 2022, 184, No. 296)³⁶. Те са разположени вероятно в ъглите на гроба, симетрично, на 0,60 м разстояние спрямо черепа (Владкова 2011, 9). Според П. Владкова Б. Султов съобщава и за наличието на вълени, горяла пръст и следи от трупозгаряне, като остава неясно дали това е отделен гроб или кремацията е свързана със съоръжението с трупологане (Владкова 2011, 9). Ако всеки от съдовете е на 0,60 м разстояние спрямо черепа, това би означавало, че ширината на гробното съоръжение е приблизително 1,20 м, което свидетелства за значителни размери.

В Научно-спомогателен фонд „Снимки“ на ИМ – Павликени се съхраняват снимки на: три оформени в пръстта ями със стъпаловидни отстъпи (инв. №№ 1340–1343)³⁷ (Обр. 16.1–2); един зидан с тухли гроб (инв. № 1340)³⁸ (Обр. 17.1); един гроб с предполагаемо стреховидно покритие от тегули и тухли (инв. № 1343)³⁹ (Обр. 17.2) – може би върху яма със стъпаловидни отстъпи;

както и един с неустановен вид и с останки от скелет (инв. №1345)⁴⁰ (**Обр. 17.3**). Записано е, че са открити през месец април 1982 г. в двора на ТКЗС. Не е ясно дали зиданият гроб е същият, от който произхождат двете керамични кани от фонда на РИМ – Велико Търново (кат. №17–18) или съвсем различно съоръжение. Възможно е гробовете със стъпаловидни ями да са с трупоизгаряне, но от приложените снимков материал и описания не става ясно какъв е обредът.

Б. Султов отбелязва, че в стопанския двор на ТКЗС са съществували осем могили, всички заравнени при изграждането на стопанството. Авторът е на мнение, че споменатите от него каменни саркофази са именно от разрушена надгробна могила (Султов 1977, 45–46, бел. 40; Владкова 2011, 8–9). На аерофотоснимка от 1946 г. се забелязват издигания на терена, наподобяващи могили, между които има коса тъмна бразда – вероятно стар път⁴¹ (**Обр. 9, Обр. 10**). Според местни информатори в източния край на бившето ТКЗС, през 80-те години на ХХ в., при изкопни работи за стъпки, свързани с изграждането на бетонов възел (**Обр. 8**), са нарушени три зидани с тухли гробове, покрити отгоре с каменни плочи. В гробовете са открити златни гривни и пръстени, предадени на тогавашния квартален милиционер. Доколко тази информация е достоверна не може да се потвърди, но ако е вярна показва, че некрополът продължава до източния край на двора на стопанството (**Обр. 7, Обр. 8**).

Не е ясно дали към този некропол принадлежи и намиращият се в северна посока могилен некропол в м. Отлашките могили, състоящ се от поне седем могили⁴².

* * *

Обобщените данни за античното селище в северозападната част на Павликени показват, че то има два обособени некропола (**Обр. 1.1₂₋₃, Обр. 2.1₂₋₃, Ил. 1.1₂₋₃**). Единият е в района на ветеринарната лечебница и бившите бази на „Сортови семена“ и ДАП (**Обр. 1.1₂, Обр. 2.1₂, Ил. 1.1₂**). Той е в най-голяма близост до селището и е на същия бряг на малката рекичка Лако дере. Според наличните сведения този некропол функционира през първата половина на III в.

Другият некропол е при стопанския двор на бившето ТКЗС (**Обр. 1.1₃, Обр. 2.1₃, Ил. 1.1₃**). Той се намира на левия бряг на Лако дере. По всяка вероятност е както могилен, така и плосък. От него произхожда голям брой представителни гробни съоръжения (стъпаловидни ями, ями, оформени с керемиди и тухли, зидани гробове, саркофази), някои от които с богат гробен инвентар. По всяка вероятност той е по-значителният некропол. Данните за неговото функциониране също сочат първата половина на III в. По косвен път некрополите свидетелстват и за функционирането на прилежащото им селище. Датировката на античното селище в северозападната част на Павликени, на този етап на проучване, сочи, че то съществува поне от управлението на император

Септимий Север (193–211 г.) до средата на III в. Самото селище е с площ от около 230 дка, което за селищната мрежа на Никополис ад Иструм е показател за средноголям представител на неукрепените селища от II–III в. За неговите мащаби е показателен фактът, че се простира на двата бряга на малката рекичка Лако дере и има повече от един обособен некропол. То е разположено в гъста мрежа от сходни по площ и наситеност селища, за което свидетелства малкото разстояние до обектите в м. Лако дере/Машатлъка (АИС АКБ №0700286) – около 3,5 км; м. Върбовски ливади (АИС АКБ №0700287, регистриран от П. Владкова) – около 3,6 км; м. Бели бряг (АИС АКБ №0700284) – около 1,1 км. По всяка вероятност античното селище в северозападната част на Павликени е средноголям викус от първата половина на III в.⁴³, разположен в район, в който се пресичат важни пътища от Нове и Димум към Состра, през пролома на р. Росица при с. Горско Косово, както и от тези два военни лагера към Шипченския проход и т. нар. Севернобалкански път, свързващ в този участък Никополис ад Иструм със съседния градски център Ескус.

КАТАЛОГ

на гробния инвентар от некрополите на античното селище в северозападната част на Павликени

Некропол в района на бившата ветеринарна лечебница

Кат. №1. Гривна, сребърна (Ил. 2.1).

Описание. Има форма на неправилна окръжност. Изработена е от сребърна тел с кръгло напречно сечение. Тя изтънява към краищата, които са усукани един към друг около тялото на гривната, като са запазени по две навивки. В частта към краищата е реставрирана. Вероятно е контактувала с огън.

Размери: външен диаметър 6,6–7,7 см; вътрешен диаметър 5,9–7,1 см; най-голяма дебелина 0,4 см.

Тегло: 11,43 гр.

Сребърно съдържание⁴⁴: над 950 %.

Местонамиране: гроб №1.

Инв. № 2952 А/ТОМ.

Публикации: непубликувана.

Кат. №2. Гривна, сребърна (Ил. 2.2).

Описание. Има форма на неправилна окръжност. Изработена е от сребърна тел с кръгло напречно сечение. Тя изтънява към краищата, които са усукани един към друг около тялото на гривната, като са запазени по две навивки в

единия край, а при другия липсват. Гривната е фрагментирана. Вероятно е била в контакт с огън.

Размери: външен диаметър 6,6–7,7 см; вътрешен диаметър 6,2–6,7 см; най-голяма дебелина 0,4 см.

Тегло: 12,36 гр.

Сребърно съдържание: над 950 ‰.

Местонамиране: гроб № 1.

Инв. № 2953 А/ТОМ.

Публикации: непубликувана.

Кат. № 3. Ампула, с капаче, оловна (Ил. 3.1).

Описание. Има двойноконично тяло, равно дъно и извито навън устие с легло за капаче отвътре. Ампулата е куха. Тя е изработена от две излети части, съединени една към друга, като ръбовете на слепването личат. На долната половина има два напречни отвора с неправилни очертания. По дъното личат следи от отрязани части.

Капачето е с дисковидна форма. Долната му повърхност е вдлъбната. Отгоре има релефна околоръстна окръжност и пъпковиден израстък в средата.

Размери: височина 7,7–8,2 см; диаметър на дъното 1,8–1,9 см; диаметър в средата 3,2 см; диаметър на устието 2,6–2,7 см; дълбочина 7,3–7,7 см; диаметър на капачето 2,3 см; височина на капачето 0,5 см без пъпката и 0,8 см с нея; дебелина на стените на капачето 0,3 см; дълбочина на капачето 0,3 см.

Местооткриване: гроб № 2.

Инв. № 3263 А/ТОМ.

Публикации: Владкова 2011, 9.

Кат. № 4. Мънисто, стъкло (Ил. 3.2).

Описание. Има сферична форма и полуовално напречно сечение.

Размери: височина 0,5–0,7 см; диаметър 0,9 см; диаметър на отвора 0,3 см.

Местонамиране: гроб № 2.

Инв. № 3264 А/ТОМ.

Публикации: Владкова 2011, 9.

Кат. № 5. Мънисто, стъкло (Ил. 3.3).

Описание. Има двойноконична форма.

Размери: височина 0,3 см; диаметър 0,5 см; диаметър на отвора 0,1 см.

Местонамиране: гроб № 2.

Инв. № 3265 А/ТОМ

Публикации: Владкова 2011, 9.

Кат. № 6. Пулове, стъклени (Ил. 3.4).

Описание. Имат дисковидна форма. Изработени са от вторично употребени огладени парчета от плоско прозрачно стъкло.

Размери: диаметър 1,4–1,6 см (най-често 1,5 см); дебелина 0,1 см.

Местонамиране: гроб № 2.

Инв. № 3266 А/ТОМ.

Публикации: Владкова 2011, 9.

Кат. № 7. Монета, бронзова, дупондий (Ил. 3.5).

Лице. Бюст на император Антонин Пий (138–161 г.) с лъчиста корона надясно. Изтрит околоръстен надпис, прочетен от М. Цочев като ...PIVS PONT M... Надписът е вероятно [ANTONINVS AVG] PIVS P P IMP II.

Опако. Провиденция права наляво, показва с дясната си ръка кълбо в краката си, а в лявата държи скиптър; околоръстен надпис, прочетен от М. Цочев като PR...COS III SC. Надписът е вероятно TR [POT XX] COS III SC.

Размери: диаметър 2,4 см.

Монетарница: Рим.

Датировка: 156–157 г., основаваща се на RIC III 970.

Тип: единственият монетен тип, отговаряща на описанието в инвентарната книга, е RIC III 970.

Местонамиране: гроб № 2.

Инв. № 4164 М/ТОМ.

Публикации: Владкова 2011, 9.

Кат. № 8. Монета, бронзова, АЕ27 (Ил. 3.6).

Лице. Бюст на император Септимий Север (193–211 г.) с лавров венец надясно; околоръстен надпис ...СЕВЕРОС.

Опако. Фортуна права наляво, с дясната ръка държи кормило, а с лявата рог на изобилието; околоръстен надпис V AVP ГАЛЛОВ МАРКИАНО...

Размери: диаметър 2,7 см.

Монетарница: Марцианопол.

Провинциален управител: Луций Аврелий Гал (201–204 г.).

Датировка: 201–204 г., датирването на монетата е направено по провинциалния управител на Долна Мизия Луций Аврелий Гал (201–204 г.) (Ботева 1997, 246, 259).

Местонамиране: гроб № 2.

Инв. № 4165 А/ТОМ.

Публикации: Владкова 2011, 9.

Некропол в стопанския двор на бившето ТКЗС

Кат. №9. Торква, златна (Ил. 4.1).

Описание. Има форма на окръжност. Изработена е от златна тел с кръгло напречно сечение. Тя има изтъняващи краища, усукани един към друг с по три навивки около тялото.

Размери: външен диаметър 9,2–9,4 см; най-голяма дебелина 0,3 см; обща дължина на закопчаването 3,4 см.

Тегло: 26,09 гр.

Златно съдържание: 875–916 ‰; 21–22 карата.

Местонамиране: гроб №1.

Инв. № 537 А/ТОМ.

Публикации: Николова 1964, 84, №2, 85, обр. 1б.

Кат. №10. Огърлица, златна, със стъклени мъниста (Ил. 4.2).

Описание. Наниз от свързващи се една с друга халки от два вида, на които са нанизани мъниста със сферична или призматична форма със син и зелен цвят. Закопчалката е двусъставна. Общият брой на халките е 35 (включително двете на закопчалката). Огърлицата е скъсана между две халки и е завързана с конец.

Едните халки представляват права тел с кръгло напречно сечение, чиито два края са оформени като клупове с усукване около тялото. Между двата клупа на всяка халка има по едно сферично мънисто със син или зелен цвят. Симетрично на закопчалката има по една халка от този вид, на която е нанизано по едно плоско мънисто с призматична форма и зелен цвят. След всеки две сини мъниста, с изключение на мястото на скъсване, има по едно зелено. На това място вероятно липсва мънисто със зелен цвят.

На пет места в долната половина на огърлицата, след интервал от по три халки с мъниста, има по една монолитна плоска халка с правоъгълно напречно сечение. Тези пет халки имат 8-видна форма, като в средата не се допират. При две от халките ширината в средата е по-голяма и ги прави да изглеждат овални. На петте халки няма нанизани мъниста.

Едната халка на закопчалката е оформена от тел с кръгло напречно сечение в тилната част и плоско при халковидната. Тилната част е завита за съседната халка и след това е усукана около тялото си с пет навивки. На мястото на закривяване на плоската част към тялото има припояване. Противоположната част на огърлицата е от тел с кръгло напречно сечение. Тилният ѝ край е оформен като на халките с мъниста, а челният е завит за другата халка на закопчалката, но е отворен.

В долния край на огърлицата има отделно завита, около клупа на една халка, друга халка с форма тип „лястовича опашка“ и кръгло напречно сечение. На

краищата на тази халка има закачено едно стъклено мънисто с червен и едно с друг цвят (незапазило се). Краищата на тази халка са Г-образно закривени, за да задържат мънистата.

Размери: диаметър 7,0–7,4 см; диаметър на сферичните мъниста 0,3 см; височина на сферичните мъниста 0,2 см; дължина на призматичните мъниста 0,4–0,5 см; ширина на призматичните мъниста 0,3 см; дебелина на призматичните мъниста 0,2 см; диаметър на червеното мънисто 0,2 см; дължина на халките с мъниста 0,7–0,8 см; диаметър на клуповете на халките с мъниста 0,4 см; дължина на 8-видните халки 0,6 см; ширина на 8-видните халки 0,3 см; дебелина на 8-видните халки 0,06 см; диаметър на плоската халка на закопчалката 0,4 см.

Тегло: 1,71 гр.

Златно съдържание: 875–916 ‰; 21–22 карата.

Местонамиране: гроб № 1.

Инв. № 544 А/ТОМ.

Публикации: Николова 1964, 84, № 1, 85, обр. 1а.

Кат. № 11. Гривна, златна (Ил. 4.3).

Описание. Има форма на окръжност. Тя е изработена от златна тел с кръгло напречно сечение и изтъняващи, усукани един към друг, краища. Усукването е с по две навивки на единия и три навивки на другия край.

Размери: външен диаметър 4,9–5 см; вътрешен диаметър 4,5 см; най-голяма дебелина 0,3 см.

Тегло: 11,38 гр.

Златно съдържание: 875–916 ‰; 21–22 карата.

Местонамиране: гроб № 1.

Инв. № 538 А/ТОМ.

Публикации: Николова 1964, 84, № 3, 85, обр. 1г (дясно).

Кат. № 12. Гривна, златна (Ил. 4.4).

Описание. Има форма на окръжност. Тя е изработена от златна тел с кръгло напречно сечение и изтъняващи, усукани един към друг, краища. Усукването е с по три навивки на всеки край.

Размери: външен диаметър 4,7–4,8 см; вътрешен диаметър 4,2–4,4 см; най-голяма дебелина 0,3 см.

Тегло: 11,17 гр.

Златно съдържание: 875–916 ‰; 21–22 карата.

Местонамиране: гроб № 1.

Инв. № 539 А/ТОМ.

Публикации: Николова 1964, 84, № 3, 85, обр. 1г (ляво).

Кат. № 13. Гривна, златна (Ил. 4.5).

Описание. Има форма на неправилна окръжност. Тя е изработена от златна тел с кръгло напречно сечение и изтъняващи, усукани един към друг, краища. Усукването е с по четири навивки на всеки край.

Размери: външен диаметър 3,7 см; вътрешен диаметър 3,3 см; най-голяма дебелина 0,3 см.

Тегло: 6,43 гр.

Златно съдържание: 875–916 ‰; 21–22 карата.

Местонамиране: гроб № 1.

Инв. № 540 А/ТОМ.

Публикации: Николова 1964, 84, № 3, 85, обр. 1в (дясно).

Кат. № 14. Гривна, златна (Ил. 4.6).

Описание. Има форма на окръжност. Тя е изработена от златна тел с кръгло напречно сечение и изтъняващи, усукани един към друг, краища. Усукването е с по три навивки на единия и четири навивки на другия край.

Размери: външен диаметър 3,6–3,7 см; вътрешен диаметър 3,2 см; най-голяма дебелина 0,2 см.

Тегло: 6,44 гр.

Златно съдържание: 875–916 ‰; 21–22 карата.

Местонамиране: гроб № 1.

Инв. № 541 А/ТОМ.

Публикации: Николова 1964, 84, № 3, 85, обр. 1в (ляво).

Кат. № 15. Пръстен, златен, със скъпоценен камък (Ил. 4.7).

Описание. Състои се от плоска монолитна халка с форма на неправилна окръжност, разширяваща се от основата към горния край. Халката има триъгълно напречно сечение. Разширената горна повърхност образува плочка, украсена с релефен ромб с вграден камък (вероятно карнеол, според М. Томанова) с червен цвят и конична форма. На опаката страна на плочката личи изпъкналост, получена от оформянето на гнездото за камъка на горната повърхност.

Размери: диаметър на халката 1,2–1,6 см; ширина на халката 0,3–0,7 см; дебелина на халката 0,1 см; най-голям диаметър на ромба 1 см; видим диаметър на червения камък 0,3–0,4 см; видима височина на червения камък 0,2 см; височина на пръстена (с камъка) 1,4 см.

Тегло: 2,82 гр.

Златно съдържание: 875–916 ‰; 21–22 карата.

Местонамиране: гроб № 1.

Инв. № 542 А/ТОМ.

Публикации: Николова 1964, 84, № 5, 85, обр. 1е.

Кат. №16. Обеща, златна (Ил. 4.8).

Описание. Халка с кръгло напречно сечение, чийто един край е оформен като клуп с пет, завити около тялото, навивки, а другият е по-тънък и завит веднъж около клупа.

Размери: диаметър 1,2–1,3 см; най-голяма дебелина 0,1 см; дебелина с навивката 0,2 см; диаметър на клупа 0,4 см.

Тегло: 0,84 гр.

Златно съдържание: 875–916 ‰; 21–22 карата.

Местонамиране: гроб №1.

Инв. № 543 А/ТОМ.

Публикации: Николова 1964, 84, №4, 85, обр. 1д.

Кат. №17. Кана, керамична (Ил. 8.1).

Описание. Има тяло на сплесната сфера. Дъното е конвексно и с пръстеновидно столче. Шийката е висока и завършва с устие с двоноконичен профил. Под устието има релефен отстъп. Има вертикална, Г-образна дръжка, започваща от раменете и завършваща под устийния ръб. По тялото на съда личат следи от опадал лак с кафявооранжев цвят (неустановим по Munsell soil color chart 2009).

Съдът е изработен на крачно колело от бежовокафява (5YR 7/6 по Munsell Soil-Color Chart 2009), добре пречистена глина, в която се срещат отделни бучици варовик.

Размери: височина 16,2–16,4 см; диаметър на дъното 5 см; най-голям диаметър 12,3 см; диаметър на устието 4,2 см; ширина на дръжката 1,7–1,8 см; дебелина на дръжката 0,8 см.

Местонамиране: неустановен вид гробно съоръжение от некропола, заедно с кана с инв. №2816 А/ТОМ.

Инв. № 2010 А/ТОМ.

Публикации: Владкова 2011, 9; Иванов 2021, 187, кат. №296; Ivanov 2022, 184, No. 296.

Кат. №18. Кана, керамична (Ил. 8.2).

Описание. Има сферично тяло. Дъното е конвексно, с пръстеновидно столче. В горната част на съда има конична шийка, завършваща с двойноконичен устиен ръб, чийто горен „конус“ е заоблен. Каната има вертикална, леко наклонена към тялото дръжка, започваща малко над основата на раменете, и завършваща под устийния ръб. Дръжката има полуовално напречно сечение, като горната повърхност е с две успоредни надлъжни бразди, между които е разположена надлъжен релефен ръб.

Съдът е изработен на крачно колело от добре пречистена глина с розовокафяв цвят (2.5YR 6/6 по Munsell Soil-Color Chart 2009). По вътрешната

повърхност на устието и по цялото тяло на съда има следи от опаднал лак с тъмен оранжечервен цвят (2.5YR 5/8 по Munsell Soil-Color Chart 2009).

Размери: височина 16,8 см; диаметър на дъното 5,7 см; най-голям диаметър 13 см; диаметър на устието 4,5 см; ширина на дръжката 1,6 см; дебелина на дръжката 0,8 см.

Местонамиране: неустановен вид гробно съоръжение от некропола, заедно с кана с инв. №2010 А/ТОМ.

Инв. № 2816 А/ТОМ.

Публикации: Владкова 2011, 9; Иванов 2021, 187, кат. №296; Ivanov 2022, 184, No. 296.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Със землището на Павликени са свързани шест статуарни групи: една, представляваща Херакъл (ILBulg 421), една Сол и Луна (ILBulg 426) и четири Дионис, или по-скоро Либер Патер, и свитата му (Филов 1912, 23–30, 33–34; ILBulg 424, IGBulg II 609), както и военна диплома RMD V 409 от 26.10.153 г. (Боянов 2008, 153, 346–347). Контекстът им на откриване е неизвестен и поради тази причина не могат да бъдат свързани с даден археологически обект. За местонамирането при Павликени на постамент с посвещение на Юпитер Сабазий и Меркурий (ILBulg 423) Х. и К. Шкорпил посочват, че е от пътя Мелта – Никополис ад Иструм, преминаващ край тогавашното село (Шкорпил, Шкорпил 1892, 96–97, № XIX), което би могло да се отнася за селището от северозападната част на Павликени, но в друга публикация за същия паметник посочват, че е от чифлика на А. Хаджиславчев (Skorpił, Skorpił 1892, 210–211, Nr. 84). Последният се намира в района на днешния летен театър на Павликени, а къщата на собственика – на мястото на бившата обществена баня, която днес се използва като заведение (по споделена информация на д-р И. Цървов и Н. Донев). А. Хаджиславчев притежава нива в м. Бели бряг, където са откривани много обработени камъни, някои от тях с надписи (Русанов, Ванев 1940, 133, 142). Възможно е епиграфският паметник да бъде свързан с регистрираното там римско селище (АИС АКБ №0700284), но не е изключено да произхожда и от друго място в землището на града.
- ² Почти всички изображения в настоящата статия са дело на автора. В случаите, в които авторът е друг, това е изписано в скоби.
- ³ Преди Комбинат за хартиени опаковки „Съба Енева“, открит през 1967 г. (Цонева 2017, 479–480, 485), днес завод за опаковки от картон и микровелпапе „Унипак“ АД.
- ⁴ Информацията за местоположението на предполагаемия селищен обект авторът дължи на д-р И. Цървов. Изолиниите на едромашабната топографска карта наподобяват могила. Не е ясно дали това е мястото на откриване на античните руини и статуи, за което споменава И. Венедиков (Венедиков 1946, 234–235).
- ⁵ Основна литература за находки, структури и интерпретация на обекта: Шкорпил, Шкорпил 1892, 96–97, № 19, 98, № 20; Skorpił, Skorpił 1892, 210–211, Nr. 84–85; Аврамов 1929, 58; Велков 1934, 455–456; Султов 1962, 7–20; Султов 1977, 17–19, 45, 54; ILBulg 422; ILBulg 423; Цървов 2005, 183; Владкова 2011, 8, 10, 18; Иванов 2012, 129–137; Чакъров и др. 2016, 488–491; Чакъров 2016, 491–493; Tomas 2016, 151–152, 183–184; Чакъ-

ров 2017б, 502–506; Chakarov 2017, 49–77; Иванов 2018, 53; Чакърв 2020а, 165–166; Дерменджиев 2021, 142–143; Иванов 2021, 107–108; Ivanov 2022, 106–107.

- ⁶ Лако дере и Върбовското дере образуват Павликенската река. Лако дере се формира от няколко потока. Единият води началото си от вододела между реките Осъм и Росица, югоизточно от базалтовата могила Чатала, в м. Смардликата край Върбовка. Вероятно тази рекичка Б. Султов нарича Золум дере (Султов 1977, 26). Тя е означена на ЕТК М 1:5000 като Корудере. Сравнително успоредна на тази рекичка е друга, извираща от м. Анджи/Хаманджи бунар край Павликени. Следващ поток започва от м. Черкезито край Павликени. Друга рекичка води началото си от м. Дрян корусу, извираща от района на бившето сметище на Павликени. Четирите водоизточника се сливат северозападно от Павликени и образуват Лако дере. При преминаването на последното през Павликени, към него се вливат поне още два леви притока – единият, започващ от района на кариерата за глина на бившата керамична фабрика, а другият от м. Бели бряг. По пътя си Лако дере улавя още няколко извора, единият съществувал на мястото на сградата на Община Павликени, както е означено на кадастралния план на града от 1905 г.

Върбовското дере води началото си от с. Върбовка, където нейното течение образуват три потока. Най-северният поток извира от вододела между реките Осъм и Росица при източното подножие на възвишението Камъка. На юг от него има друг поток, водещ началото си от самото село. Южно от средния поток се намира и трети, който извира от м. Водицата. Започващият от тази местност поток е отбелязан на ЕТК М 1:5000, до сливането си с останалите, като Кочица. Вероятно това дава и името на местността при водослива – Качица. С хидронима „Качица“, произлизащ от умалителната форма на „каца“, се обозначават обикновено чешми и извори (Иванова-Чавдарова 1996, 148). След римската вила в м. Върбовски ливади Върбовското дере се отправя в югоизточна посока, но днес е покрито. В района на жп прелеза на линията София – Варна навлиза в Павликени, където е засипано, преминава покрай автогарата и се движи успоредно на ул. „Димитър Благов“, където все още личат парапетите на мостовите.

Лако дере и Върбовското дере се сливат в района на сегашната пречиствателна станция на града, малко след зоопарка, и образуват т. нар. Павликенска река, която се влива като ляв приток на р. Росица източно от Павликени, в землището на с. Стамболово.

- ⁷ Виж бел. 1 към настоящия текст.
- ⁸ Заведени в полевата инвентарна книга на Античния керамичен център в м. Върбовски ливади край Павликени под № 1155 и № 1156.
- ⁹ Днес в бившата база на ДАП се помещават различни частни производствени предприятия.
- ¹⁰ Базата за калибриране на семена е собственост на фирма „Керпи“ ЕООД. Преди това е предприятие „Сортови семена“. Тя се намира южно от ветеринарната лечебница и западно от успоредната на бул. „Дондуков“ железопътна линия.
- ¹¹ Информацията е споделена на автора от откривателя, Г. Йончев, на 03.06.2015 г. В книгата на П. Владкова е посочена 1981 г. (Владкова 2011, 9), но според Г. Йончев откритието е от 1982 г., а в инвентарната книга на фонд „Археология“ на РИМ – Велико Търново, сбирка „Античност“, и фонд Нумизматика“, за откриването на №№ 3263–3266 А/ТОМ и №№ 4164–4165 М/ТОМ е отбелязана датата 22.04.1982 г. Според откривателя в гроба има златни накити, които са прибрани от кварталния милиционер Тодор Георгиев Георгиев. За постъпилия в РИМ – Велико Търново инвентар съобщава П. Владкова, която извършва лични теренни наблюдения и отбелязва, че гробът е ограбен през Античността, и че в него са открити разбъркани кости (Владкова 2011, 9).
- ¹² Оловната ампула има по всяка вероятност магически функции, за което биха могли да свидетелстват пробитите по тялото ѝ отвори. Съвременни на нея екземпляри (амфоро-

- видни) от други краища на Империята имат и надписи с пожелания за здраве (Laffi, Vuoga 2023, 148–149).
- ¹³ Стъклени пулове са откривани в плоски и могилни гробове в селска и градска среда от I–III в. в провинциите Мизия и Тракия. В гроб от могила при с. Поповица, Асеновградско, датиран след средата на I в., са открити шест броя (Цончев 1954, 222). В други случаи, като при богат гроб на дете или най-общо млад индивид, от края на II в. – началото на III в., от западния некропол на Одесос, върху покривната плоча, са открити осем стъклени и два пула от кост (Мирчев 1947, 241–243).
- ¹⁴ Двете монети са откраднати от музея през 2006 г. (протокол от 05.02.2006 г.) и поради тази причина единствените данни са записаните през 1997 г. от М. Цочев в инвентарната книга. Приложените в настоящата статия изображения на монети са от сайта www.wild-winds.com. Те са обработени от автора съобразно описанията и са представени в този си вид с цел онагледяване.
- ¹⁵ Мечът е заведен във фонда на РИМ – Велико Търново с № 1688 С/ТОМ. В инвентарната книга на фонд „Археология“, сбирка „Средновековие“ е записано, че той е открит по време на изкопни работи при ДИП „Сортови семена“ на 29.05.1960 г. и е предаден от работниците на Б. Султов.
- ¹⁶ Днес базата на „Българцвет“ е собственост на СД „Карина-Донев и Доневи-с-ие“.
- ¹⁷ Капакът се съхранява в ИМ – Павликени (инв. № 428 А/ПИМ). Размерите му са: запазена дължина 0,68 м; запазена височина 0,61 м; ширина 1,56 м; ширина на рамката на фронтоната 0,18 м; височина на горгоната 0,20 м; ширина на горгоната 0,25 м; запазена височина на гения 0,49 м; дължина на керемидата на левия скат 0,18 м и 0,28 м; ширина на керемидата на левия скат 0,11 м.
- ¹⁸ По данни на местен жител тя е преместена от Копаната могила. Квадрата е грубо обработена и няма следи от украса или легла за скоби. Размери: дължина 1,43–1,47 м; ширина 0,88–0,90 м; височина 0,55–0,58 м. Посетена е от автора на 02.06.2023 г. Координати (DD): 43.239868, 25.331725.
- ¹⁹ Те се намират на около 70 м северозападно от центъра на Копаната могила. Видими са девет парчета от този саркофаг (обрасли с трева) – фрагменти от стените и дъното, посетени от автора на 02.06.2023 г. Размери: дебелина 0,14 м; най-голяма запазена височина 0,50 м. Координати (DD): 43.250242 25.310443.
- ²⁰ Могилата е регистрирана в АИС АКБ от П. Владкова, а паметникът – от автора.
- ²¹ Днес в базата на бившето ТКЗС са обособени различни частни производства.
- ²² В периода непосредствено след Освобождението Павликени обхваща основно именно днешната северозападна част на съвременния град, т. нар. Балканджи махала (Русанов, Ванев 1940, 246; Цонева 2017, 29, 243–244). Поради тази причина „латинските гробища“ на север от с. Павликени“ биха могли да са именно могилите в стопанския двор на някогашното ТКЗС.
- ²³ Надписът се съхранява в НАИМ – БАН (инв. № 2386).
- ²⁴ Данните се съхраняват в Архив на Народния музей в Прага, фонд 410, № 59, лист 2. Информацията авторът дължи на гл. ас. д-р Н. Шаранков от СУ „Св. Климент Охридски“, за което му изказва своята голяма благодарност. В землището на с. Михалци П. Владкова регистрира четири селища от римската епоха: в м. Саръяр, Речище/Чугеревец на югозапад от селото (АИС АКБ № 0700386/0700388) (Кунин, Владков 1971, 12; Султов 1977, 25; Църов 2002, 94; Poulter 2019, 716–717; Voyn 2019, 803–804); в м. Ковачевец на юг от селото (АИС АКБ № 0700389); в м. Цер дол на югоизток от селото (АИС АКБ № 0700390); в м. Садина/Дацов кладенец непосредствено югозападно на Михалци, а вероятно и при първите къщи (АИС АКБ № 0700392).

- ²⁵ Авторът изказва своите благодарности на И. Войков, уредник в НАИМ – БАН за информацията от инвентарната книга.
- ²⁶ Възможно е запълненото със съвременни материали вкопаване в северозападния ъгъл на сондажа от проучването на гроб №2 да е съседен гроб, тъй като там няма канализационни шахти или друг вид подземна инфраструктура.
- ²⁷ Разрешение за спасително археологическо проучване № 505/2020 г. Наблюдението е осъществено във връзка с изпълнението на проект „Реконструкция на водопроводната мрежа в гр. Павликени – II етап, подетап 2.6“. Гробът е регистриран по чл. 160, ал. 3 от ЗКН с протокол от 14.01.2021 г.
- ²⁸ Те са осъществени в периода 05–10.05.2022 г. от екип с ръководител К. Чакъров, разрешение за спасителни археологически разкопки № 176/2022., издадено от председателя на Съвета за теренни археологически проучвания в Република България. Научен консултант е доц. д-р Павлина Владкова. Членове на екипа са Михаела Томанова и Стоян Александров. В проучването взема участие и Елена Христова – директор на ИМ – Павликени. Финансирането е от Община Павликени.
- ²⁹ Размерите на скелета *in situ* са: запазена дължина на скелета 1,36 м; ширина на черепа 0,14 м; ширина при скулите 0,11 м; дължина на черепа 0,16 м; ширина в областта на таза 0,33 м; дължина на десния хумерус 0,22 м; дължина на десните радиус и улна 0,185 м; дължина на левия фемур 0,36 м; дължина на десния фемур 0,36 м; дължина на тибиите 0,295 м.
- ³⁰ По данни на откривателя Г. Йончев.
- ³¹ За гроба от Недан не са публикувани данни за покритие.
- ³² За гробовете от бившата ветеринарна лечебница в Павликени, Върбовка и Самоводене няма данни за подовото покритие.
- ³³ Цяло, но на фрагменти, корито от саркофаг, част от капак с акротерии и други парчета, изработени от мек варовик, се съхраняват в двора на ИМ – Павликени (инв. № 1062 А/ПИМ) (**Обр. 15**). Тяхното местонамиране е неизвестно, възможно е да са от описаните от Б. Султов, въпреки че в района на Копаната могила има фрагменти от дъно на саркофаг от същия варовик (**Обр. 3.2**). Преди да бъдат преместени от автора в двора на музея през 2016 г., артефактите се намираха между южната ограда на музея и пазара. Капакът е с размери: запазена дължина 1,15 м; ширина 0,93 м; височина 0,48 м; дебелина на стената 0,23 м. Коритото има следните размери: дължина 1,86 м; ширина 0,81 м; височина 0,71 м; дълбочина 0,56 м; дебелина на късите стени 0,12 м; дебелина на дългите стени 0,13 м.
- ³⁴ В инвентарната книга е записано АПК, което е всъщност ТКЗС.
- ³⁵ Каните са открити на 01.04.1982 г. и са записани в полевата инвентарна книга на Античния керамичен център в м. Върбовски ливади край Павликени с пол. инв. № 1891 и № 1892. Впоследствие са заведени във фонда на РИМ – Велико Търново с инв. № 2010 А/ТОМ и № 2816 А/ТОМ, от където са данните за датата на откриването.
- ³⁶ С. Иванов отнася едната от каните (2010 А/ТОМ) към II в. – първата половина на III в. (Иванов 2021, 187, кат. № 296; Ivanov 2022, 184, No. 296).
- ³⁷ Снимка с инв. № 1340 е описана като „Разкрита тракийска гробница в двора на ТКЗС“. Две керамични паници са представени като „Керамичен съд, намерен в тракийския гроб“ (инв. № 1341). Описанието на снимка с инв. № 1342 гласи „Тракийски гроб в двора на ТКЗС“.
- ³⁸ Снимката е описана като „Разкрит тракийски гроб в двора на ТКЗС“ и „Тракийски гроб в двора на ТКЗС“.
- ³⁹ С инв. № 1343 са заведени снимки на гроб със стъпаловидни отстъпи и две керамични паници („Разкрит тракийски гроб в двора на ТКЗС“), както и неустановен вид гробно съоръжение с тухли и тегули („Тракийски гроб в двора на ТКЗС“). Снимка на последното е

- инвентирана още веднъж под № 1344 („Покривни плочи, под които бе намерен керамичния съд в тракийския гроб, разкрит в двора на ТКЗС“).
- ⁴⁰ Снимките са описани като „Кости от скелет в тракийския гроб разкрит в двора на ТКЗС“.
- ⁴¹ Снимката се съхранява във Военно-географската служба на Министерство на отбраната, гр. Троян.
- ⁴² Могилите в м. Отлашките могили са регистрирани от П. Владкова в АИС АКБ като могилен некропол с № 0700290 (Владкова 2011, 18). Не е изключено те да са по-ранни и да са свързани със селището от желязната епоха в м. Дрян курсу (АИС АКБ № 10003122, автор на картоната Н. Кечева).
- ⁴³ Към края на II в. – първата половина на III в. отнася функционирането на керамичното производство на този обект и С. Иванов (Иванов 2018, 54–55; Иванов 2021, 107–108; Ivanov 2022, 106–107).
- ⁴⁴ Съдържанието на благороден метал на представените в каталога артефакти е определено от инж. химик В. Димитров, свидетелство № 1742/05.12.2006 г., издадено на РИМ – Велико Търново от НАП – Велико Търново.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 1929: В. Аврамов. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на императора Исак Ангел при гр. Трявна. София, 1929.

Бинев 2002: М. Бинев. Към проблема за локализацията и хронологията на емпорионите в административната територия на Никополис ад Иструм. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII/2002–2003. 2002, 199–204.

Ботева 1997: Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193–217/218 г. сл. Хр.). София, 1997.

Боянов 2008: И. Боянов. Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I–III в.). София, 2008.

Велков 1934: И. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Българския археологически институт, VIII, 1934, 447–467.

Венедиков 1946: И. Венедиков. Археологически вести. Кратки вести от разни места. – Известия на Българския археологически институт, XV, 1946, 228–235.

Владкова 2003: П. Владкова. Култовете в границите на административната територия на Никополис ад Иструм. – В: *Studia protobulgarica et medievalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. В. Гюзелев, К. Попконстантинов, Г. Бакалов, Р. Костова (Ред.). София, 2003, 101–112.

Владкова 2011: П. Владкова. Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия). В. Търново, 2011.

Владкова 2020: П. Владкова. За архитектурните комплекси при село Бутово (западната част от територията на Nicopolis ad Istrum). – В: *In memoriam Ivani Venedikov*. По случай 100-годишнината от рождението му. (Годишник на Националния археологически музей. XIV, 2020). С. Александров, Б. Божкова, Е. Генчева (Ред.). София, 2020, 251–270.

Вълчева 2005: Д. Вълчева. Гробни съоръжения в могилите от римската епоха в Североизточна България. – В: Хелис. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“. Д. Гергова, М. Чичикова, К. Димитров (Ред.). Т. 4. София, 2005, 188–199.

Върбанов 2017: В. Върбанов. Варварски нашествия в Долна Мизия и Тракия през I–III век (по нумизматични и археологически данни). Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. В. Търново, 2017.

Георгиева 2009: М. Георгиева. Погребални практики в Югозападна Тракия през римската епоха (I–IV век). Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 2009.

Геров 1977: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.). – Годишник на Софийски университет. Факултет по класически и нови филологии, LXXII, 2, 1977, 5–173.

Гетов 1970: Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I–IV в.). – Археология, XII, 1, 1970, 1–12.

Дерменджиев 2021: Е. Дерменджиев. Археологическо наблюдение на реконструкция на водопроводната мрежа в Павликени. – Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга I. София, 2021, 142–143.

Иванов 2012: В. Иванов. Римски меч с печат от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVII, 2012, 129–137.

Иванов 2018: С. Иванов. Типология и хронология на червенолаковата керамика от производствените комплекси между Дунав и Балкана (II–III в.). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. В. Търново, 2018.

Иванов 2021: С. Иванов. Типология и хронология на червенолаковата керамика от производствените комплекси между Дунав и Балкана (II–III в.). (Archaeologia Bulgarica Supplements. 1A). София, 2021.

Иванов 1950: Т. Иванов. Археологически вести. Отделни находки от разни места. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 326–333.

Иванова-Чавдарова 1996: Н. Иванова-Чавдарова. Местните имена в Павликенско. (Трудове на Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“. Филологически факултет. Книга 2 – Езикознание, 30. 1994). В. Търново, 1996.

Йорданов 1991: В. Йорданов. Старини от Бяла Черква. – Векове, 1991, 1–2, 56–67.

Кунин, Владков 1971: П. Кунин, Х. Владков. Село Михалци през вековете. София, 1971.

Мирчев 1947: М. Мирчев. Две ценни гробни находки от Варна. – Известия на камарата на народната култура, IV. София, 1947, 235–243.

Николова 1964: Я. Николова. Златни украшения от Павликени. – Известия на Окръжния музей В. Търново, II, 1964, 83–85.

Праматаров 2018: К. Праматаров. Извънградски некрополи в провинция Тракия (I–III в.). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2018.

Русанов, Ванев 1940: Р. Русанов, И. Ванев. Павликени и Павликенският край. София, 1940.

Спасов, Вандова, Мартинова 2020: Р. Спасов, В. Вандова, В. Мартинова. Обект А5/4009 край Недан, община Павликени. – В: Поток през времето. Спасителни археологически проучвания по разширението на газопреносната мрежа на „Булгартрансгаз“ ЕАД. Х. Попов, К. Чукалев, Я. Димитрова, Н. Кечева, М. Дамянов, Н. Иванова, Г. Грозданова (Ред.). София, 2020, 290–294.

Спасов, Вандова, Мартинова 2021: Р. Спасов, В. Вандова, В. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на късноантичен некропол и късносредновековни структури в землището на с. Недан, общ. Павликени, обл. Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга II. София, 2021, 900–903.

Станев 2000: П. Станев. Материална и духовна култура на етнокултурните общности, населявали село Самоводене и близката му околност от втората половина на VII хил. пр. Хр. до V век. – В: Самоводене от древността до наши дни. 1. Сборник изследвания от Първата научна конференция по случай 125-годишнината на читалище „Извор“, село Самоводене, община Велико Търново, проведена на 1 ноември 1998 година. Г. Митков, Г. Пангелова, И. Хинов, Й. Иринкова, П. Станев (Ред.). В. Търново, 2000, 18–36.

Стефанов 1956: С. Стефанов. Старините по долния басейн на Янтра. (Материали за археологическата карта на България, книга VIII). София, 1956.

Султов 1962: Б. Султов. Принос към античната история на Павликенския край. – Известия на Окръжния музей – Търново, I, 1962, 7–20.

Султов 1968: Б. Султов. Антични гробни находки във Великотърновски окръг. – Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново, IV, 1968, 41–55.

Султов 1977: Б. Султов. Павликенският край през античността. – В: Павликени и Павликенският край. (Библиотека „Роден край“). М. Йовков (Съст.), П. Петров, Д. Мичев (Ред.). София, 1977, 9–62.

Теодосиев 2014: Н. Теодосиев. Бяла черква (кратък исторически очерк). – Бяла черква, 2014, 1, 3–19.

Филов 1912: Б. Филов. Антични паметници в Народния музей. – Известия на Българското археологическо дружество, III, 1912, 1–52.

Харизанов 2019: А. Харизанов. Пещи за керамика в днешните български земи през I–VI век. (Дисертации. 15). София, 2019.

Цонева 2017: Н. Цонева. Музейните летописи за Павликени. В. Търново, 2017.

Цончев 1954: Д. Цончев. Тракийски некропол при с. Поповица. – Годишник на музеите в Пловдивски окръг, I, 1954, 217–228.

Църов 2002: И. Църов. Теренни обхождания и геофизични изследвания в рамките на българо-британския проект „Градът и селото в Римската и късноримската империя: Никополис ад Иструм и селото в градската му територия“. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 94.

Църов 2005: И. Църов. Теренни обходи по проект „Градът и селото в Римската и Късноримската империя: Никополис ад Иструм и селото в градската му територия“ през 2004 г. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 182–183.

Чакъров 2014: К. Чакъров. Антични некрополи на територията на община Павликени. – В: Юбилеен сборник „Павликени“, посветен на 70 години от обявяването на Павликени за град и 35 години от създаването на Исторически музей – Павликени. П. Павлов, Н. Цонева (Съст.). В. Търново, 2014, 49–78.

Чакъров 2016: К. Чакъров. Археологическо наблюдение и спасителни разкопки на обект Антично селище в северозападната част на гр. Павликени, във връзка с проект „Изграждане на ГПСОВ с прилежаща инфраструктура в гр. Павликени“, подобект № 1 „Канализационна мрежа – гр. Павликени“. – Археологически открития и разкопки през 2015. София, 2016, 491–493.

Чакъров 2017а: К. Чакъров. Редовни археологически разкопки на Античен керамичен център край Павликени, сезон 2016 г. – Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 498–501.

Чакъров 2017б: К. Чакъров. Археологическо наблюдение в обект Антично селище в северозападната част на гр. Павликени. – Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 502–506.

Чакъров 2018: К. Чакъров. Данни за некрополите на вилата в м. Върбовски ливади край Павликени. – В: Юбилеен сборник Павликени. Доклади и научни съобщения от втора научна конференция „Павликени – античен и вечен“. И. Лазаров, Н. Цонева (Съст.). В. Търново, 2018, 49–90.

Чакъров 2020а: К. Чакъров. Археологическо наблюдение в гр. Павликени и с. Бутово, общ. Павликени. – В: Археологически открития и разкопки през 2019. Книга I. София, 2020, 165–166.

Чакъров 2020б: К. Чакъров. Античен керамичен център край Павликени – теренни издирвания, геофизическо проучване, техническо заснемане и документиране. – Археологически открития и разкопки през 2019. Книга II. София, 2020, 1071–1075.

Чакъров под печат: К. Чакъров. Спасителни разкопки на обект Антично селище в северозападната част на гр. Павликени, сектор „Некропол в стопанския двор на бившето ТКЗС“. – Археологически открития и разкопки през 2022 г., под печат.

Чакъров, Добрева под печат: К. Чакъров, Д. Добрева. Редовни разкопки на надгробна могила в м. Клена, гр. Лясковец, през 2022 г. – Археологически открития и разкопки през 2022 г., под печат.

Чакъров и др. 2016: К. Чакъров, Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, С. Михайлов, П. Дойчев, С. Марчовски. Археологическо наблюдение, проведено на обект: Антично селище в северозападната част на гр. Павликени, във връзка с проект „Изграждане на ГПСОВ с прилежаща инфраструктура в гр. Павликени“, подобект № 1 „Канализационна мрежа гр. Павликени“. – Археологически открития и разкопки през 2015. София, 2016, 488–491.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Някои извън пътя в източната България. – В: Материали за българските древности. Абоба-Плиска. (Извѣстия Русскаго археологическаго института въ Константинополь, X). София, 1905, 443–502.

Шкорпил, Шкорпил 1892: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Старовремски надписи из разни краища на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, VII, 1892, 84–110.

Boyd 2019: M. Boyd. The Late Roman building and settlement Structures in the Rositsa Valley: the geophysical results. – In: *The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct*. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, 2019, 779–836.

Chakarov 2017: K. Chakarov. A Roman-era Production Centre in Pavlikeni, Bulgaria, and the Kilns Found There. – *VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences*, 1.1, 2017, 49–77.

Conrad 2002: S. Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von Nicopolis ad Istrum. – In: *The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo 26–30 July 2000)*. L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (Eds.). Sofia, 2002, 104–114.

Conrad 2004: S. Conrad. Die Grabstellen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.

Danoff 1937: C. Danoff. Grabfund aus Wärbowka in Nordbulgarien. – *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts mit Beiblatt archäologischer Anzeiger*, 52, 1937, 339–348.

Gerov 1988: B. Gerov. Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st – 3rd Century). Amsterdam, 1988.

IGBulg: *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. II. *Inscriptiones inter Danubium et Haemum Repertae*. G. Mihailov (Ed.). Serdicae, MCMLVIII.

Ivanov 2022: S. Ivanov. Typology and Chronology of Red Slip Ware from the Production Complexes between the Danube and the Balkan Mountain Range (2nd – 3rd c. AD). (*Archaeologia Bulgarica Supplements*. 3). Sofia, 2022.

Oța 2013: L. Oța. Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I–III p. Chr.). Brăila, 2013.

Lafli, Buora 2023: E. Lafli, M. Buora. Lead Miniature Amphorae from Southern Türkiye. – In: *Memoria Antiquitas, XXXVIII (2022)*, Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț. V. Spinei, V. Mihăilescu-Bârliba, M. Cârțumaru, J. Chapman, O. Weller, E. Oberländer-Târnoveanu, I. Cîndea, N. Ion (Eds.). Piatra-Neamț, 2023, 147–159.

Munsell Soil-Color Chart 2009: *Munsell Soil-Color Chart*. 2009 Year Revised Edition. 2019 Production.

Poulter 2019: A. Poulter. The field survey; Sites and their interpretation. – In: *The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct*. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, 2019, 683–777.

RIC III: *The Roman Imperial Coinage*. Vol. III. Antoninus Pius to Commodus. By Harold Mattingly and Edward Sydenham. London, 1930.

Ruseva-Slokoska 1991: L. Ruseva-Slokoska. *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*. London, 1991.

Skorpil, Skorpil 1892: H. Skorpil, K. Skorpil. Antike Inschriften aus Bulgarien. II. – Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, XV-2, 1892, 204–222.

Tomas 2016: A. Tomas. Inter Moesos et Thracas. The Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia (1st – 6th Centuries AD). (Archeopress Roman Archaeology, 14). Oxford, 2016.

www.wildwinds.com: www.wildwinds.com (изтеглена информация на 01.06.2023 г.).

THE NECROPOLISES OF THE ANCIENT SETTLEMENT IN THE NORTHWESTERN PART OF THE TOWN OF PAVLIKENI

Kalin Chakarov

(Abstract)

The ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni covers an area of *c.* 23 ha along the slightly sloping banks of the Lako dere brook (**Fig. 1.1**, **Fig. 2.1**, **Il. 1.1₁**). The analysis of the information for grave finds and burial places shows that the site has two certain adjacent necropolises (**Fig. 1.1_{2,3}**, **Fig. 2.1_{2,3}**, **Il. 1.1_{2,3}**).

Necropolis in the area of the former veterinary clinic

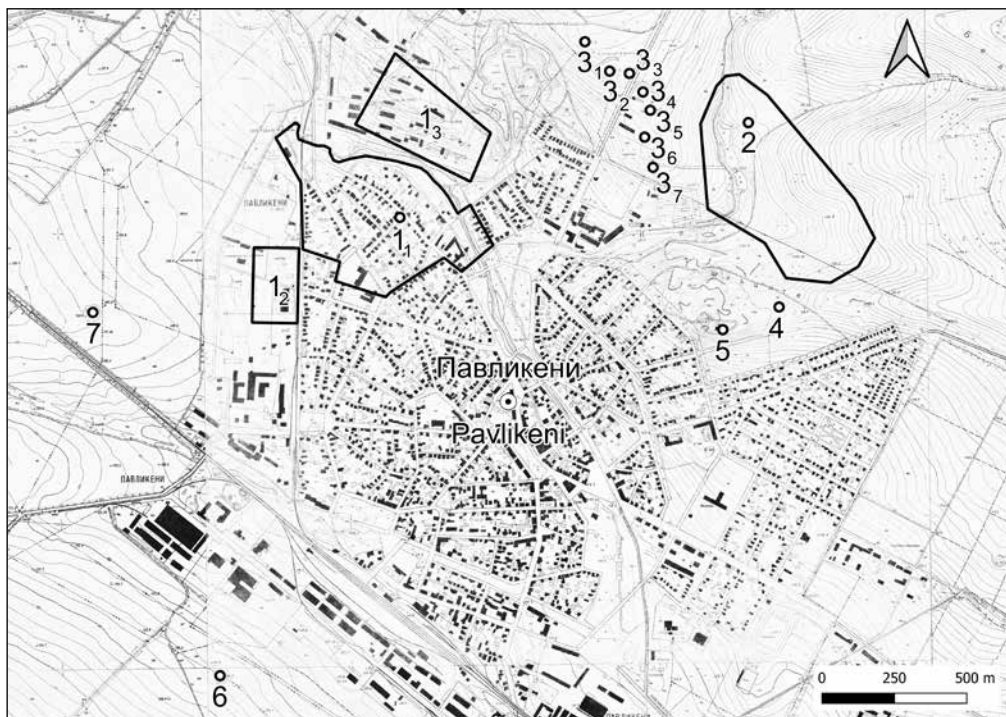
It is situated in the area of the former veterinary clinic, the former State automobile enterprise and probably in the area of the former “Sortovi semena” State industrial enterprise (**Fig. 1.1**, **Fig. 2.1**, **Il. 1.1₂**). Two masonry-built graves have been found there (No. 1 and No. 2). The grave inventory from No. 1 shows that it dates to the 1st half of the 3rd c. (**Il. 2**, **Il. 3**). The necropolis is a flat one and supposedly tumular as well.

Necropolis in the farm yard of the former co-operative farm

The necropolis is located on the other (left) bank of the Lako dere brook (**Fig. 1.1₃**, **Fig. 2.1₃**, **Il. 1.1₃**). It is situated in the area of the farm yard of the former co-operative farm of Pavlikeni (**Fig. 6**, **Fig. 7**, **Fig. 8**). About 8 tumuli were leveled during construction activities in the middle of the 20th c. (**Fig. 10**). Two masonry-built graves (No. 1 and No. 2), one of them with rich golden jewelry inventory (**Il. 4**), have been excavated more precisely (**Il. 5**, **Il. 6**, **Il. 7**, **Fig. 12**, **Fig. 13**, **Fig. 14**). Other grave types have been found as well (**Fig. 15**, **Fig. 16**, **Fig. 17**).

The settlement functioned most probably from the flourishing for the local settlement network. Severan period through the 1st half of the 3rd c. The site was most probably a medium-sized *vicus*, abandoned probably due to a barbarian invasion in AD 245 or AD 248, as the coin finds suggest. The 1st half of the 3rd c. could be determined also as the period when the necropolises of the settlement functioned.

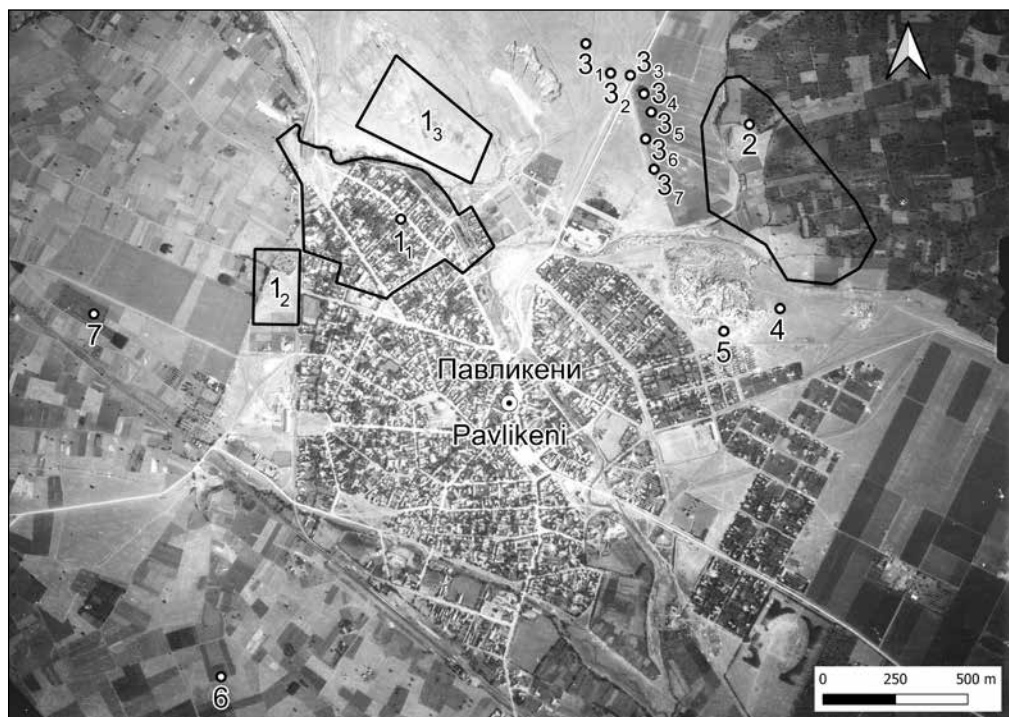

Обр. 1. Карта (ЕТК, М 1:5000) със селища и некрополи в непосредствената околност на античното селище в северозападната част на Павликени.

1. Античното селище в северозападната част. 2. Селището в м. Бели бряг. 3. Могилният некропол в м. Поляната/Бели бряг. 4. Могила в м. Бели бряг, западно от м. Ташлъците. 5. Колона при парк-хотел „Бора“. 6. Предполагаемо място на статуите от района на завода за картонени опаковки. 7. Могила в м. Над града.

Fig. 1. Map (large scale topographic map, scale 1:5000) with settlements and necropolises in the immediate surroundings of the ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni.

1. The ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni. 2. The settlement at the Beli bryag area. 3. The tumular necropolis at Polyanata/Beli bryag area. 4. A tumulus at Beli bryag area, west of the Tashlatsite area. 5. A column at Bora park-hotel. 6. A supposed place of the find spot of statues near the cardboard factory. 7. A tumulus at Nad grada area.

Обр. 2. Разположение на селища и некрополи в непосредствената околност на античното селище в северозападната част на Павликени върху аерофотоснимка от 1946 г.

1. Античното селище в северозападната част. 2. Селището в м. Бели бряг. 3. Могилният некропол в м. Поляната/Бели бряг. 4. Могила в м. Бели бряг, западно от м. Ташилъците. 5. Колона при парк-хотел „Бора“. 6. Предполагаемо място на статуите от района на завода за картонени опаковки. 7. Могила в м. Над града.

Fig. 2. Settlements and necropolises in the immediate surroundings of the ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni on a 1946 aerial picture.

1. The ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni. 2. The settlement at the Beli bryag area. 3. The tumular necropolis at Polyanata/Beli bryag area. 4. A tumulus at Beli bryag area, west of the Tashlatsite area. 5. A column at Bora park-hotel. 6. A supposed place of the find spot of statues near the cardboard factory. 7. A tumulus at Nad grada area.

1

2

3

Обр. 3. Копаната могила край Павликени.

1. Изглед от запад (снимка Д. Рабовянов); 2. Фрагменти от саркофаг в северозападна посока. 3. Квадра в двора на мохамеданските гробища.

Fig. 3. The Kopanata tumulus near the town of Pavlikeni.

1. A view from the west (photo D. Rabovyanov). 2. Pieces of a sarcophagus in the northwestern direction; 3 A limestone ashlar block in the courtyard of the Muslim cemetery.

Обр. 4. Фрагмент от капак на саркофаг от Копаната могила край Павликени – изгледи отпред, отстрани и отгоре.

Fig. 4. Fragment of a sarcophagus lid from the Kopanata tumulus near the town of Pavlikeni – a front view; a side view; a view from above.

1

2

Обр. 5. Могили от некропола в м. Поляната/Бели бряг (снимки Д. Рабовянов).
1. Могилообразен военен бункер до могили с АИС АКБ № 0700274 и № 0700275 –
изглед от юг; 2. Могила с АИС АКБ № 0700276 – изглед от север.

Fig. 5. Tumuli from the necropolis at Polyanata/Beli bryag area (photo D. Rabovyanov).
1. Tumulus-like military bunker near tumuli with AIS AMB No. 0700274 and No. 0700275 –
view from the south; 2. Tumulus with AIS AMB No. 0700276 – view from the North.

Обр. 6. Изглед от античното селище в северозападната част на Павликени към пролома на р. Росица при с. Горско Косово (на преден план е некрополът в стопанския двор на бившето ТКЗС).

Fig. 6. View from the ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni to the gorge of the Rositsa River.

Обр. 7. Изглед от северозапад към некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС. Със стрелка е отбелязан гроб № 2.

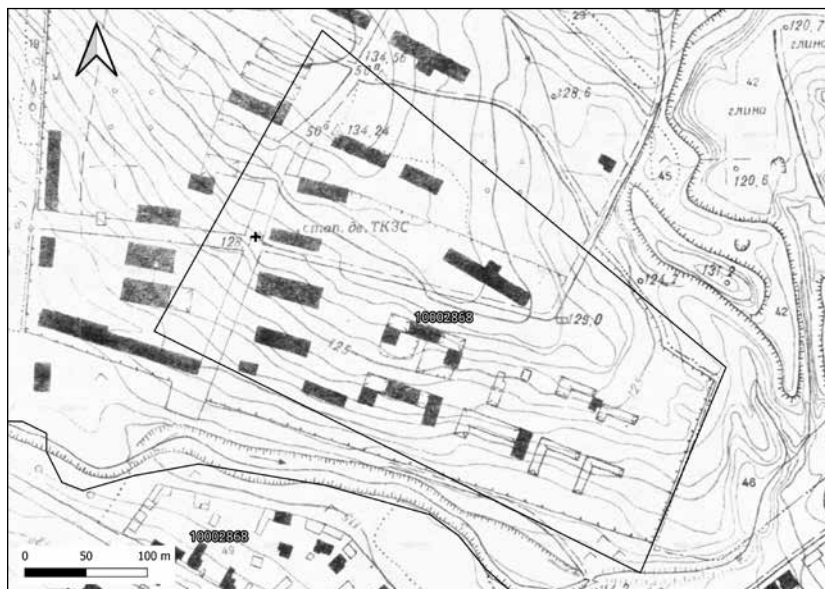
Fig. 7. View from the northwest to the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm. Grave No. 2 is marked with an arrow.

Обр. 8. Въздушна снимка на района на некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС – изглед отгоре. Гроб №2 е отбелязан с кръстче.

Fig. 8. Aerial view of the area of the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm – a view from above. Grave No. 2 is marked with a cross.

Обр. 9. Приблизителни граници на некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС върху топографска основа. Гроб № 2 е отбелязан с кръстче.

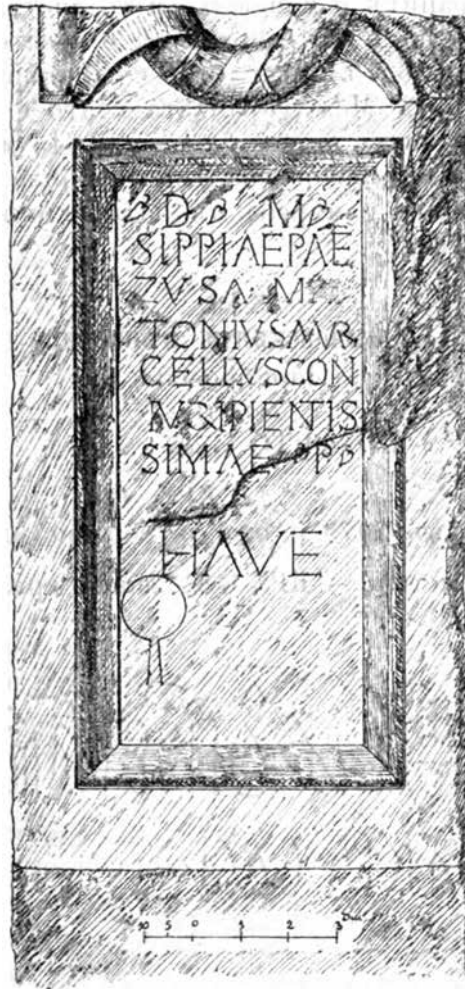
Fig. 9. Approximate boundaries of the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm on a topographic map, scale 1:5000. Grave No. 2 is marked with a cross.

Обр. 10. Приблизителни граници на некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС върху аерофотоснимка от 1946 г. Гроб № 2 е отбелязан с кръстче.

Fig. 10. Approximate boundaries of the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm on a 1946 aerial picture. Grave No. 2 is marked with a cross.

Обр. 11. Рисушка на надгробната плоча с надпис ILBulg 422
(по X. Шкорпил и К. Шкорпил).

Fig. 11. Sketch of the grave stela with inscription ILBulg 422
(H. Škorpil and K. Škorpil).

1

2

Обр. 12. Гроб №2 от некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС.
1. Изглед от югоизток с пропадналия фрагмент от покривната плоча; 2. Близък план.
Fig. 12. Grave No. 2 from the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm.
1. A view from the southeast with the collapsed cover slab; 2. Detail.

1

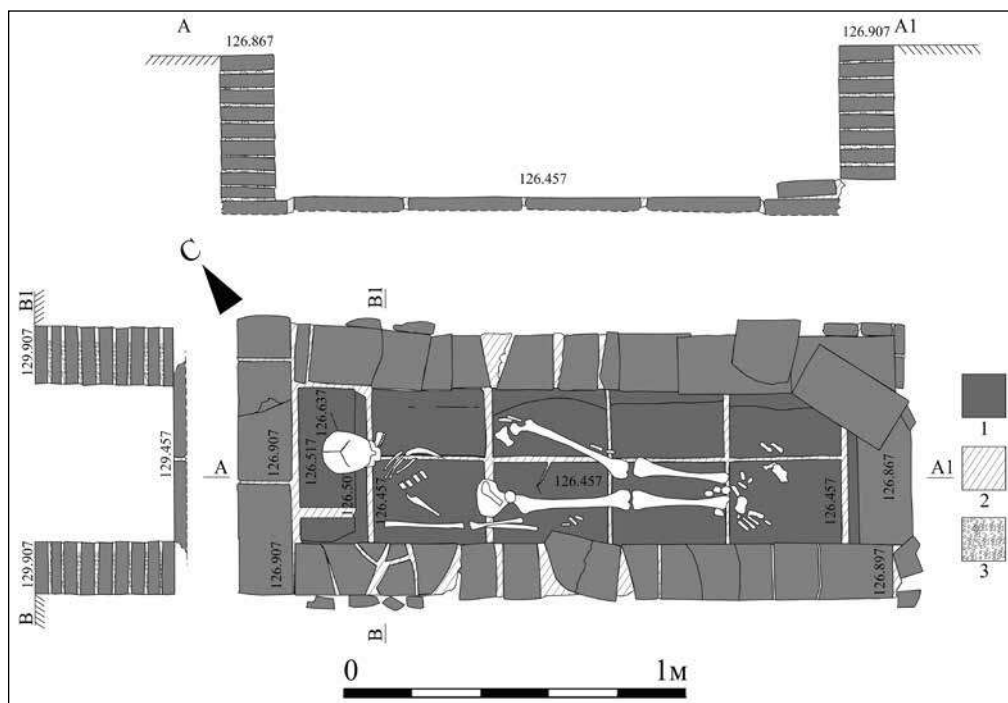
2

Обр. 13. Гроб №2 от некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС.

1. Изглед от югоизток със скелета *in situ*; 2. Близък план.

Fig. 13. Grave No. 2 from the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm.

1. A view from the southeast with the *in situ* skeleton; 2. Detail.

Обр. 14. План, надлъжен разрез А – А1 и напречен разрез В – В1 на гроб №2 от некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС (автор М. Томанова).
1. Тухла. 2. Глина. 3. Вар/хоросан.

Fig. 14. Plan of the grave No. 2 from the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm – longitudinal section A – A1 and transverse section B – B1 (drawing M. Tomanova).
1. Brick. 2. Clay. 3. Lime/mortar.

1

2

Обр. 15. *Фрагменти от капак и корито на саркофаг в двора на ИМ – Павликени.*
Fig. 15. *Fragments of a sarcophagus lid and a sarcophagus bed in the courtyard of the Pavlikeni History Museum.*

1

2

3

Обр. 16. Архивни снимки на антични гробове от стопанския двор на бившето ТКЗС от фонд „Снимки“ на ИМ – Павликени.

1. Гробна яма (инв. № 1340); 2. Гробна яма с отпечатъци от извадени керамични (?) съдове (инв. № 1343); 3. Керамична паница in situ (инв. № 1341).

Fig. 16. Archival photos of ancient graves from the area of the former co-operative farm from the “Photographs” fund of the Pavlikeni History Museum.

1. A grave pit (inv. No. 1340); 2. A grave pit with impressions of lifted ceramic (?) vessels (inv. No. 1343); 3. An in situ ceramic bowl (inv. No. 1341).

1

2

3

Обр. 17. Архивни снимки на антични гробове от стопанския двор на бившието ТКЗС от фонд „Снимки“ на ИМ – Павликени.

1. Зидан гроб (инв. № 1340); 2. Гроб със строителна керамика (инв. № 1344).

3. Неустановен вид гробно съоръжение със скелет (инв. № 1345).

Fig. 17. Archival photos of ancient graves from the area of the former co-operative farm from the “Photographs” fund of the Pavlikeni History Museum.

1. A masonry-built grave (inv. No. 1340); 2. A grave with ceramic building materials (inv. No. 1344); 3. An unidentifiable kind of grave with an in situ skeleton (inv. No. 1345).

СРЕДНОВЕКОВНАТА ЦЪРКВА „УСПЕНИЕ НА ПРЕСВЕТА БОГОРОДИЦА“ В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Евгени Дерменджиев

Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ се намира в западното подножие на хълма Царевец във Велико Търново (**Обр. 1.1, Ил. 1**). Разположена е непосредствено до левия бряг на река Янтра и остава от западната страна на главната улица „Св. Климент Охридски“ („Митрополска“) на квартал „Асенов“ (**Ил. 1**). Съвременната църква е построена през 1922–1923 г. (**Ил. 2**) на мястото на стария храм, отчасти разрушен от силното земетресение на 01.06.1913 г. (**Обр. 5**), което събаря много къщи и обществени пострройки в града (Катастрофалното земетресение 1913, 25, 39).

Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ е споменавана, отбелязвана и разглеждана в различни документи и публикации в: Кондиката на Търновската митрополия от 1763 г. (Чилев 1912, 162; Снегаров 1933–1934, 12; Снегаров 1934–1935, 47; Снегаров 1935–1936, 46–47), Кондиката на Търновската митрополия от 1823 г. (Снегаров 1940–1941, 13, 15–17; Снегаров 1942–1943, 77, 87, 90), в Протоколна книга от 1901 г. (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 19), в Протоколна книга на църковното настоятелство при храма „Успение Пр. Б-ци“ в гр. Търново, махала Асенова от 1920 г. (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 20), в Летописна и ревизионна книга на църковното настоятелство при църквата „Успение Пресвятия Богородици“, кв. Асенов в гр. В. Търново от 1926 г. (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 21), в публикациите на: Ф. Каниц (Kanitz 1876, 282–283), В. Берон (2004, 71–72), К. Шкорпил (Шкорпил 1910, 145), М. Москов (Москов 2009, 41–42), в Пътеводителя на В. Търново от 1907 г. (Пътеводител 1907, 27), Т. Янков (Янков 1939, 98), Т. Николов (Николов 1934а, 70; Николов 1934б, 79–81; Николов 1934в, 87–88; Николов 1934г, 105–106; Николов 1934д, 129–130; Николов 1934е, 149–150), И. Снегаров (Снегаров 1942–1943, 77, 84–87, 90), Мавродинов (Мавродинов, 1966, 90), Я. Николова (Николова 1986, 273), Й. Алексиев (Алексиев 2002, 416; Алексиев 2011, 496–497), М. Робов (Робов 2002, 767, 770), Т. Теофилов (Теофилов 2005, 76–83), Е. Попова (Попова 2008, 218–220), Х. Вачев (Вачев 2012, 103–104, 180–182; Вачев 2023, 259–260), Д. Косева (Косева 2016, 36–37) и др. Цялата налична информация за тази търновска църква до 2010 г. е събрана, обобщена

и представена в самостоятелна книга от А. Велкова-Гайдаржиева и Е. Попова (Велкова-Гайдаржиева 2010, 13–230; Попова 2010, 242–324).

Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ е запечатана на няколко фотоснимки преди 1877 г., от края на XIX в. и от началото на XX в., правени преди (1904 г.) (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4**) и след земетресението през 1913 г. (**Обр. 5**).

През 2006 г., при изкопаването на дренажна траншея, отчасти е разкрита южната фасада на средновековната църква (Алексиев 2007, 242; Алексиев 2011, 497) (**Обр. 7**). През 2007 г. са проучени и 24 гроба от нейния некропол, датирани в XIV в. (Тотев, Караилиев, Дерменджиев 2008, 698–701) (**Обр. 8**).

Независимо че за църквата „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново има не малък брой документи, известия, снимки, статии, изследвания и дори монография, на практика не са публикувани никакви сигурни данни за първоначалния ѝ план, размери и архитектура, не са предложени конкретни доказателства за времето на нейното строителство и не е правен опит за архитектурна реконструкция. Точно това са основните въпроси, които ще се разглеждат в настоящата студия.

Архитектура

Конкретни данни за архитектурата на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ има в рисунката на Ф. Каниц от 1871 г. (Kanitz 1876, Fig. 10) (**Обр. 9**), в Кадастъра на Велико Търново от 1907 г. (**Обр. 10**), на снимки от преди и след земетресението на 01.06.1913 г. (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4, Обр. 5**), и от разкритата част от южната фасада през 2006 г. от Й. Алексиев (Алексиев 2007, 242; Алексиев 2011, 497) (**Обр. 7**). Те показват, че дори и в началото на XX в. голяма част от оригиналната зидария на църквата е била запазена на значителна височина (Геофилов 2005, 77–78; Велкова-Гайдаржиева, 2010, 88).

Самата църква е доста пострадала от земетресението на 01.06.1913 г. – изцяло е съборен североизточният ъгъл с част от абсидата, участък от северната стена, заедно с прилежащата част от паянтовия свод и покрива, както и северния край на галерията от запад, има напукана зидария, опаднала външна и вътрешна мазилка (**Обр. 5**). Според Протокол на Църковното настоятелство от 30.03.1914 г. частичен ремонт на църквата е направен през 1914 г. (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 19, л. 84–85). През 1917 г. Църковното настоятелство иска от Търновската митрополия одобрение за събарянето на старата църква – Протокол № 3 от 30.11.1917 г. (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 19, л. 100–101). Решението за това е взето с Протокол № 9 от 14.07.1920 г. (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 19, л. 148–149). С Протокол № 14 от 30.07.1922 г. на Църковното настоятелство е одобрено строителството на новата църква (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 20, л. 19–20), което е завършено през декември 1923 г. (**Ил. 2**)

Южна фасада на средновековната църква през 2006 г. и 2021 г. (Обр. 7, Обр. 11, Обр. 12). През 2006 г. Й. Алексиев разчиства част от първоначалната южна фасада: „При изкопни работи за дрениране на зидовете на сега действащата църква Успение на Пресвета богородица се разкри част от дебелината на южния зид на средновековната църква. Запазена е част от фасадното членение – основите на пиластрите и нишите и първия декоративен ред от тухлените пояси (по три реда тухли с широка хоросанова фуга)“ (Алексиев 2007, 242). „През есента на 2006 г. обаче при дрениране на зидовете на сегашната църквата се разкри външното лице на южния зид на средновековната църква. Разкри се субструкцията и част от суперструкцията. Личат пиластрите и псевдоконструктивните ниши. Запазена е по първия декоративен ред от тухлени пояси (три реда тухли с широка хоросанова фуга, каквато е обичайната практика за „живописния стил“ в архитектурата, характерен за църковната архитектура на Второто българско царство)“ (Алексиев 2011, 497). Това всъщност са всички публикувани досега данни от тези спасителни разкопки.

Разкритата през 2006 г. част от южната фасада на църквата е напълно достъпна, което позволи да се направи зачистване, нов оглед и точно измерване през 2021 г. (**Обр. 7, Обр. 11, Обр. 12**). Видимата дължина на средновековната стена е 7,20 м, а запазената височина над съвременния терен достига 0,50–0,60 м (**Обр. 7**). Върху останките от южната фасада на средновековната църква и на фундамента на колонадата на пристроената през 1868–1869 г. галерия от запад, стъпва цокълът на съвременната църква, завършена през 1923 г. (**Ил. 2**). Единствено в източната част се вижда малко от ширината на средновековната стена – до 0,37 м (заедно с цокъла) на дължина 2,45 м (**Обр. 7**).

Южната фасада е оформена с цокъл, пиластри и ниши между тях (**Обр. 7, Обр. 11, Обр. 12**). Цокълът е изграден от големи, правилно одялани камъни (блокчета) от сивозелен пясъчник, споени с бял хоросан, смесен с едър речен пясък и дребни камъчета. Неговата зидария не е хоризонтална, а е направена по наклона на терена – от изток на запад, към реката, като разликата в двата края на разкритата дължина от 7,20 м на фасадата е 0,35 м. Цокълът е с видима височина 0,10–0,22 м над съвременния терен, има ширина 0,10 м пред пиластрите и 0,22–0,27 м при нишите. Над цокъла следва пояс от два реда тухли с широка 0,03–0,035 м фуга между тях. Тухлите имат дължина 0,33 м, ширина 0,17 м и дебелина 0,03 м. Височината на тухления пояс е 0,09 м (заедно с хоросановата фуга между тях, която е с дебелината на тухлите). Тухлените редове преминават по лицата на пиластрите и по дъната на нишите.

Зидарията над тухления пояс е направена от един ред добре обработени каменни блокчета с особен светлокафяв цвят, с дължина до 0,25 м и височина до 0,16 м (**Обр. 7, Ил. 3**). В източния край на фасадата, на дължина от 1,90 м, блокчетата са наредени почти хоризонтално, а след това те са поставени по наклона на цокъла и на тухления пояс под тях (**Обр. 7**). За да се изравни зидарията в западна посока, над тях е бил добавен втори ред камъни.

Върху цокъла стъпват четири пиластър, които оформят четири фасадни ниши (**Обр. 11, Обр. 12**). Пиластрите не равнят с външното лице на цокъла, а остават с 0,09–0,10 м по-навътре от него. Първата ниша от изток е отчасти запълнена от съвременното стълбище край църквата, поради което има видима дължина 0,25 м, запазена височина 0,41 м и дълбочина 0,13 м. Първият пиластър от западната ѝ страна има дължина 0,64 м и запазена височина 0,40 м. Втората ниша е с дължина 0,95 м, запазена височина 0,37 м и дълбочина 0,14 м. Вторият пиластър има дължина 0,61 м и запазена височина 0,39 м. Третата ниша е с дължина 1,01 м, дълбочина 0,16 м и запазена височина 0,37 м. Третиият пиластър има дължина 0,60 м и запазена височина 0,36 м. Четвъртата ниша е с дължина 0,95 м, запазена височина 0,36 м и дълбочина 0,16 м. Четвъртият пиластър има видима дължина около 0,50 м и запазена височина 0,30 м. След него е оцелял само един ред обработени камъни от цокъла с дължина 2,20 м, които стигат до края на южната фасада на църквата. Всички пиластри са в много разрушен вид, като само при първия и третия от тях има запазени по няколко тухли и камъни от лицевата им зидария (**Обр. 11, Обр. 12**).

Абсида, източна фасада и северна фасада на средновековната църква на снимка след земетресението през 1913 г. (Обр. 5, Обр. 6). Абсидата е тристенна, като на нейната северна и източна стена има по една висока фасадна ниша (**Обр. 6.4**). Дъното на нишата на източната ѝ стена е изцяло съборено. В долния край на северната част на източната фасада на абсидата се очертава декоративен пояс от два реда тухли (**Обр. 6.2a**).

На разрушената в източния си край северна фасада на църквата се вижда двулицева зидария с блокаж от по-дребни камъни и хоросан, три реда хоризонтални вътрешни сантрачи, оформящи надлъжни скари една над друга във височината на стената (**Обр. 6.1**), и между тях три пояса от по два реда тухли, които не преминават през цялата ширина на стената, а са поставени само на външното лице (**Обр. 6.2**). Тухлите прекъсват приблизително в западната трета от дължината на северната фасада, където се е отворила широка вертикална фуга (**Обр. 6.9**). Долният тухлен пояс остава в средата на разстоянието между първия и втория сантрач, вторият тухлен пояс е точно над втория сантрач, а третият тухлен пояс се намира под третия сантрач (**Обр. 6.1, Обр. 6.2**). При падналия северозападен ъгъл на църквата също се забелязва един вътрешен сантрач, разположен по-ниско от сантрачите при нейния североизточен ъгъл (**Обр. 6.1a**). Сантрачите и тухлените пояси не се виждат по стените на абсидата, защото са покрити с бяла хоросанова мазилка (**Обр. 6.4**).

В долната част на северната фасада, между двата по-късно пробити правоъгълни прозореца, се очертава дясната половина от полуразрушена средновековна декоративна ниша, аркирана с тухли (**Обр. 6.3**).

Най-горните – четвърти и пети сантрачни пояси (**Обр. 6.5**), заедно с каменната зидария, в която са поставени (**Обр. 6.6**), са от по-късното преустройство

на църквата, направено през 1862 г. (Николов 1934в, 87–88), от което време е и паянтовият дървен свод (**Обр. 6.7**).

На други фотографии на квартал „Асенов“ от първите няколко години на ХХ в. се виждат южната и северната фасади, както и абсидата на църквата (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4**). Те обаче са снимани много отдалеч и на тях не могат да се различат никакви подробности, освен три прозореца (два на южната и един на северната фасади), осветяващи дървения балкон, допълнително направен през 1868–1869 г. в западната част на наоса. Този балкон го има на снимката от 1913 г., където той добре се очертава във вътрешността на полуразрушената църква (**Обр. 5**).

Фасадна декорация на средновековната църква на илюстрация на Ф. Каниц от 1871 г. (Обр. 9). На рисунката е изобразена част от фасадна стена с декоративна ниша, за която авторът посочва, че е от предната страна на църквата (Kanitz 1876, 282, Fig. 10). От хоризонталното продължение на пояса с глинени панички от керамопластичната украса надясно може да се установи, че това е първата, най-източна ниша на южната фасада (**Обр. 9**). Зидарията е изпълнена от пояси с по два реда каменни блокчета, пояс с три реда тухли в долната част на нишата и втори пояс от два реда тухли на стената от дясната ѝ страна, споени с бял хоросан. Ширината на фугите между отделните редове е по-малка от дебелината на тухлите.

На фасадата е очертана дясната горна половина на декоративна ниша с полукръгла арка, под която има кръгъл прозорец, препречен с решетка от преплетени плоски (метални) шини (**Обр. 9**). Арката е направена от четири групи с по три тухли, редуващи се с трапецовидни полета бял хоросан. От външната си страна арката е оградена от пояс, съставен от два успоредни реда тухли, поставени по дължина. Между тях в стената са зазидани един ред малки полегнали кръстчета (от вътрешната страна) и успоредно на него един ред кръгли глазирани панички (от външната страна) от керамопластична украса. Кръстчетата са направени от по четири малки, правоъгълни парчета тухли, допрени с късите си страни, като между тях остава квадратно пространство, запълнено с бял хоросан. Поясът продължава надясно, но вече в хоризонтална линия, с по-малка височина и само с един ред глинени панички, без кръстчета. Цветът на глазираните панички не е посочен от Ф. Каниц. В случая може да се приеме, че става въпрос за зелени панички, защото той сравнява украсата на тази църква с фасадната декорация на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Kanitz 1876, 282–283), където паничките по южната и западната аркади на галерията са зелени (**Обр. 18.3**).

Необичайното при тази фасадна украса на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ са тухлените кръстчета (**Обр. 9**), заместващи правените специално за целта глинени розетки (четирилистници), които са другия вид декоративни елементи от керамопластичната украса, комбинирани именно с глазираните

панички (Димова 2008, 142–147) (**Обр. 18**). Такива кръстчета засега не са известни от други средновековни църкви в България. В случая може да се допусне, че Ф. Каниц вместо да нарисува розетки, ги е представил като кръстчета. Този вариант обаче трябва веднага да се изключи, защото розетките, независимо че наподобяват кръстчета, имат характерни очертания – заоблени или елипсоидни листчета, които са свързани помежду си (**Обр. 18.1**). На рисунката на Ф. Каниц обаче добре се вижда, че рамената на кръстчетата са правоъгълни, а в средата те не се допират и точно там остава квадратно свободно място, което е запълнено с хоросан (**Обр. 9**).

План и ориентация. Досега не е публикуван точен архитектурен план на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“. Изключение се явява скицата, направена по очертанията на разкритата през 2006 г. южна фасада, но дължината на пиластрите не отговаря на действителната, от запад, север и изток стените са показани с пунктир, абсидата е полукръгла, липсва линеен мащаб и посочените в текста общи размери (10,50 м x 6 м x 0,80 м) не са верни (Косева-Тотева 2016, 220) (**Обр. 13**). Единственият известен към настоящия момент точен план, но само с външни очертания, е технически заснет в началото на ХХ в. и включен в Кадастъра на Велико Търново от 1907 г. (**Обр. 10**). Според него църквата е издължена правоъгълна сграда с тристенна абсида и допълнителна пристройка от запад, с ориентация изток – запад.

На снимката на квартал „Асенов“ от 1904 г. пристройката от запад към църквата се откроява много добре – тя представлява галерия с колонада и над нея изцяло закрито помещение с два прозореца на западната фасада (**Обр. 2**). Тази допълнителна галерия е отбелязана и от Т. Николов: „*Въ 1868–1869 година към западната страна на църквата била съградена отворена аркова галерия (замъстваща притвора)*“ (Николов 1934в, 87–88). От това сведение става ясно, че старата църква не е имала и отделен притвор, а се е състояла само от наос.

Известно противоречие по отношение на плана, размерите и външния вид се установява в написаното от Т. Николов: „*Презъ 1862 година върху по-голямата част от основитѣ на старата църква, която описва Д-ръ Василь х. Стояновъ – Берон презъ 1856 г., била издигната по-голяма и правоъгълна църква. Стенитѣ ѝ били градени отъ варовникови ломени камъни, цѣлата засводена съ надлъженъ полуцилиндрически дървенъ свод. Градежътъ ѝ билъ правиленъ и грижливъ. Храмътъ билъ строен от майстор Тодор Чавдаров, родом от село Маноите (Търновско)*“ (Николов 1934в, 87). Представените вече изображения – фасадната ниша, нарисувана от Ф. Каниц през 1871 г. (**Обр. 9**), и снимката след земетресението през 1913 г. (**Обр. 5**), несъмнено показват, че стените на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ са били доста добре запазени, заедно със сантрачите (**Обр. 6.1**), тухлените пояси (**Обр. 6.2**) и нишите (**Обр. 6.3, 4**), дори и в началото на ХХ в. (Теофилов 2005, 77). От тази снимка се установява, че сводът не е оригинален, защото е паянтов –

от дървени летви и тръстикови рогозки, измазани с хоросан, както посочва и Т. Николов (Николов 1934в, 87) (**Обр. 6.7**), горният край на северната стена е надзидан с ломени камъни и са добавени сантрачи (**Обр. 6.5, Обр. 6.6**), а лицевата зидария в западната част на северната фасада е била подновявана, тъй-като там има вертикална фуга, отделяща по-нов градеж (**Обр. 6.9**).

Така става ясно, че през 1862 г. не е била построена нова църква с по-големи размери от старата, както посочва Т. Николов (Николов 1934в, 87) (**Обр. 2**). Такава грешка е допустима, защото Т. Николов, който е роден през 1884 г., няма как да знае от лично наблюдение какво точно е било построено през 1862 г. и какви са били размерите на двете църкви. Той е получил сведенията от стари търновци, но най-малко 50 години по-късно, което намалява възможността те да са напълно точни и достоверни. В същото време, ако наистина е била построена изцяло нова църква през 1862 г., то това щеше да се споменава и от други автори, но такава информация липсва.

От установеното до тук става ясно, че средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ е била доста добре запазена до 1862 г. През тази година е извършено частично преизграждане (**Обр. 2**), което е включвало надзидане на горната част на старите стени с каменна зидария (**Обр. 6.6**) и поставянето на два реда сантрачи (**Обр. 6.5**), направа на паянтов свод с летви и тръстикови рогозки, измазани с хоросан (**Обр. 6.7**), и възстановяване на фасадната зидария в западната част на църквата. През 1868–1869 г. е била построена и изцяло новата галерия от запад (Николов 1934в, 88) (**Обр. 3, Обр. 6.8, Обр. 10**).

За извършването и на други ремонти в по-предишно време свидетелства отбелязаното от В. Берон, че църквата през 1856 г. е имала нов таван от дъски (Берон 2004, 71), което показва още тогава отсъствието на каменен свод. Явно оригиналният свод на средновековната църква е бил демонтиран или се е съборил преди средата на XIX в. и на негово място е бил поставен равен дъсчен таван. Този таван е бил подменен през 1862 г. с паянтов свод от летви, тръстикови рогозки и хоросанова мазилка, както добре се вижда на снимката от 1913 г. (**Обр. 6.7**), а заедно с това е направена и нова дървена покривна конструкция с еднолучни (турски) керемиди. Тогава фасадите не се били измазани с бял хоросан, защото през 1871 г. Ф. Каниц рисува оригиналната средновековна зидария на южната фасада заедно с декоративната ниша (**Обр. 9**). Направата на още по-нова покривна конструкция е документирана на снимката на квартал „Асенов“ от 1904 г. (**Обр. 2**), където добре се очертават с белия си цвят прясно рендосаните дървени греди и ребра, преди върху тях да е накована дъсчената обшивка и наредени керемидите. А цялостното измазване на външните стени с бял хоросан е осъществено във времето след 1871 г., защото тази мазилка се вижда добре на същата снимка от 1904 г. (**Обр. 2**), като това е отбелязано и в Пътеводителя на Велико Търново от 1907 г. (Пътеводител 1907, 27).

Това, че планът в Кадастъра на Велико Търново от 1907 г. наистина принадлежи на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“

(Обр. 10) се доказва и от формата на нейната тристенна абсида (Дерменджиев 2021, 26–30). В диоцеза на Търновската митрополия от периода XV–XVIII в. са известни общо 45 църкви (без тези, които са запазени от времето на Второто българско царство и са функционирали през османското владичество). От тях 44 църкви имат полукръгли абсиди (Вачев 2012, 57–60, 66–70, 80–82, 86–88, 194–215, 225–235, 238–241–247, 249–257) и една църква е с петостенна абсида (Вачев 2012, 228). И което е много важно – няма нито една църква с тристенна абсида. Същото е положението като цяло и при църквите, които са строени в българските земи през XVII в. (Куюмджиев и др. 2012, 13, 18, 44, 47, 58, 67, 75, 81, 91, 138, 143, 153, 165, 170, 176, 187, 191, 194, 196, 203, 206, 209, 212, 215, 218, 221, 226, 230, 242, 245 и 126, 223), а също така и при църквите, изградени през XVIII в. (Гергова и др. 2009, 59, 71, 77, 84, 102, 115, 136, 213, 230 и 180) – християнските храмове с тристенни абсиди са единични примери и на практика представляват изключения.

В сравнение с тях само в цитаделите и подградията на столичния Търновград през XIII–XIV в. има 56 църкви и три параклиса, от които 17 са с тристенни абсиди (това е 28,8% от общия им брой) – срещу нито една такава църква за цялата територия на Търновската митрополия през XV–XVIII в. Така се очертава добре изявена тенденция тристенните абсиди да са характерен елемент в църковното строителство от времето на Второто българско царство и да не се изграждат през вековете на османското владичество.

Приведените данни категорично показват, че очертанятията на църквата „Успение на Пресвета Богородица“, нанесени в Кадастъра на Велико Търново от 1907 г. (**Обр. 10**), без галерията от запад, която е построена едва през 1868–1869 г. (Николов 1934в, 88), отговарят напълно на нейния оригинален средновековен план от времето на столичния период на Търновград. Това се потвърждава и от външния вид на зидарията и метричните данни на нейната южна фасада, разкрита през 2006 г. (Алексиев 2011, 497) (**Обр. 7, Обр. 11, Обр. 12**).

За разпределението на вътрешното пространство и обема на църквата няма преки данни. Т. Николов обаче пише: „*Въ 1868–1869 година към западната страна на църквата била съградена отворена аркова галерия (замъстваща притвора)*“ (Николов 1934в, 87–88), което дава достатъчно основание да се приеме, че средновековната църква не е имала отделен притвор, а се е състояла само от наос.

От основно значение за установяване на наличието или отсъствието на вътрешни пиласстри, носещи свода, е снимката на отчасти разрушената църква от земетресението през 1913 г. (**Обр. 5, Обр. 6**). На нея се вижда вътрешността на наоса, където на южната стена няма пиласстри. По всичко изглежда, че такива не е имало, което се потвърждава и от неговата малка ширина, която не е изисквала непременно усилването на свода с пиласстри.

В. Берон споменава, че църквата е имала купол: „*Кубето тоже е развалено и таванът ѝ е нов и от дъски*“ (Берон 2004, 71), но това обаче не може да

се потвърди. Липсата на пиластри на надлъжните стени, които да носят арки, върху които да стъпва купол е потвърждение на този извод. Сега не са налични други данни, които да подсказват, че има вероятност куполът да е стъпвал направо върху стените или на арки, носени от конзоли, зазидани високо в надлъжните стени. Освен това не е възможно в средата на XIX в. да е имало купол, защото самият В. Берон отбелязва, че таванът е от дъски. А и при описанието на църквата „Св. Петка“, намираща се в същия квартал „Асенов“, В. Берон отново употребява думата „кубе“ (Берон 2004, 74), но очевидно имайки в предвид нейния свод.

В тази връзка трябва да се отбележи опитът на Т. Теофилов за описание и текстова реконструкция на външния вид на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ по нарисувана фотоснимка на нейната южна фасада (според него), правена след земетресението през 1913 г. (Теофилов 2005, 77, Ил. 1) (**Обр. 15.1**). Той твърди, че на тази снимка „личат корнизни елементи „вълчи зъби“ и безспорни следи от купол и камбанария(?)“ (Теофилов 2005, 77), като счита, че в по-късно време останките от този купол са били скрити в подпокривното пространство, а камбанарията над притвора е съборена. А в същото време самият автор посочва: „Тези обемни съставки обаче не съществуват в други, много по-ранни фотографии на квартала“ (Теофилов 2005, 77). И наистина, при сравнение на показаната от него илюстрация, за която не е посочено от къде точно произхожда и къде се съхранява (**Обр. 15.1**), с няколко снимки на квартал „Асенов“ от началото на XX в. (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4, Обр. 5**), се установява, че по църквата „Успение на Пресвета Богородица“ няма никакви архитектурни следи от купол и камбанария, които да се издигат над нейния покрив, а самата южна фасада е съвсем различна – там няма тухлен корниз „вълчи зъби“, както и аркиран южен вход с патронна ниша над него и малка декоративна ниша в източния край на стената. Същевременно на илюстрацията, представена от Т. Теофилов (**Обр. 15.1**), липсват двата малки прозореца в горния западен край на южната фасада и галерията от запад на църквата, а покривът е трискатен. И така става напълно ясно, че тези фотографии (**Обр. 15.1, Обр. 2**) са на две съвсем различни сгради.

Снимки, като на илюстрацията в статията на Т. Теофилов (Теофилов 2005, Ил. 1) (**Обр. 15.1**), представя и З. Генова (Генова 2000, Обр. 2, Обр. 3) (**Обр. 15.2**), а съвсем същата фотография на тази сграда се съхранява във фонда на отдел „Нова и най-нова история“ на Регионален исторически музей – Велико Търново (инв. №2376 Рд/ТОМ) (**Обр. 15.3**). На тези снимки обаче е фотографирана джамията, построена от Фируз бей през 1435 г. в крепостта на хълма Царевец във Велико Търново (**Обр. 15**) (Генова 2000, 203–222), а не южната фасада на църквата „Успение на Пресвета Богородица“, намираща се в квартал „Асенов“ (**Обр. 2**). Тази първа джамия в следстоличния Търнов (с голям купол и минаре) е била добре запазена до земетресението през 1913 г. и разрушена до

основи през 60-те години на XX в. (Обр. 15.2). Тя е известна и добре документирана (Обр. 15), и съответно няма нищо общо с разглежданата средновековна църква (Обр. 2).

Размери. Според данните в Кадастъра на Велико Търново от 1907 г. (Обр. 10) църквата „Успение на Пресвета Богородица“ има следните външни размери на наоса: дължина 8,60 м (без абсидата и галерията от запад), ширина от запад 5,40 м и ширина от изток 5,60 м. Дължината на северната и източната стени на абсидата е 1,30 м, а на южната стена – 1,15 м. Северната стена на абсидата отстои на 1,13 м от североизточния ъгъл на наоса, а южната стена е на 1,30 м от югоизточния ъгъл на наоса. Абсидата се издава с 0,85 м пред източната стена на църквата, като така общата дължина на наоса достига 9,45 м. Дължината на западната галерия, построена през 1868–1869 г., е 2,90 м, а ширината ѝ е 5,40 м – колкото на наоса. Така след 1869 г. църквата с галерията е била дълга 11,50 м, а с абсидата общата ѝ дължина е достигала 12,35 м.

В Протокол № 14/30.07.1922 г. от заседание на Настоятелството на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ са посочени нейните размери от преди земетресението през 1913 г.: *„първата бе 13 м дълга, 6 ½ м широка“* (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 20, л. 20), които се различават от данните в Кадастъра на Велико Търново от 1907 г. – при общата дължина с 0,65 м и при ширината с 0,90 м. В случая е правилно да се приемат за верни размерите, нанесени в Кадастъра от 1907 г. (Обр. 10), който е изготвен от специалистите в Техническата служба на Община Велико Търново, когато средновековната църква все още не е била разрушена от земетресението през 1913 г.

Така установената външна дължина от 8,60 м на средновековната църква доказва, че тя настина не е имала притвор. Това е отбелязано и от Т. Николов, според който допълнително пристроената през 1868–1869 г. от запад галерия е изпълнявала ролята на притвор (Николов 1934в, 87–88). Верността на този извод се подкрепя и от установеното при другите църкви с тристенна абсида в столичния Търновград – притвор имат само тези, чиято дължина е по-голяма от 10 м, докато при останалите църкви с дължина под 10 м такъв не е бил направен (Дерменджиев 2021, 26–29).

Интериор. За интериора на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ В. Берон пише следното: *„за жалост не намерих в нея никакви писмени останки, понеже вътрешната повърхност на зиданите ѝ стени е покрита с бяла варена мазанка и не съществуват никакви изображения на светии“* (Берон 2004, 71). Тук прави впечатление липсата на стенописи, каквито в средата на XIX в. В. Берон е установил в другите църкви в квартал „Асенов“ – „Св. Апостоли Петър и Павел“, „Св. Димитър“, „Св. Георги“ и „Св. Петка“ (Берон 2004, 25–26, 53–54, 72–75). В случая могат да се направят няколко предположения: 1. Средновековната църква не е била стенописана; 2. Средновековните стенописи са били така добре замазани, че В. Берон не е успял да ги види; 3. Средновековните стенописи са били изцяло свалени по

време на демонтирането на свода и последвалия ремонт на църквата във времето преди средата на XIX в. Първият вариант може напълно да се изключи, защото всички църкви в столичните подградия от XIII–XIV в. имат живопис (Косева-Тотева 2016, 86–117; Вачев, Петракиев 2016, 424). Ако средновековните стенописи са били замазани, то след частичното събаряне на църквата от земетресението през 1913 г. и последвалото пълно разрушаване по-късно, те щяха да се открият и някой от авторите, писали за нея впоследствие (например Т. Николов), би споменал за тях. Поради това най-приемлива изглежда възможността средновековните стенописи да са били изцяло свалени при направените преустройства преди средата на XIX в. Самата църква не е била живописана и след ремонта през 1862 г. (Николов 1934в, 88).

Гробници. В Летописната и ревизионна книга на църквата „Успение на Пресвета Богородица“, започната през 1926 г., има интересни и важни сведения за средновековната църква: „*Катакомбитѣ с основитѣ на този храм са запазени подъ пода на сегашната църква – въ дѣсно на самия входъ*“ (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 21, л. 1; Велкова-Гайдаржиева 2010, 13). Тези „катакомби“ несъмнено представляват най-малко две зидани гробници, вкопани под пода на наоса и по дължина край фундамента на южната стена на църквата, защото остават вдясно от централния западен вход (вдясно от северния вход няма свободно място, тъй-като за негова западна страница е използвана западната стена на наоса). За техните размери, форма и начин на градеж липсват данни. Отсъствието на човешки кости в тях показва, че те са били отваряни и опразнени в по-късно време, а след това явно не са използвани по предназначение. Може обаче да се каже със сигурност, че тези гробници са изградени през XIII–XIV в. Вероятността те да са направени през османското владичество е минимална, защото в българските земи засега е известна само една гробница (зидана с тухли) от това време, открита в пристроената по-късно галерия на църквата „Св. Димитър“ в близкото село Арбанаси, която се датира в периода от 1621 г. до края на XVIII в. (Вачев, Петракиев 2021, 30–32, 36–37, 44).

Такива гробници, специално изградени за погребенията на техните ктитори, има в някои от столичните църкви на Търновград – в Дворцовата църква (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 123) и църква №4 (Ангелов 1962, 22) в цитаделата на хълма Царевец, в царската църква „Св. 40 мъченици“ (Дерменджиев 2002, 27–39), в църквата („Св. Богородица“?) в Югоизточното подградие (Вачев, Петракиев 2016, 425), в църква №3 (Робов 2016, 144) и вероятно в църква №14 в цитаделата на хълма Трапезица (Алексиев 2009, 290–282).

Находки. В същата Летописна и ревизионна книга на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ от 1926 г., е записано и следното: *Презъ време на строението на новия храмъ се намѣриха едната златна обеца и бронзовия пръстенъ на Царица Теодора, жената на Царя Ивана Александра [...] Тия находки ся предадени на хранение въ Търновския археологически музей*“ (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 21, л. 1; Велкова-Гайдаржиева 2010, 13). Злат-

ната обеца и бронзовият пръстен са подробно описани от Т. Николов, като е уточнено, че са намерени през 1922 г. при почистване на основите на старата църква „Успение на Пресвета Богородица“, пострадала от земетресението през 1913 г., в насипа в олгара (Николов 1934е, 149). Златната обеца е инвентирана под № 1609 С/ТОМ в сбирка „Средновековие“ на Основен фонд „Археология“ в Регионален исторически музей – Велико Търново (**Обр. 14**). Тя има кръгла, незатворена халка от дебела тел с обло сечение, в долния край на която е нанизана куха, ажурна, леко издължена сфера, с навита на халката от двете ѝ страни тънка тел. В средата на сферата са запоени три малки тръбички, през които е прекарана тънка тел. Диаметърът на халката е 2,55 см, а дебелината на телта е 0,15 см, общата височина е 2,55 см, размерите на сферата са 1,15 см x 1,45 см (без тръбичките). Обецата тежи 4,51 гр., а златото е 12–13 карата (проба 500–541 ‰). Тази златна обеца се датира в XIV в. Чифт от съвсем същите по вид златни обеци е открит от двете страни на черепа в гроб № 21 от некропола на църква № 4, намираща се пред северната фасада на Царския дворец в Търновград, които са датирани във втората половина на XIV в. (Нешева 2000, 117, Обр. 52). В описите от 1766 г. и 1767 г. на ценни предмети, принадлежащи на църквата „Успение на Пресвета Богородица“, са отбелязани „български обеци“ (Снегаров 1935–1936, 46). Специфичното определение за народностната принадлежност на тези обеци, показва, че е възможно те също да датират от XIV в. и да произхождат от гробниците в наоса или от прекопани средновековни гробове от нейния некропол.

Бронзовият пръстен обаче тогава не е бил инвентиран във фонда на Търновския музей и днес е в неизвестност. Според Т. Николов той е имал тегло 16 гр., халка с външен диаметър 2,5 см, вътрешен диаметър 2 см и елипсовидна плочка с полузаличен надпис, от който се виждали няколко букви – на първия ред „... **OT**“, а на втория ред „**Tzo** ...“ (Николов 1934е, 149). От краткото описание става ясно, че това е служебен или личен пръстен-печат с врязан надпис в позитив или негатив, разположен на няколко реда, с името и евентуално титлата на неговия притежател. Подобен тип подпечатващи накити с текст на редове, а не с кръгови надписи, се използват във Византия и България през XIII–XIV в., като например златните и сребърни пръстени-печати на Теодор Примикюр, на Петър епикерний и братовчед царев, на Хинат севаст и на Василий (Тотев 2010, 125–131). Не е изключено обаче пръстенът-печат да датира от времето на османското владичество, като откритите в некрополите край църквата „Св. Димитър“ в Търново (Николова, Робов 2005, 162–163, Табл. XXVII, 19, 20, XXVIII, 1, 7) и при църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в село Арбанаси (Вачев 2008, 93, 118, Обр. 34).

Несъмнено златната обеца (**Обр. 14**) и бронзовият пръстен-печат са попаднали в насипа в олтарната част на средновековната църква при някой от по-късните ремонти. По-вероятно е те да са част от инвентар от прекопани гробове от нейния некропол, отколкото случайно изгубени предмети. Не е из-

ключено да са се намирали в гробниците край южната стена на църквата и да са принадлежали на нейните ктитори.

Ктиторски надпис. През 1846 г. Н. Геров посещава църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в Търново и пише следното: „*В църквж четжть Гръцкы и надпись надъ църковны-ти врата имаше съ Българскы буквы и Гръцкы думы*“ (Герв 1914, 940). Надписът е стоял над входа на църквата, най-вероятно западния, откъм реката. Мястото, на което се е намирал, несъмнено показва и неговия характер – ктиторски текст, свързан със строежа, стенописването или извършването на основен ремонт и обновяване на църквата. Съдържанието, размерите и видът на надписа обаче остават неизвестни. Не е посочено и дали става въпрос за стенописен надпис или за такъв, врязан в каменен блок или плоча. Явно още преди средата на XIX в. текстът е бил много повреден и доста нечетлив, защото Н. Геров само отбелязва съществуването на букви и думи. В. Берон и Ф. Каниц, които са посетили църквата, съответно през 1856 г. и 1871 г., дори не споменават за него, поради което става ясно, че в периода 1846–1856 г. той е бил изцяло заличен или унищожен. Почти пълното изтриване на буквите с времето дава основание да се приеме, че става въпрос за стенописен текст, а не за каменен надпис.

Сведението на Н. Геров показва, че съдържанието на надписа е било изписано на два езика – имало е български букви, както и гръцки думи (Герв 1914, 940). То също така може да се тълкува и в смисъл, че българският текст е по-ранен, защото от него са били запазени само букви, докато гръцкият е по-късен (по-нов), тъй като се виждали цели думи. Тук трябва да се изключи вероятността Н. Геров (един от най-образованите и изявени просветни дейци и писатели през Възраждането) да е сгрешил, приемайки някои от гръцките букви за български, поради еднаквото им изписване.

Оскъдните данни позволяват сега само да се предположи, че българският текст може да е оригиналният ктиторски надпис, отбелязващ строежа на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ в столичния Търновград през XIII–XIV в. Вариантът той да е бил дублиран на гръцки език още по това време трябва да се изключи – до сега не е засвидетелстван такъв случай. Гръцкият текст явно е добавен доста по-късно (XVI–XVIII в.) и може да е свързан например със значителното преустройство, при което е бил демонтиран каменният свод, защото няма данни църквата да е била стенописвана през османското владичество.

Предвид факта, че двата текста над западната врата на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ са били силно заличени още преди 1846 г., може да се изключи вероятността те да са едновременни и да датират от първите десетилетия на XIX в., каквито двуезични надписи на гръцки и църковно-славянски са били направени над входа на църквата „Св. Никола“ в Търново през 1836 г. (Снегаров 1942–1943, 88) и над входа на църквата „Св. Ирина“ в съседното село Самоводене, построена през 1834 г. (Снегаров 1940–1941, 4).

След пристрояването на галерията от запад на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ през 1868–1869 г. е бил поставен нов надпис над входа към наоса, направен върху каменна плочка (Николов 1934в, 88). Съдържанието му също остава неизвестно, но фактът, че по-късните автори не дават никакви сведения за него, показва че там явно не са били добавени данните от двата стари надписи, както е направено например при ктиторските надписи от църквите в няколко манастири в близките и по-далечни околности на Велико Търново: манастира „Св. Архангел Михаил“ при село Присово, манастира „Св. Илия“ при село Плаково и манастира „Св. Никола Чудотворец“ до село Къпиново (Вачев 2012, 160, 158).

Ктиторският надпис се е намирал в люнета над западния вход на църквата. Н. Геров обаче не отбелязва следи от стенописана патронна сцена, чието място по правило също трябва да е точно там. Възможно е тя да е била изцяло заличена по-рано, както и самият надпис, който сигурно се е намирал под нея.

И така, според приведените данни, наблюдения и направените изводи, може да се твърди, че в план и обем средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново е била малка, еднокорабна, с тристенна абсида, без притвор, засводена, без вътрешни носещи пиластри, с външна дължина 8,60 м (9,45 м с абсидата) и максимална външна ширина 5,60 м. Ориентацията е изток – запад, със 7° отклонение в северна посока. Над западния вход е имало стенописен ктиторски надпис и патронна сцена, а в пода, край южната стена на наоса – две ктиторски гробници.

Име

Изглежда че за първи път името на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново („*τῆς παναγίας*“) е отбелязано в приписка в Миней за месеците март, април и май, издаден във Венеция през 1568 г. (Снегаров 1942–1943, 77). И. Снегаров посочва, че „*минейтъ принадлежалъ на църквата Св. Богородица (навърно в Асѣнова махала, Търново)*“ (Снегаров 1942–1943, 77).

В Евангелие от Йоан, отпечатано през 1758 г. на гръцки език, е записано: „*Това свето евангелие е на църквата на Богородица от Долната махала на Велико Търново*“ (Велкова-Гайдаржиева 2010, 31).

В Стария търновски църковен кодекс, започнат през 1763 г., в който се съдържат няколко описи от 1766 г., 17.08.1767 г., 26.10.1775 г., 1777 г. и 26.10.1778 г. на църковни предмети, книги и дарения, принадлежащи на църквата, е записано „*τῆς παναγίας ἀπο κάττ μαχαλάν*“ („*Св. Богородица в Долна махала*“), „*τὴν πανᾶγιάν*“ и „*τις παναγίας*“ (Снегаров 1935–1936, 46–47; Чилев 1912, 162; Николов 1934б, 80), а в опис от 30.01.1804 г. тя е наречена „*Успение богородично*“ в Долна махала“ (Снегаров 1933–1934, 12).

В приписка от 1820 г. на йеромонах Дионисий в книга с литургични текстове, издадена във Венеция през 1817 г., е отбелязано името на църквата – „*της ύπεραγίας θεοτόκου είς τόν κάτω μαχαλά*“ („Св. Богородица“ в Долна махала) (Снегаров 1942–1943, 90; Радев 2000, 82). В описи на имуществото на църквата и записи на дарения за Гръцкото училище в града, включени в по-късния Кодекс на Търновската митрополия от 1823 г., тя е записана като „*св. Богородица въ Търново, Долна махала*“ и „*Долна Богородица*“ (Снегаров, 1940–1941, 13, 15–17).

През 1846 г. Н. Геров я нарича „*църквѣ Успѣніе*“ (Геров 1914, 940). През 1851 г. тя е спомената в завещанието на хаджи Георгий Кесимов (Снегаров 1934–1935, 47), в завещанието на хаджи Иларион Ангелович от 1854 г. и в свидетелство от 10.03.1856 г. като църква „*Св. Богородица в Долна махала*“ (Снегаров 1935–1936, 15, 23). В. Берон през втората половина на XIX в. я представя като „*Успения Пресветия Богородици*“ (Берон 2004, 71). В бележка от 1868 г., написана от Н. Златарски в Евангелие, отпечатано през 1858 г., е посочено „*Успеніа прстыѣ Бца' въ долна махала въ Търново*“ („*Успение Пресв. Богородица в Долна махала в Търново*“) (Николов 1934г, 129; Снегаров 1942–1943, 87). В завещанието на Н. Пиколо от 1865 г. тя е „*Успение*“ (Радев 2000, 73).

Ф. Каниц посочва, че името е „*h. Mutter Gotteskirche*“ (*Sveta Bogorodica*) (Kanitz 1876, 282), а според П. Р. Славейков то е „*Богородици*“ (Славейков 1982, 181). На камбаната, подарена на църквата през 1896 г., е записано „*Успѣние Пресветая Богородица*“ (Николов 1934г, 105). К Шкорпил я е отбелязал като „*Успѣнїя Прѣсветия Богородици*“ (Шкорпил 1910, 145).

В Протоколната книга на самата църква, започната на 11.03.1901 г. и завършена на 31.12.1920 г., нейното име е записано като „*Успѣние Прѣсв. (Прѣсветая) Богородици*“ (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 19, л. 2, 8, 11–13, 16), както и „*Успение Пр. Б-ци*“ в другата Протоколна книга, започната на 20.01.1920 г. и завършена на 20.12.1961 г. (ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 20, л. 2–3, 5). В строителния надпис от 1923 г. на нейната източна фасада, също е отбелязано името „*Усп. Пр. Богородици*“.

От представените данни не остава съмнение, че средновековната църква е носила името „Успение на Пресвета Богородица“ или по-краткото „Св. Богородица“, както е записано в известията от XVI–XX в. Впоследствие много автори започват да търсят връзка между нея и посочената само веднъж от патриарх Евтимий (1371–1402 г.) църква, посветена на Богородица, и наречена от него „*Богородица Темнишка*“ (Евтимий Търновски 1996б, 75), в която цар Калоян (1197–1207 г.) поставя мощите на Св. Филотея (Берон 2004, 71; Москов 2009, 41; Николов 1934а, 70; Николов 1934б, 79–80; Янков 1939, 98; Мавродинов 1966, 90, Попов, 1985, 6; Николова 1986, 273; Алексиев 2002, 416, Алексиев 2011, 497; Теофилов 2005, 76, 80, 82; Велкова-Гайдаржиева 2010, 19–20; Павлов 2019, 121 и др.), и в резултат на това някои от тях започват да я именуват „Св. Богородица Темнишка“ или

„Успение Пресветая Богородица Темнишка“ без да има преки доказателства в тази посока.

Тази църква съществува без прекъсване от XIII–XIV в., когато Търновград е столица на Второто българско царство, през османското владичество и Възраждането, новото време и до днес. Ето защо може със сигурност да се приеме, че нейното пълно име, както през Средновековието, така и през следващите столетия, което е отбелязано в писмени документи и спомени на съвременници, е „Успение на Пресвета Богородица“. Именно поради това в тази студия се използва точно това име, което църквата все още носи.

Средновековни писмени сведения

В средновековните писмени извори, свързани със столичния Търновград, има конкретно сведение за съществуването на църква през последната четвърт на XIV в., посветена на Успение Богородично. В Похвалното слово за патриарх Евтимий, написано в началото на XV в. от Григорий Цамблак, се казва: *„Край град Търново се намира една местност, отделена от него само с една река, видима отвред, пълна със знак и напоявана обилно с изтичащи води, водната ѝ щедрост наслаждаваше очите преди вкуса; с дървета гъсто обрасла, тя е пълна с разнообразие на всякакви плодове и цветя, а над нея се издига гора гъста и пространна. В тази местност се намираще храм на приснодевата Христова майка и Богородица, в който всяко лято се събиралаше населението от целия град заедно с жените и децата, като по обичая празнуването продължавалаше осем дни. И събрали се заради празника и уж за да се помолят, отдаваха се на греха, на всякакви пороци и привличаха Божието негодувание, понеже местоположението и пустотата благоприятстваха за похотта на блудните“* (Григорий Цамблак 1996, 165–166). В случая е безспорно, че става въпрос за големия християнски празник Успение Богородично, който се чества на 15 август и по традиция продължава осем дни (Вачев, Петракиев 2016, 423). Така че е съвсем логично и това да е посвещението на тази църква. По отношение на местоположението обаче добре се вижда, че тя се е намирала извън застроената и укрепена територия на столичния Търновград, отвъд река Янтра, в подножието на някой от околните хълмове, в необитаема, пуста местност, която е представлявала, според данните в текста, един вид „крайградско райско кътче“.

Разглежданата църква „Успение на Пресвета Богородица“ обаче се намира в средата на укрепеното столично подградие в западното подножие на хълма Царевец, между двата царски манастира „Св. 40 мъченици“ и „Св. Апостоли Петър и Павел“, и в близост до т. нар. „Шишманова баня“. Като топография това място напълно се различава от описаното в Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак (Григорий Цамблак 1996, 165–166), поради което е ясно, че в него не става въпрос за точно тази църква. Явно в посочената

извънградска местност се е намирала втора средновековна търновска църква, също посветена на Богородичното усение.

Датировка

Без съмнение църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ (средновековното подградие в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец) е построена през столичния период на Търновград. Досегашните предположения за времето на нейното строителство в края на XII в. или началото на XIII в., са свързани единствено с информацията в писмените извори за пренасянето в столицата на мощите на Св. Филотея през 1205–1206 г. от цар Калоян (1197–1207 г.), които според интерпретацията на различните проучватели са били поставени именно в тази църква (Николов 1934а, 70; Велкова-Гайдаржиева 2010, 13–15, 19, 23–24, 27; Алексиев 2011, 497). Поради това Н. Мавродинов приема, че църквата е построена в периода 1194–1207 г. от майсторите, които са изградили и съседната църква „Св. Димитър“ в Търновград (Мавродинов 1966, 90). Датировка в самото начало на Второто българско царство за нея предлага и М. Робов, като прави аналог между фасадната ѝ украса и декорацията на църквата „Св. Димитър“, за която той счита, че е построена във връзка с въстанието на братята Петър и Асен през 1185 г. (Робов 2002, 767, 770). Въз основа на същото сравнение е предложено от Т. Теофилов време на строителство – „около началото на XIII в.“ (Теофилов 2005, 77), но като крайно предположение той посочва, че това е осъществено от цар Иван Асен II (1218–1241 г.) след 1230 г. (Теофилов 2005, 79–78).

Поради липсата на сигурни данни от археологически разкопки за уточняване на датировката на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново сега могат да се използват паралелите по отношение на план, размери, строителна техника и фасадна украса. Така например еднокорабните засводени църкви с тристенна абсида, без вътрешни пиластри и без притвор в столичния Търновград са само няколко. Църква № 16 в столичната цитадела на хълма Царевец (първа половина на XIII в. – първа половина на XIV в.) е засводена, без пиластри, без притвор?, с тристенна абсида, а външните размери (без абсидата) са: дължина 10 м и ширина 5,20 м (Димова 2008, 319–320). Параклисът при църква № 14 в столичната цитадела на хълма Царевец (втора половина на XIV в.) е засводен, няма данни за пиластри, няма данни за притвор, с тристенна абсида, няма данни за дължината, а вътрешната ширина е 3,90 м (Нурков, Писарев 1979, 44). Църква № 15 в столичната цитадела на хълма Трапезица (втора половина на XIII в. – XIV в.) е засводена, без пиластри, без притвор, с тристенна абсида, а външните размери (без абсидата) са: дължина 7,60 м и ширина 4,44 м (Димова 2008, 304).

Със зидария от добре оформени каменни блокчета и тухлени редове, както е при църквата „Успение на Пресвета Богородица“, са построени и други църк-

ви в столичния Търновград (**Обр. 16**): църква № 10 от края на XIII в. – началото на XIV в. (Дерменджиев 2013, 72, 82–85), църква № 14 и параклисът до нея от края на XIII в. или началото на XIV в. (Нурков, Писарев 1979, 42–44, 48) в цитаделата на хълма Царевец, както и църква № 4 от средата или втората половина на XIII в. (Робов 2021, 87; Димова 2008, 231), църква № 11 и църква № 14 от втората половина на XIV в. (Димова 2008, 230–232, 305–306, 293–296; Тотева-Косева 2016, 70, 76–78) в цитаделата на хълма Трапезица, а в столичните подградия това са църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици“ от втората половина на XIV в. (Тотев, Караилиев, Косева 2020, 1140–1142; Косева-Тотева 2016, 102) и църквата „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 47–49) (**Обр. 18.1**), която е по-особен случай и за нея ще стане въпрос в следващите редове.

Тук от важно значение е разликата във вида на зидарията на църквата „Успение на Пресвета Богородица“, сравнена с тази на други църкви в столичния Търновград, за които се знае със сигурност от писмени извори и археологически разкопки, че са строени в първите десетилетия на XIII в. – това са царската църква-гробница „Св. 40 мъченици“ (около 1228–1230 г.) (**Обр. 17.1**) и църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (в периода 1221–1237 г.) в едноименния царски манастир (**Обр. 17.2**). Стените на тези две царски църкви са направени с не особено прецизна, по-скоро груба и неравномерна зидария от разнородни ломени и полуобработени камъни, споени с бял хоросан, и с вмъкнати тухли или парчета от тях за подравняване. Освен това характерни особености при тяхното първоначално изграждане (преди по-късните достроявания и преустройства) са, че в зидарията не са използвани добре обработени каменни блокчета и няма пояси от тухлени редове, както и липсата на глинени панички и розетки от фасадна керамопластична украса (Тотев, Чокоев, Дерменджиев 1997, Табл. V; Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 42–43; Димова 2008, 210) (**Обр. 17**). Изграждането и стенописването на църквата „Св. 40 мъченици“ и църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ са осъществени по изричната поръчка, съответно на цар Иван Асен II (1218–1241 г.) (Христоматия 1978, 97–98; Косева-Тотева 2016, 97–98) и неговата съпруга царица Анна-Мария (1221–1237 г.) (Евтимий Търновски 1996в, 91; Косева-Тотева 2016, 105–106), което недвусмислено показва, че дори във втората четвърт на XIII в. владетелските строежи не се характеризират с качествена зидария от каменни блокчета, тухлени редове и елементи от керамопластична украса (**Обр. 17**). Този извод се подкрепя и от посочената по-горе датировка на другите църкви с такъв начин на градеж в столичния Търновград (**Обр. 16**), които са строени най-рано през втората половина на XIII в. и основно през втората половина на XIV в.

Наличието на глазирани панички от керамопластична украса на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ (**Обр. 9**) в подградието на столичния Търновград също показва, че нейното строителство може да се отнесе не по-рано от средата на XIII в. В края на XII в. и през първите десетилетия на XIII в. тези

глазирани панички все още не се използват в украсата на столичните търновски църкви, поради което такива липсват при църква №11 и църква №20 в цитаделата на хълма Царевец (Дерменджиев 2009–2010, 166, 162–163), при църква №19 в цитаделата на хълма Трапезица (Тотев, Косева 2011, 196–197); при църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ и църквата „Св. Иван Рилски“ (Овчаров, Вачев 2009, 621) в царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец; при църквата „Св. Петка“ (Дерменджиев 2021, 30) в подградието в южното подножие на цитаделата на хълма Трапезица и при църквата („Св. Богородица“?) в Югоизточното подградие (Вачев, Петракиев 2016, 426–427), както и при няколко много добре и качествено построени църкви с хоросанова спойка от средновековни села в близост до столичния Търновград – църквата в село Хотница (Алексиев 1980, 44, 49), църквата до село Леденик (Квинто, Йорданов 1982, 24, 28) и църквата „Св. Йоан Продром“ до село Росица (Дерменджиев 2013–2014, 161).

По-интересен в случая е засега единственият пряк паралел на керамопластичната украса на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в средновековния Търновград. Сред запазените църкви на територията на Второто българско царство почти същата декорация има само при югоизточния външен ъгъл на църквата „Св. Димитър“ в самия столичен град (Мавродинов 1966, 86–89, Николова, Робов 2005, Обр. 1, Обр. 3, Обр. 4, Обр. 5, 48–51; Теофилов 2005, 77) (**Обр. 18.1**), разположена на срещуположния бряг на река Янтра, в подградието в източното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица. Разликата е в броя на тухлените редове и каменните блокчета, и основно поясът с тухлени кръстчета вместо глинени розетки, както и липсата на хоризонтален пояс с глинени панички между арките на фасадните ниши (**Обр. 9; Обр. 18.1**).

Посоченото от проучвателите на църквата „Св. Димитър“ време на нейното строителство е 1185 г., което те свързват с въстанието на братята Петър и Асен, и възстановяването на Българското царство (Николова 1985, 24, 29; Николова, Робов 2005, 175). В същото време комплексните проучвания на тази църква показваха, че има твърде много спорни въпроси, свързани с нейната архитектура и фасадна декорация (Димова 2008, 257–260), стенописна украса (Мавродинова 1995, 69–70), със стратиграфските данни и начина на използване и интерпретиране на керамичния и монетния материал (Николова, Робов 2005, 18–108; Дочев 2005, 184–185), които не позволяват да се приеме тази ранна датировка. Така например анализът на стенописите от първия пласт в олтарното пространство дава основание първоначалното живописване на църквата да се отнесе към втората половина на XIV в. (Мавродинова 1994, 154, 164), а според изследванията на използваната строителна техника и материали, нейният строеж е бил осъществен едва в края на XIV в. (Димова 2008, 260). В допълнение на това интерпретацията на публикуваните резултати от археологическите разкопки на

църквата „Св. Димитър“ дава основание нейното строителство да се датира не по-рано от средата на XIII в. (Дерменджиев 2016, 68–70).

Засега използването на пояс с тухлени кръстчета вместо глинени розетки във фасадната украса на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в столичния Търновград (**Обр. 9**) не е засвидетелствано при други средновековни български църкви. Формата, начинът им на използване и постигнатият декоративен ефект обаче са едни и същи. Поради това може да се каже, че определено става въпрос за опит за замяната на розетките с по-евтин материал, защото кръстчетата са се правили от вече намиращите се на самия строителен обект парчета от счупени тухли и именно това не е налагало тяхната специална поръчка, изработване и доставка. Този опит явно не е бил сполучлив, защото не се разпространил и при строителството на други средновековни църкви в България.

Запазена керамопластична украса по фасадите на столични търновски църкви има на северната, западната и южната фасади на Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ от втората половина на XIV в. (**Обр. 18.2**) (Димова 2088, 196–197) и на западната и южната фасади на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ от XIV в. (**Обр. 18.3**) (Вачев 2002–2003, 274–275), но при тях е направен само един ред зелени глазирани панички, оброчен с тухли от двете страни.

Според приведените данни, паралели и изводи може да се каже, че църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград е построена най-рано около или след средата на XIII в. и най-късно през втората половина на XIV в.

Строителна периодизация

Според наличните архитектурни данни и писмени сведения строителната история на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново може да се раздели на три основни периода. **Първи строителен период (столичен)** – от първоначалното изграждане на църквата между средата на XIII в. и втората половина на XIV в., до 1393 г. Втори строителен период (следстоличен) – от 1393 г. до началото на XIX в. През този период е имало няколко строителни етапи, свързани с преустройства, преизграждания и ремонти: събаряне на първоначалния каменен свод и покривната конструкция; сваляне на средновековните стенописи и други, за които няма налични данни. **Трети строителен период (възрожденски)** – от началото на XIX в. (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4**) до 01.06.1913 г., когато църквата е отчасти съборена от земетресението (**Обр. 5**). През този период има няколко строителни етапи: малко преди 1856 г. е поставен нов дъсчен таван, отбелязан от В. Берон (Берон 2004, 71); през 1862 г. е надзидана с камъни горната част на стените, направени са паянтови свод и нов покрив (Николов 1934в, 87); през 1868–1869 г. е построе-

на галерия от запад (Николов 1934в, 87–88); след 1871 г. фасадните ниши са зазидани, а фасадите са измазани с бял хоросан; през 1904 г. отново е подменена покривната конструкция. **Четвърти строителен период (съвременен)** – от 1922–1923 г., когато е изградена новата църква и осветена на 19.12.1923 г. (Николден) (Велкова-Гайдаржиева 2010, 136, 148), до днес (**Ил. 2**).

Некропол

Част от средновековния некропол на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ е проучена от К. Тотев през 2007 г. (Тотев, Караилиев, Дерменджиев 2008, 698–701) (**Обр. 8**). Открити са 20 изцяло запазени гроба и други четири гроба, засегнати от съвременни строителни дейности. От тях три гроба са детски, а четири – вторични, поставени в самостоятелни гробни ями. Установени са две нива на погребване, с разлика в дълбочината между тях до 0,40 м. Няма пресечени гробни ями, което показва добра планировка на некропола с маркирани гробове на нивото на терена. Гробовете са разположени в пет реда в посока изток – запад с малко отклонение на юг, като първият разкрит ред отстои на 12 м южно от църквата. Всички индивиди са положени в дървени ковчези, обковани с железни гвоздеи, а гробните ями са допълнително оградени с ломени камъни, каменни плочи и тухли. В почти всички гробове има инвентар: посребрени копчета, части от медни обеци, медни пръстени и сграфито съдове. Монетите от XIII–XIV в. са над 30 бр. В този некропол са погребани мъже, жени и деца, обитавали прилежащия квартал в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград през XIV в.

Това е само част от средновековния некропол на църквата „Успение на Пресвета Богородица“, разположен от южната ѝ страна, като неговата южна граница отстои на 20 м от нея (**Обр. 8**). Гробовете са продължавали в западна посока, където са разрушени от по-късни изкопни работи, а също и в източна посока, където може би достигат съвременната улица. Засега няма данни за наличието на гробове от столичния период на Търновград или на такива от XV–XIX в. от другите страни на църквата.

Място в градоустройството на столичния Търновград

(Централен площад на подградието)

Средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ се намира в средата на столичното подградие, разположено в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец, непосредствено до левия бряг на река Янтра (**Обр. 1.1**). Тя отстои на 75–80 м северно от северната оградна стена на царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастира Великата лавра (**Обр. 1.2**), като между тях остава обширен необитаем терен (Тотев, Караилиев, Дерменджиев 2008,

688–699). Преди десетина години, при възстановяването на изгорелите постройки от северната страна на църквата, на разстояние 25 м от нея, се направи голям и дълбок изкоп, в който също не се откриха данни за средновековна архитектура. Така край църквата „Успение на Пресвета Богородица“ се очертава значително по площ празно пространство, което не е било застроено през XII–XIV в. Предвид неговото разположение и значителни размери, може да се твърди, че на това място се е намирал Централният площад на столичното подградие (Тотев, Караилиев, Дерменджиев 2008, 701) (**Обр. 19.1**).

Граници (Обр. 19). На запад границата на Централния площад е левият бряг на река Янтра (**Обр. 19.2**). На изток той е достигал до Главната улица на подградието (**Обр. 19.3**), която е започвала от царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ на север, преминавала е по цялата дължина на западното подножие на хълма Царевец в посока от север на юг и е продължавала от изток на царския манастир „Св. 40 мъченици“ (**Обр. 19.4**) до малкия квартал в южния край на подградието (Дерменджиев 2002–2003, 261–264). На юг площадът е ограничен от северната оградна стена на царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастира Великата лавра (**Обр. 19.4**). Северната граница не може да се установи със сигурност, но е логично тя да е достигала отклонението от Главната улица на подградието (**Обр. 19.5**) към моста над реката (**Обр. 19.6**), който остава при северозападния ъгъл на Централния площад (**Обр. 19.1**). Главната улица след моста (**Обр. 19.7**) се е разклонявала на север и юг в подградието в източното подножие на цитаделата на хълма Трапезица, както и към нейната Северна порта, а после е продължавала, вече като основен път, на север в пролома на река Янтра (Дерменджиев 2011, 27, 37–39).

План и размери. Централният площад има правоъгълен план, издължен в посока север – юг (**Обр. 19.1**). Неговите приблизителни размери са: дължина 165 м (север – юг) и ширина 50 м (изток – запад), с обща площ около 8,5 дка.

Настилка. Централният площад има неголям наклон от изток на запад към реката. Той не е покрит с трайна каменна настилка. За такава е използвана трамбована пръст или е имало тревно покритие.

Устройство. Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ (**Обр. 19.8**) се издига в средата на Централния площад на подградието и се явява неговият главен архитектурен акцент. По някое време през XIV в. около църквата започва да се развива квартален некропол (**Обр. 19.9**), който заема малка част от площадното пространство, но без да нарушава възможностите за неговото нормално функциониране.

Функции. Централният площад остава непосредствено пред официалния северен вход на двора на царската църква-мавзолей „Св. 40 мъченици“ и по-късно царския манастир Великата лавра (**Обр. 19.4**), което дава основание да се посочат на първо място неговите представителни функции, свързани с организирането и провеждането на царски коронации, сватби, кръщенета и

погребения, както и с различни обществени прояви – панаири, циркови игри, езекуции и др. Голямата площ, средишното място и неговото разположение по протежението на Главната улица на подградието (**Обр. 19.3**) и при моста през реката, водещ към подградието на отсрещния бряг и към другата столична цитадела на хълма Трапезица (**Обр. 19.6**), предполага използването на Централния площад и за градско тържище.

Датировка. Създаването на Централния площад може да се постави във връзка с изграждането на царската църква-мавзолей „Св. 40 мъченици“ от цар Иван Асен II (1218–1241 г.) и на царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ от неговата съпруга, царица Анна-Мария (1221–1237 г.), в края на 20-те години на XIII в., когато несъмнено започва и планираното застрояване на подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец. Този площад продължава да се използва и през османското владичество, като едва през XVII–XVIII в. на неговата територия са били изградени няколко големи пещи, а по-късно и жилищни сгради (Тотев, Кара依лиев, Дерменджиев 2008, 699–700). През XIX в. той е вече напълно застроен и престава да съществува (**Обр. 3**). Днес в неговия южен край е оформен малък паркинг за посетителите на музейните обекти в квартал „Асенов“ (**Ил. 1**).

Функции

Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ има две основни функции – площаден и по-късно квартален храм. Мястото ѝ в оформлението на Централния площад на подградието в западното подножие на столичната цитадела на хълма Царевец не буди съмнение (**Обр. 19.8**). Възникналият впоследствие около нея светски некропол (**Обр. 8, Обр. 19.9**) позволява да се твърди, че през XIV в. тя започва да изпълнява службата и на квартална църква.

Почти всички проучватели на столичния Търновград от много време насам обаче пишат, че точно тази църква „Успение на Пресвета Богородица“, но под името „Св. Богородица Темнишка“, е била католикон на столичен девически манастир и в нея още по времето на цар Калоян (1197–1207 г.) са били поставени мощите на Св. Филотея (Москов 2009, 41; ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 21, л. 1; Николов 1934а, 70; Николов 1934б, 79–80; Николов 1934в, 87; Янков 1939, 98; Мавродинов, 1966, 90; Стара българска литература 1986, 584, бел. 41; Алексиев 2002, 416; Алексиев 2011, 497; Теофилов 2005, 79–81; Велкова-Гайдаржиева 2010, 15, 23, 27; Чешмеджиев 2019, 56; Павлов 2019, 122). Тези твърдения се основат на няколко конкретни известия в средновековните писмени извори, свързани с пренасянето на мощите на Св. Филотея в Търновград през 1205–1206 г. от цар Калоян (1197–1207 г.) и после в Бдин през 1395 г. от престолонаследника Константин (1397–1422 г.), син на цар Иван Срацимир (1356–1396 г.), владетелят на Бдинското царство. Първото сведение е от Прос-

транното житие на Св. Филотея, написано през последната четвърт на XIV в. от патриарх Евтимий (1375–1402 г.): „И като взеха веднага тялото, пренесоха го в славния град Търнов и го положиха в църквата на пречистата Богородица, истинната Божия майка и приснодева Мария, наречена Темнишка, където лежи и до днес“ (Евтимий Търновски 1996б, 75). Митрополит Йоасаф Бдински, в Похвално слово за Св. Филотея, писано през 1395 г., посочва за времето, когато мощите се пренесени в Търновград от цар Калоян (1197–1207 г.): „И след като целунаха ковчега на светицата, тържествено го положиха в преименития храм на пречистата Богородица и в царския град Търново“ (Йоасаф Бдински 1996, 260), а когато през 1394–1395 г. той е в Търновград и научава за тях, отбелязва: „И там, докато пребивавахме ние, така дойде до слуха на наше смирение и на благочестивия ми цар, че всесветото, честно и мироблагоуханно тяло на преподобна Филотея сияе в един от манастирите на Владичицата и Божия майка“ (Йоасаф Бдински 1996, 262). В много по-късен и съвсем кратък текст в Стария търновски църковен кодекс от 1763 г., е отбелязано: „Св. Богородица във Долна-махала, във връме на игуменката Пелагия или Пенка (1778 год., 26 октомврий)“ (Чилев 1912, 162).

Анализът на тези сведения обаче показва, че данните в тях не могат да се съчетаят със сигурност, не се допълват безспорно и не се свързват пряко с църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“. Но ако все пак се приеме без уговорки и съмнения, че сведенията на патриарх Евтимий и митрополит Йоасаф Бдински се отнасят за столичен девически манастир „Св. Богородица“, чийто католикон е църквата „Св. Богородица Темнишка“, и в нея през 1205–1206 г. са поставени мощите на Св. Филотея, които се съхранявали там до 1395 г., когато са пренесени в Бдин (Стара българска литература 1986, 584, бел. 41; Иванова 1992, 168; Чешмеджиев 2019, 49–50; Вачев, Петракиев 2016, 421–422), то вследствие на това се появяват няколко основни заключения.

1. Никъде в средновековен или по-късен текст не е посочено къде в столичния Търновград се намира църквата „Св. Богородица Темнишка“.

2. Никъде в средновековен или по-късен текст не е посочено къде в столичния Търновград се намира девическият манастир „Св. Богородица“.

3. От никой средновековен или по-късен текст не може да се направи извод, че църквата „Св. Богородица Темнишка“ е идентична непременно и единствено с църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград (квартал „Асенов“).

4. Никъде в средновековен или по-късен текст не е отбелязано, че църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград (квартал „Асенов“) се намира в средновековен манастир.

5. Никъде в средновековен текст или по-късен исторически документ не е записано, че в манастир, наречен „Св. Богородица Темнишка“, който се на-

мирал на мястото на сегашната църква „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“, е била замонашена царица Теодора (1331–1348 г.), първата съпруга на цар Иван Александър (1331–1371 г.) и други търновски царици, каквито предания и легенди се представят и разглеждат от някои проучватели, като доказани факти (Москов 2009, 41; ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 21, л. 1; Николов 1934б, 80; Велкова-Гайдаржиева 2010, 13, 27–28; Алексиев 2011, 497).

Въз основа на известните до този момент сведения и новите данни за самата църква „Успение на Пресвета Богородица“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград (квартал „Асенов“) могат да се направят няколко основни изводи.

1. Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ има малки вътрешни размери на наоса, за да бъде манастирски католикон – 7 м х 4 м. За сравнение вътрешните размери на наосите на католиконите в другите безспорни столични манастири са следните: църква „Св. 40 мъченици“ – 12 м х 8,60 м (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 26); църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ – 11,40 м х 6,20 м (Димова 2008, 211); църква „Св. Димитър“ – 9,80 м х 6,40 м (Николова, Робов 2005, 41); църква №8 в манастира в цитаделата на хълма Трапезица – 14,40 м х 9 м (Дерменджиев 2014, Обр. 18).

2. Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ няма притвор, който е задължителна част от плана и обема на този тип храмове, както е при всички църкви в другите столични манастири – „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 37–42), „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 40–41), „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Димова 2008, 210–211), „Св. Иван Рилски“ (Овчаров, Вачев 2009, 620–621) и неизвестната по име църква в близост до нея (Дерменджиев 2022, 57, 59–61), както и църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица (Дерменджиев 2014, 410–411).

3. Все още няма никакви археологически и архитектурни данни, че край църквата „Успение на Пресвета Богородица“ е съществувал средновековен столичен манастир. Сведенията за открити през 1980 г. хоросанови градежи източно от нея, под днешното трасе на улица „Климент Охридски“, за които е изказано предположението, че принадлежат на източното крило на средновековния манастир (Алексиев 2002, бел. 29; Теофилов 2005, 77; Велкова-Гайдаржиева 2010, бел. 11), не могат да се използват като доказателство. Те не са били проучени чрез археологически разкопки, за тях няма никаква документация, липсват стратиграфски наблюдения и находки, на базата на които да се твърди, че представляват стени на манастирска постройка от XIII–XIV в. Според по-късното уточнение на Й. Алексиев, тези хоросанови зидове с ширина 0,85 м, открити през 1985 г., направени от средно големи ломени камъни с добре оформени лица, разположени по дължината на улицата в посока север – юг, се намирили на 15 м източно от мястото на сегашната църква, но самият автор е предпазлив в предположенията за подобна (манастирска) интерпретация

(Алексиев 2011, 497). Всъщност разстоянието от 15 м източно от църквата показва, че въпросните зидове остават на отсрещната (източна) страна на улицата (**Обр. 10**) и поради това е видно, че са основите на разрушени стари къщи от квартала. Близко до църквата, но от западната страна на улицата, може да се открият останки и от други такива зидове, за които конкретна информация предоставя Т. Николов: *„Килиитъ по източната страна били двуетажни по-голѣми, а пред тѣх към двора имало широки ходници – чардаци върху колони. Тѣзи килии били грижливо изработени. [...] През 1887 год. Източнитѣ килии били съборени при разширяване главната улица въ Асенова махала“* (Николов 1934в, 88). При разкопките на некропола от XIV в. от юг на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ също е открита каменна стена, зидана с бял хоросан (Тотев, Кара依и́ев, Дерменджи́ев 2008, 700) (**Обр. 8**). Тази по-късна оградна стена, която затваря от южната страна парцела около църквата и отстои на 10 м от нея, преминава над няколко от гробовете от този средновековен некропол и е била разрушена при земетресението през 1913 г. Преди десетина години, при възстановяването на изгорелите постройки от северната страна на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ (на разстояние 25 м от нея), се направи голям и дълбок изкоп, в който не се откриха никакви зидове от по-ранни или по-късни сгради. От запад, в непосредствена близост, остава левия бряг на река Янтра и там също не са засвидетелствани каменни стени или градежи.

4. В османския регистър на Търново от 1516/1517 г. са записани общо три манастира към махалата „Поп Илия“ (Мутафова 2002, 55, 61–62; Мутафова 2015, 53). Първият манастир е „Петре Павле“, който несъмнено е резиденцията на Търновския митрополит, намираща се при църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Асенова махала. Името на втория манастир с по-голяма вероятност може да се разчете като „Троице“, но и като „Богородиче“, а при третия манастир вариантите са „Христос“ или „Пускопус“ – епископски. За тях е предложено и друго четене: манастир „Бородиче“ или Борулич/Боровиче и Христос/Мостос (Калицин, Мутафова 2012, 124). В описите от 1541–1545 г. и 1613/1614 г. тези манастири липсват. Вероятността последните два манастира да са съществували още от времето на столичния период на Търнов и да са били разположени на територията на българските махали през XVI в. е много съмнително, защото това не е изрично указано, както посочва К. Мутафова (Мутафова 2002, 305; Мутафова 2015, 51, 53). Сега най-логично остава предположението, че тези манастири („Троице“ и „Христос“) са „Св. Троица“ и „Преображение Христово“ (Преображенския манастир), намиращи се на около 6 км северно от Велико Търново, почти един срещу друг, в пролома от двете страни на река Янтра, за които се знае със сигурност, че са функционирали през XVI в. (Вачев 2012, 154–156; Вачев 2023, 278–279, 281–282). Възможно е при вариантът за разчитане на текста като „Богородиче“ да става въпрос за средновековния манастир „Св. Богородица“, намиращ се на хълма Света гора,

също извън града, но южно от него (Патриарх Калист 1986, 445–446), ако той все още е съществувал в началото на XVI в. Тези манастири са зачислени към последната по ред записана българска махала в Търново, включена в описа от 1516/1517 г., поради това че са разположени извън града, но в непосредствена близост до него. Така са отбелязани и няколко манастири в описите на Враца от XVI–XVII в., за които се предполага възможна локализация извън чертите на града (Мутафова 2015, 54).

5. П. Богдан-Бакшев, посетил Търново през 1640 г., посочва наличието на осем църкви (без да споменава техните имена), сред които несъмнено е църквата „Успение на Пресвета Богородица“ и само един манастир в града, с уточнението, че го наричат „митрополия, гдето е седалището на архиепископа-тетрарх“ (Бакшев 1982, 66). Тук отново става дума за резиденцията на Търновския митрополит, която се намира при църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“. Така става видно, че по това време (първата половина на XVII в.) няма втори манастир в границите на Търново.

6. Първото и единствено известие, което може да се тълкува в смисъл, че край църквата „Успение на Пресвета Богородица“ има манастирска обител е записано едва през последната четвърт на XVIII в. в Стария търновски църковен кодекс от 1763 г. и гласи: „Св. Богородица в Долна-махала, въ врѣме на игуменката Пелагия или Пенка (1778 год., 26 октомврий)“ (Чилев 1912, 162).

7. Преди 1778 г. няма известни данни и документи, удостоверяващи някаква дейност, актове за собственост на имоти, имена на други игуменки или монахини и т. н., които да показват съществуването на средновековен или по-късен женски манастир при църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в Търново.

8. Ако при църквата „Успение на Пресвета Богородица“ е съществувал женски манастир през втората половина на XVIII в., то това не означава задължително, че той е бил построен още през XIII–XIV в. и е продължил да функционира без прекъсване няколко столетия след това. Поради това е най-логично сведението от 1778 г. да се отнася за женски метох, изграден много по-късно край църквата „Успение на Пресвета Богородица“, както отбелязва Х. Вачев (Вачев 2012, 180–182). Предвид фактът, че през първите няколко века на османското владичество няма условия за развитие и разрастване на женското монашество, то по това време този вид общежития са били създавани в рамките на града и са принадлежали на някой голям мъжки манастир (Стамболийска 2019, 581–582). Женският метох при църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в Търново явно е бил основан около или след средата на XVIII в. и е просъществувал относително кратко време. Той може да е развивал специфична стопанска дейност – живеещите в него монахини са произвеждали определени видове изделия за задоволяване нуждите на мъжкия манастир и за продажба или да е имал финансови функции – събиране на дарения и помощи, организиране на поклоннически посещения и др. (Тулешков 1988, 151, 156).

Обикновено метосите, свързани с финансови дейности, са били изградени към съществуваща енорийска църква, като заедно с килиите, стопанските сгради и училището образували малък градски комплекс (Тулешков 1988, 156), какъвто явно е случаят и с църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в Търново. Изглежда именно във връзка със създаването на такъв метох около средата на XVIII в. са били построени и килиите, за които пише Т. Николов (Николов 1934в, 88). По-късно в една от тях през 1822 г. е живял йеромонах Никифор (Попова 2010, 266–267), а впоследствие (1843 г.) е започнало да функционира и начално българско училище (Велкова-Гайдаржиева 2010, 46, 86), но никъде след 1778 г. не се споменава вече за действащ манастир край тази църква.

9. Според наличните засега данни църквата „Успение на Пресвета Богородица“ е построена най-рано около средата на XIII в., поради което не е възможно през 1205–1206 г. в нея цар Калоян (1197–1207 г.) да е поставил мощите на Св. Филотея.

10. В края на XII в. и самото начало на XIII в. мястото, на което впоследствие е построена църквата „Успение на Пресвета Богородица“, е крайно неподходящо за полагане на мощите на светицата, защото представлява по същество необитавани и незастроени терени, намиращи се извън укрепленията на столицата.

11. В никоя от наличните официални църковни и протоколни книги, кодекси, приписки, описи и завещания, в които е отбелязано името на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в Долна (Асенова) махала (Геров 1914, 940; Берон 2004, 71; Славейков 1982, 181; Kanitz 1876, 282; Шкорпил 1910, 145; Чилев 1912, 162; Николов 1934б, 80; Николов 1934в, 87; Снегаров 1933–1934, 12; Снегаров 1934–1935, 47; Снегаров 1935–1936, 46–47; Снегаров, 1940–1941, 13, 15–17; Снегаров 1942–1943, 77, 87, 90; Радев 2000, 73, 82; Велкова-Гайдаржиева 2010, 31; ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 19, л. 2, 8, 11–13, 16; ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 20, л. 2–3, 5), към него не е записано определението „Темнишка“.

По отношение на конкретните данни от средновековните писмени извори могат да се направят някои уточняващи бележки, разсъждения и изводи.

1. Може да се приеме, че патриарх Евтимий (1375–1402 г.) пише житието на Св. Филотея по молба на монахини от някой столичен манастир през последната четвърт на XIV в., макар че това не е изрично отбелязано (Евтимий Търновски 1996б, 67, 75; Иванова 1992, 168). Важното в случая е фактът, че той не споменава кой е този манастир, какво е неговото име, къде се намира, от кого и кога е създаден.

2. В съчинението си патриарх Евтимий (1375–1402 г.) не посочва, че църквата „Св. Богородица Темнишка“, в която още от времето на цар Калоян (1197–1207 г.) се намират мощите на Св. Филотея, е католикон точно на този манастир и евентуално откога е негов католикон или дали изобщо е католикон на някакъв столичен манастир.

3. Патриарх Евтимий (1375–1402 г.) не уточнява мястото, където се е намирала църквата „Св. Богородица Темнишка“ в границите на столичния Търновград, поради което днес то не е установено със сигурност. От написаното в житието на Св. Филотея става ясно, че тази църква вече е съществувала по времето на цар Калоян (1197–1207 г.) и той не я е построил специално за полагане на мощите на светицата, защото това не е изрично отбелязано (Евтимий Търновски 1996б, 75), каквото например е известието за изграждането от цар Иван Асен I (1186–1196 г.) на специална църква, посветена на Св. Иван Рилски, във връзка с пренасянето на неговите мощи в Търновград през 1195 г. (Евтимий Търновски 1996а, 25–26). Поради това може да се приеме, че църквата „Св. Богородица Темнишка“ е една от първите църкви в столицата, построена в края на XII в. или в началните години на XIII в. Ето защо е най-логично тя да се е намирала в цитаделата на хълма Царевец, а не на някоя поляна във все още незастроените по това време терени, които едва по-късно ще се превърнат в най-представителното търновско подградие. Изборът на църква, посветена на Св. Богородица, в която да се поставят мощите на светицата, след като са донесени в столичния град през 1205–1206 г., несъмнено е бил продиктуван от факта, че когато умира, Филотея е погребана в храм със същото име в родния си град (Патриарх Евтимий 1986, 211).

4. От написаното от митрополит Йосаф Бдински през 1395 г. може да се направи заключението, че има поне два манастира, посветени на „Св. Богородица“: „*всесветото, честно и мироблагоуханно тяло на преподобна Филотея сияе в един от манастирите на Владичицата и Божия майка*“ (Йосаф Бдински 1996, 262). За сега има сигурни данни за местоположението на един манастир в непосредствена близост до столичния Търнов, който е мъжки и се е намирал на хълма Света гора, издигащ се южно от града. За него константинополският патриарх Калист I (1350–1353 г. и 1355–1363 г.) пише в Пространното житие на Св. Теодосий Търновски: „*стигна до Търново, престолния град на българите, който е втори и на думи, и в действителност след Константиновия град. Тогава намери и манастир, много прочут, [посветен] на всеславната Дева и Богородица, Христовата майка. Посели се там [на мястото], което и до днес се нарича обикновено с името Света гора*“ (Патриарх Калист 1986, 446). Откритите зидове, градени с бял хоросан, на северния склон на хълма е възможно да са постройките от този манастир (Овчаров 2009–2010, 185–185). По-късно (втората половина на XIV в.) Григорий Доброписец отбелязва в Пространното житие на Св. Ромил Видински (†1375 г.): „*стига Загорие, до града, наричан по-рано Торвон, а сега – Тринов, влизащ в същата епархия, и се заселва в един от тамошните манастири. Манастирът се наричаше на името на Богородица Одигитрия. [...] Защото има една планина, намираща се близо до Тринов, наричана с местното име Устие. Има и един хълм до града, наричан и той от стари времена Света гора; в тях*

живееха много иноци“ (Григорий Доброписец 1986, 470–471). Приемливо е в случая да става въпрос за един и същи манастир (Алексиев 2002–2003, 252–253, 256) – имената са почти еднакви, посочен като местоположение е хълмът Света гора и времето, през което функционират, е втората половина на XIV в. Обаче малката разлика в наименованията може да показва и наличие на два манастира, защото ако се следва редът на изписване на местностите от Григорий Доброписец, то манастирът „Св. Богородица Одигитрия“ трябва да се намира в планината Устие, която е посочена първа, а не на хълма Света гора. Част от тази „планина“ сигурно е високият скалист рид Клисе баир (намиращ се на югозапад от хълма Света гора), в източния край на който има каменни оградни зидове и сгради, кладенец и стенописана църква с притвор (дължина 17 м и ширина 8,50 м) от голям манастир с неуточнена датировка и неизвестно име (Овчаров 1999, 102 – 103). Възможно е за този манастир да се отнася приписката в Лествица от 1363/1364 г.: *„В годината 6972 [= 1363/4], индикт 2-и, биде написана тази книга с тези три тленни пръста от последния в иноците Теодосий, на мястото Устие при град Търново при благоверния цар Иван Александър и неговата царица, новопросвещената Теодора. Моля ви, отци и братя, четете, като поправяте, а не кълнете*“ (Христоматия 1978, 423).

Според стари жители на село Темниско, което днес е част от село Първомайци, разположено на около 8 км северно от Велико Търново, църквата „Св. Богородица Темнишка“ се намира на източния склон на Средното бърдо, южно от селото, вследствие на което е направен изводът, че край нея има и едноименен манастир (Минчев 2004, 13–15, 21). Уточнено е че тази църква е различна от църквата в столичния Търновград, където са положени мощите на Св. Филотея (Минчев 2004, 13, 20; Гергова 2012, 175). К. Шкорпил, който в края на XIX в. описва старините в околностите на селото, не споменава църква и манастир с това име (Шкорпил 1910, 146–150). Той отбелязва няколко обекти, намиращи се на различни места (крепостта Пещерите, две селища – Тъмен град и старото село Темниско, чешма, църквата „Св. Петка“, църквата „Св. Никола“ и друга църква без име, водопровод и път), като по-късно последните три са обявени за манастир, но към тях са добавени някакви оградни стени и сгради (Минчев 2004, 13–15, 21, сн. 1–5). Засега обаче липсват конкретни данни за средновековен манастир с името „Св. Богородица Темнишка“ в околностите на село Първомайци.

При археологически разкопки през последните няколко години в Югоизточното подградие на столичния Търнов (местността „Френкхисар“, разположена на югоизток от цитаделата на хълма Царевец), се откри църква от втората четвърт на XIII в., край която през втората половина на XIV в. изглежда е бил създаден манастир, за които е изказано предположение, че са носили името „Св. Богородица“ (Вачев, Петракиев 2016, 423, 426–427). Там проучванията все още продължават и за напред се очакват нови данни и допълнителна информация в подкрепа на такава идентификация.

5. Митрополит Йоасаф Бдински явно ползва житието, чийто автор е патриарх Евтимий (1371–1402 г.), когато споменава за пренасянето на мощите на Св. Филотея в Търновград по времето на цар Калоян (1197–1207 г.), но отбелязва името на църквата само като „*Пречистата Богородица*“ (Йоасаф Бдински 1996, 260), без определението „Темнишка“. Впоследствие той казва, че нейните мощи са в един от търновските манастири, посветен на Богородица (Йоасаф Бдински 1996, 262), но това е едва през 1395 г., когато столичният град вече от две години е под властта на османците. Освен това той не посочва какъв е манастирът – женски или мъжки, като това не се подразбира и от текста. Тези сведения на митрополит Йоасаф Бдински също не позволяват да се твърди с абсолютна сигурност, че църквата, където са били положени мощите на светицата през 1205–1206 г., е идентична непременно с католикона на манастира, в който те са се намирали през 1395 г., независимо от почти еднаквите имена.

6. Съществуването на девически манастир в превзетия, отчасти опожарен и разграбен през 1393 г. от турците Търновград е много съмнително и като цяло малко вероятно.

7. За частичното разминаване в сведенията за местонахождението на мощите на Св. Филотея – според патриарх Евтимий (1375–1402 г.) в църквата „Св. Богородица Темнишка“, а според митрополит Йоасаф Бдински в манастир, посветен на Св. Богородица, съответно преди и след 1393 г., когато Търновград е завладян от османската армия на султан Баязид I (1389–1402 г.), може да се предложи логично обяснение. Някои от мощите на светците, намиращи се в столицата, са били преместени от патриарх Евтимий (1375–1402 г.) в манастира „Св. Апостоли Петър и Павел“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (Попконстантинов 2009, 238; Вачев 2012, 35), което не е пострадало при обсадата на града и всички църкви в него са били изцяло запазени (Вачев 1996, 253; Вачев 2009, 319–330, 332–333). В църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, католикон на този царски манастир, който е превърнат в патриаршеска резиденция през 1393 г. (Вачев 2012, 35), и където отдавна са били положени мощите на Св. Йоан Поливотски (Евтимий Търновски 1996в, 91), са пренесени мощите на Св. Иван Рилски, които се съхранявали до това време в неговата църква в славния град Трапезица (Вачев 2012, 35–37), и се предполага, че там са донесени и мощите на Св. Михаил Войн, които се намирали в патриаршеската църква „Възнесение Господне“ в цитаделата на хълма Царевец (Алексиев 2002, 414–415). Ето защо мощите на Св. Филотея от църквата „Св. Богородица Темнишка“ може тогава също да са били преместени в манастира „Св. Богородица“, където ги намира Йоасаф Бдински през 1395 г. (Йоасаф Бдински 1996, 262), като в случая е напълно приемливо това да е бил манастирът на хълма Света гора.

Посочените факти и направените бележки водят до няколко основни изводи.

1. Сега не може да се твърди, че през 1205–1206 г. в църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ са били поставени мощите на Св. Филотея.

2. Сега не може да се твърди, че църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ е католикон на девически манастир от XIII–XIV в.

3. Сега не може да се твърди, че църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ е идентична с църквата „Св. Богородица Темнишка“, отбелязана от патриарх Евтимий (1375–1402 г.).

4. Споменатата от патриарх Евтимий (1375–1402 г.) църква „Св. Богородица Темнишка“, построена в края на XII в. или в първите няколко години на XIII в., и в която през 1205–1206 г. са били поставени мощите на Св. Филотея, трябва да се е намирала в столичната цитадела на хълма Царевец.

5. По времето на патриарх Евтимий (1375–1402 г.) мощите на Св. Филотея все още са се съхранявали в същата църква „Св. Богородица Темнишка“. През 1395 г. тези мощи вече са се намирали в манастира „Св. Богородица“ в Търновград, както пише митрополит Йоасаф Бдински. Това може да е мъжкият манастир „Св. Богородица“ на хълма Света гора или друга монашеска обител с неуточнено местоположение.

Реконструкция на средновековната църква

Средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград е еднокорабна, с тристенна абсида, без притвор, засводена, без вътрешни носещи пиластри (**Обр. 20**). Външните ѝ размери, по очертанията на цокъла, са: дължина 9,45 м (8,60 м без абсидата), ширина 5,60 м от изток и 5,40 м от запад, а над цокъла те са с по 0,20 м по-малки. Вътрешната ѝ дължина е 7 м (без абсидното пространство), а най-голямата ширина е 4 м. Ориентацията е изток – запад, с отклонение от 7° в северна посока.

Зидарията е редова, двулицева, от добре одялани каменни блокчета по фасадите (**Ил. 3, Ил. 4**), ломени камъни по вътрешните лица на стените и блокаж от средни и дребни камъни, споени с бял хоросан. В ширината на стените (на около 0,10 м от лицата) са положени поне пет скари от вътрешни сантрачи. Тухлените пояси от два и три реда тухли са поставени само по фасадите и имат декоративно предназначение, защото не преминават през цялата ширина на стените (**Обр. 21**). В основите, при цокъла и при първия тухлен пояс зидарията следва наклона на терена. Едва след това тя е хоризонтирана, като от изток започва с един ред камъни, а в западна посока под него е поставен друг каменен ред. Така на западната фасада редовете каменни блокчета са с един в повече, отколкото на източната (**Ил. 3, Ил. 4**).

За дълбочината и начина на фундиране няма публикувани данни. Ширината на основите и на цокъла над тях е 0,90 м (**Обр. 20**). Цокълът има височина най-малко 0,50 м. Ширината на стените над него е 0,80 м, като отстъпът от 0,09–0,10 м е по фасадите на църквата. На северната и южната фасада са разположени по шест пиластър с дължина 0,60–0,64 м (**Ил. 3, Ил. 4**). Между пиластрите са оформени пет плитки (0,13–0,16 м) декоративни аркирани ниши с дължина 0,90–1 м. По две такива ниши има на западната и източната фасади. По една много висока ниша украсява всяка от страните на тристенната абсида. Дължината на нишите на източната фасада е 0,55–0,65 м, дължината на нишите на западната фасада е 0,90 м, а дължината на нишите по стените на абсидата е 0,80–0,90 м.

Главният вход се намира на западната фасада, като неговата ширина е най-малко 1 м (**Обр. 20**). Страничен вход, широк 0,70 м, има на северната стена, до северозападния ъгъл, на мястото на последната фасадна ниша (**Обр. 20**). Височината на западния вход може да се приеме за 2,10 м а на северния е по-малка – около 1,90 м, като и над двата има надвратен аркиран люнет (**Ил. 4**).

Общата височина на църквата не е известна, но тя може да се изчисли по снимката от 1913 г. (**Обр. 6**). За основна мярка се използва дебелината от 0,09 м на пояса от два реда тухли с хоросановата фуга между тях, измерена на запазената и до днес тухлен пояс на южната фасада (**Обр. 11, Обр. 12**), според който се установява и точната дебелина на тухлените пояси, вградени в зидарията на северната стена (**Обр. 6.2**). Когато тя се нанесе върху видимата средновековна северна фасада (до четвъртия сантрач) (**Обр. 6.5**), над който каменната зидария е от преустройството на църквата през 1862 г. (**Обр. 6.6**), защото там липсва тухлен пояс, се оказва, че нейната височина достига около 4 м над цокъла. По този начин са изчислени и ширините на основите, стените и северния вход.

Така може да се пресметне, че максималната височина на средновековната църква е била приблизително 7,60 м и тя се разпределя по следния начин: цокъл – 0,50 м; стени над цокъла и до началото на свода – 4,20 м; полуцилиндричен свод – 1,90 м; дебелина на свода и покрив – 1 м (**Обр. 22**).

Височината на фасадните ниши се изчислява по посочения начин според запазената западна половина на третата ниша на северната фасада – 2,05 м (**Обр. 6.3**). Но поради това, че зидарията над цокъла следва наклона на терена, то и височината на нишите е различна – от 1,90 м при източните ниши до 2,20 м при западните ниши (**Ил. 3, Ил. 4**).

Възможно е в тимпаните на фасадните ниши да са били вградени геометрични фигури от тухли и камъни, както е при църквата „Св. Параскева“ в Несебър (Димова 2008, 280–281), или да е имало рисувани орнаменти, като при църквата „Св. Димитър“ в столичния Търновград (Николова, Робов 2005, 52–33). Но фактът, че Ф. Каниц не споменава за такава украса и не я илюстрира, опровергава такава вероятност.

От снимката от 1913 г. се установява, че фасадната ниша на северната стена на абсидата е много висока – около 4 м над цокъла (**Обр. 6.4**). На същата тази северна стена на абсидата няма прозорец и явно такъв не е имало и на южната ѝ стена. Така остава вариантът единственият прозорец да се намира във фасадната ниша на източната стена на абсидата (**Обр. 22**).

Тухлените пояси, заедно с хоросановата фуга между тях, имат височина 0,09 м (с два реда тухли) и 0,15 м (с три реда тухли). Двата реда камъни между тухлените пояси са с приблизителна височина 0,45 м. Така над цокъла на църквата се редуват девет тухлени пояси и девет пояси каменна зидария по северната и южната фасади (**Ил. 3, Ил. 4**). Над арките на фасадните ниши преминава пояс с един ред глазирани панички и един ред тухлени кръстчета от керамопластична украса. Скарите на вътрешните сантрачи са разположени на височина 0,80–0,90 м една над друга.

Не е вярно твърдението, че в публикацията си Ф. Каниц (Kanitz 1876, Fig. 10) (**Обр. 9**) погрешно е представил кръгъл прозорец във фасадната ниша при югоизточния ъгъл на наоса вместо геометрична украса, каквато има по фасадите на църквата „Св. Димитър“ в столичния Търновград (**Обр. 18.1**) (Мавродинов 1966, 90; Теофилов 2005, 77; Робов 2002, 767). На рисунката на Ф. Каниц това се вижда съвсем ясно – зидарията е съобразена с извивката в долния край на прозореца, вътрешността на наоса е тъмна, а в люнетата на нишата няма нито украса с тухли, нито рисуванни с боя върху хоросановата мазилка орнаменти (**Обр. 9**). Също така не е вярно и пояснението, че Ф. Каниц е сгрешил, като е означил четирилистниците от фасадната украса с малки тухлички (Мавродинов 1966, 90).

Над фасадните ниши остава разстояние от 2,90 м до подпокривния корниз. Тези равни плоскости на фасадите във височина би трябвало да са запълнени с втори ред по-тесни и по-ниски декоративни ниши (**Обр. 21**), каквито например са направени на църквата „Христос Пантократор“ в Несебър (Димова 2008, 203). Обаче на снимките от началото на ХХ в., не се виждат такива ниши – нито на южната, нито на северната фасади на църквата, които са напълно гладки (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4**). Всъщност на тях липсват и нишите на долния ред, защото те са били изцяло запълнени със зидария и измазани с бял хоросан. От снимката след земетресението през 1913 г. (**Обр. 5**) също не е възможно да се установи дали е имало втори ред ниши над долните, тъй-като оригиналната лицева зидария в източната половина на северната фасада е почти изцяло опаднала, а западната половина е преизградена през 1862 г. В случая може да се предположи, че нишите на втория ред са били отчасти разрушени при събарянето на каменния свод, което е станало преди 1856 г., когато В. Берон е описал новия, вече дъсчен таван на църквата. Останалото от тях е било зазидано след 1871 г. (по това време Ф. Каниц е направил рисунката на долната източна ниша на южната фасада (**Обр. 9**), когато фасадите са изцяло измазани, както се вижда на снимката от 1904 г. (**Обр. 2**)).

Вероятността вместо някои от малките фасадни ниши на горния ред да е имало прозорци, както е при църквата „Христос Пантократор“ в Несебър (Димова 2008, 203), не е голяма, защото ако съществуваша такива, то те едва ли щяха да са зазидани при по-късните преустройства. Прозорците на църквата „Успение на Пресвета Богородица“, които се виждат на снимките от началото на XX в., не са средновековни (**Обр. 2, Обр. 4**). По два прозореца са разположени симетрично на северната и южната фасади, от изток на построената през 1868–1869 г. галерия, и чрез тях е осветяван дървеният балкон, който е направен в западния край на наоса (**Обр. 5**). Тези аркирани прозорци се намират в преизградените през 1862 г. западни части на двете фасади, като двата правоъгълни прозореца в долната част на северната фасада може да са пробити по същото време или малко по-късно (**Обр. 5**).

Няма данни за подовата настилка във вътрешността на църквата „Успение на Пресвета Богородица“, която е от каменни плочи или тухли. Предвид направата на външния цокъл според наклона на терена и общата денivelация от 0,38 м в западна посока е логично олтарната част да е по-висока с две стъпала, за да се нивелира подът в западната част на наоса (**Обр. 22**). Под пода в югозападния ъгъл и край южната стена на наоса има две правоъгълни или трапецовидни гробници, иззидани с камъни или тухли, с ориентировъчни вътрешни размери 2 м x 0,90 м и дълбочина 0,80 м (**Обр. 20, Обр. 21**).

Естественото осветление на олтарното пространство се осъществява от прозорец в източната стена на абсидата и двойка кръгли прозорци в тимпаните на двете най-източни ниши на северната и южната фасади (**Ил. 3, Ил. 4**). Кръглите прозорци са с диаметър 0,50 м. Преплетените широки метални шини на рисунката на Ф. Каниц (**Обр. 9**), които препречват южния от тези прозорци, явно са монтирани по-късно, най-вероятно през XVIII–XIX в. В средновековната църква там е имало каменна плоча с няколко кръгли отвори и поставени в тях плоски стъкла. Може да се предположи наличието и на други прозорци, например на западната фасада (**Обр. 22; Ил. 4**), както е при църквата „Св. Йоан Предтеча“ край средновековния град Станимака (Димова 2008, 315–316).

Вътрешните стени на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ са били изцяло живописани. В люнета над централния западен вход има стенописан ктиторски надпис и патронна сцена „Успение Богородично“ (**Ил. 4**).

Покривът е двускатен, като под него, по надлъжните фасади, има корниз от профилирани каменни блокове или няколко реда тухли (**Ил. 3, Ил. 4**). Липсват преки данни с какво е била покрита църквата. При проучването на южната фасада на наоса през 2006 г. и при разкопките на некропола южно от нея през 2007 г. не са намерени фрагменти от керемиди. Поради това засега може да се приеме, че покривът е обшит с оловни листи.

Каменните блокчета, запазени в най-долните редове над цокъла (**Обр. 11, Обр. 12**), имат много характерен светлокафяв цвят. Ако цялата зидария на фа-

садите във височина е била изградена точно с такива камъни, то църквата ще се е откроявала с по-особен външен вид – сив цокъл, а над него редове светлокафяви камъни между светлочервени тухлени пояси, разделени от тънки бели хоросанови фуги, разнообразени с редовете светлочервени тухлени кръстчетата и зелени глазирани панички над арките на нишите, а най-отгоре е оставал покривът със сиви оловни листи (**Ил. 3, Ил. 4**).

По своя план, обем, външен вид и украса църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в подградието на столичния Търновград, разположено в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец, е била малка, но относително висока, с добре направена зидария от каменни блокчета, богата декорация по фасадите от редове тухли и пояси тухлени кръстчетата, дублирани със зелените глинени панички (**Ил. 3, Ил. 4**). Тя се е извисявала в средата на голямата незастроена площ на Централния площад на подградието и е била негов единствен архитектурен акцент. Със своя особен светлокафяв цвят се е откроявала като визия сред другите столични църкви. Разположена между двата царски манастира „Св. 40 мъченици“ и „Св. Апостоли Петър и Павел“, църквата „Успение на Пресвета Богородица“ е придавала своеобразния облик на центъра на най-представителното столично подградие.

Новите данни за плана, архитектурата, датировката и реконструкцията на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ допълват и обогатяват информацията за култовото строителство в Търновград през XIII–XIV в.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1980: Й. Алексиев. Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг. – Археология, XXII, 1980, 4, 44–56.

Алексиев 2002: Й. Алексиев. За светците-покровители на столичния Търнов (опит за локализация на църквите, където са се пазели мощите им). – В: Търновска книжовна школа. Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа. Г. Данчев, И. Харалмпиев, Й. Андреев, А. Давидов, Т. Коев, Л. Прашков, В. Тъпкова-Заимова, Д. Кенанов, Н. Дончева-Панайотова (Ред.). Т. 7. В. Търново, 2002, 411–426.

Алексиев 2002–2003: Й. Алексиев. За манастирите в „Света гора“, „Търновски планини“ и „Търновска света гора“. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 251–256.

Алексиев 2007: Ст.н.с. II ст. д-р Йордан Алексиев. – В: Национален археологически институт и музей. Годишен отчет за 2006 г. София, 2007, 240–244.

Алексиев 2009: Й. Алексиев. За средновековните църкви-гробници от столичния Търнов. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. М. Ваклинова, И. Щерева (Ред.). София, 2009, 271–283.

Алексиев 2011: Й. Алексиев. За манастирите в „Новия град“ на столичния Търнов (локализация и опит за хронология). – В: България, българите и Европа – мит, исто-

рия, съвремие. И. Лазаров, Н. Христова, М. Младенов (Ред.). Т. IV. В. Търново, 2011, 487–501.

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, IV, 1962, 4, 20–29.

Бакшев 1982: П. Бакшев. Доклад на П. Богдан Бакшев, епископ на Галиполи и помощник на софийския епископ. – В: Пътища и пътешественици XIV–XIX в. С. Гюрова (Ред.). София, 1982, 55–91.

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004.

Вачев 1996: Х. Вачев. Към въпроса за падането на столичния Търновград под турска власт. – В: Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната Българска държава (XIV–XV в.). Й. Андреев, П. Павлов (Ред.). (Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Исторически факултет, XXXII, 3, 1994). В. Търново, 1996, 247–255.

Вачев 2002–2003: Х. Вачев. Принос към строителната история на църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 269–276.

Вачев 2008: Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. Архангели Михаил и Гавраил“. В. Търново, 2008.

Вачев 2009: Х. Вачев. Християнско църковно строителство и архитектура в Търновград през XV–XVII в. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (Ред.). Кн. II. София, 2009, 319–336.

Вачев 2012: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.

Вачев 2023: Х. Вачев. Църковно строителство и архитектура в българските земи през XV–XVIII век. В. Търново, 2023.

Вачев, Петракиев 2016: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на Св. Богородица в Търновград и тяхната локализация. (Предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 421–428.

Вачев, Петракиев 2021: Х. Вачев, И. Петракиев. Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. В. Търново, 2021.

Велкова-Гайдаржиева 2010: А. Велкова-Гайдаржиева. Част I. В: – А. Велкова-Гайдаржиева, Е. Попова. Храмът „Успение Богородично“ Велико Търново. В. Търново, 2010, 13–225.

Генова 2000: З. Генова. Джамията на Фируз-бег. – В: В. Нешева. Богоспасният Царевград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, 203–224.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. История на проучванията, архитектура, надписи, монети, културни пластове преди изграждането на двореца. (Царевград Търнов. Т. 1). София, 1973, 39–166.

Гергова 2012: И. Гергова. Чудесата на Пресвета Богородица в културата на българското Възраждане. София, 2012.

Гергова и др. 2009: И. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров. – Корпус на стенописите в България от XVIII век. София, 2009.

Геров 1914: Н. Геров. Из архивата на Найден Геров. Книга II. Кореспонденция с частни лица М – Я (Манойлу – Янкулов). София, 1914.

Григорий Доброписец 1986: Пространно Житие на Ромил Видински. – В: Стара българска литература. Т. IV. Житиенписни творби. К. Иванова (Съст. и ред.). София, 1986, 468–491.

Григорий Цамблак 1996: Григорий Цамблак. Похвално слово за патриарх Евтимий Търновски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). София, 1996, 152–175.

ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 19: Държавен архив – Велико Търново, фонд 571к, опис 1, архивна единица 19. Протоколна книга, започната на 11.03.1901 г. и завършена на 31.12.1920 г.

ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 20: Държавен архив – Велико Търново, фонд 571к, опис 1, архивна единица 20. Протоколна книга на църковното настоятелство при храма „Успение Пр. Б-ци“ в гр. Търново, махала Асенова, започната на 20.01.1920 г. и завършена на 20.12.1961 г.

ДА – В. Търново, ф. 571к, оп. 1, а.е. 21: Държавен архив – Велико Търново, фонд 571к, опис 1, архивна единица 21. Летописна и ревизионна книга на църковното настоятелство при църквата „Успение Пресвятия Богородици“, кв. Асенов в гр. В. Търново, започната на 05.12.1926 г.

Дерменджиев 2002: Е. Дерменджиев. Царските гробници в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търновград. – Минало, 2002, 4, 23–39.

Дерменджиев 2002–2003: Е. Дерменджиев. Две водоснабдителни съоръжения от ранновизантийската и средновековна крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 257–268.

Дерменджиев 2009–2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 159–182.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009 г.). Т. 1. В. Търново, 2011, 17–116.

Дерменджиев 2013: Е. Дерменджиев. Църква № 10 на хълма Царевец във Велико Търново (архитектура, строителна периодизация, датирание). – Археология, LIV, 2013, 1, 71–88.

Дерменджиев 2013–2014: Е. Дерменджиев. Средновековно селище край село Росица, община Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2013–2014, 157–221.

Дерменджиев 2014: Е. Дерменджиев. План и строителна периодизация на църква №8 в средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). П. Георгиев, И. Йорданов, Ж. Жекова, П. Антонов (Ред.). В. Търново, 2014, 405–429.

Дерменджиев 2016: Е. Дерменджиев. За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–99.

Дерменджиев 2021: Е. Дерменджиев. Църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVI, 2021, 19–62.

Дерменджиев 2022: Е. Дерменджиев. Църква в царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVII, 2022, 55–80.

Дочев 2005: К. Дочев. Монетите от църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – В: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005, 184–207.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV век. София, 2008.

Евтимий Търновски 1996а: Евтимий Търновски. Житие и живот на нашия преподобен отец Иван Рилски, написано от кир Евтимий, патриарх Търновски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). В. Търново, 1996, 12–27.

Евтимий Търновски 1996б: Евтимий Търновски. Из Пространно житие на Филотея Темнишка. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). В. Търново, 1996, 67–76.

Евтимий Търновски 1996в: Евтимий Търновски. Похвално слово за Йоан Полиотски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). В. Търново, 1996, 78–95.

Йоасаф Бдински 1996: Йоасаф Бдински. Похвално слово за Филотея. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). В. Търново, 1996, 249–265.

Иванова 1992: К. Иванова. Житие на Филотея Темнишка. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Д. Петканова (Съст.). София, 1992, 168.

Калицин, Мутафова 2012: М. Калицин, К. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновската каза (Второ преработено и допълнено издание). В. Търново, 2012.

Катастрофалното земетресение 1913: Катастрофалното земетресение в Търново. Шумен, 1913.

Квинто, Йорданов 1982: Л. Квинто, Й. Йорданов. Църква от XII в. в с. Леденик. – Археология, XXIV, 1982, 1, 24–32.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Ч. I. В. Търново, 2016.

Куюмджиев и др. 2012: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012.

Мавродинов 1966: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI–XIII в. София, 1966.

Мавродинова 1994: Л. Мавродинова. Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, 153–165.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995.

Минчев 2004: И. Минчев. История на село Темниско. – В: И. Минчев, А. Сириянов. История, бит, традиции, обичаи и легенди на село Темниско, Великотърновски окръг. В. Търново, 2004, 7–54.

Москов 2009: М. Москов. Избрани страници за Великотърновския край. И. Александров (Съст.). В. Търново, 2009.

Мутафова 2002: К. Мутафова. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. В. Търново, 2002.

Мутафова 2015: К. Мутафова. Топоси на градското пространство в османската документация от XVI–XVII век (по примера на Търново, Никопол и Враца). – В: Балканиите – език, история, култура. Н. Христова, С. Дерменджиева, Ц. Иванова, А. Петрова, Г. Георгиева, Д. Симеонов, Д. Буша, З. Абаджъ (Ред.). Т. 4. В. Търново, 2015, 39–62.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Николов 1934а: Т. Николов. Из историята на църквата и манастиря „Успение Пресвещения Богородица темниска“. – Общински вестник „Велико Търново“, XI, брой 9 от 10.08.1934 г., 70.

Николов 1934б: Т. Николов. Из историята на църквата и манастиря „Успение Пресвещения Богородица темниска“. Продължение от брой 9. – Общински вестник „Велико Търново“, XI, брой 10 от 25.08.1934 г., 79–81.

Николов 1934в: Т. Николов. Из историята на църквата и манастиря „Успение Пресвещения Богородица темниска“. Продължение от брой 10. – Общински вестник „Велико Търново“, XI, брой 11 от 10.09.1934 г., 87–88.

Николов 1934г: Т. Николов. Из историята на църквата и манастиря „Успение Пресвещения Богородица Темниска“. Продължение от брой 11. – Общински вестник „Велико Търново“, XI, брой 12 и 13 от 29.09.1934 г., 105–106.

Николов 1934д: Т. Николов. Из историята на църквата и манастиря „Успение Пресвещения Богородица Темниска“. Продължение от брой 12 и 13. – Общински вестник „Велико Търново“, XI, брой 16 от 12.11.1934 г., 129–130.

Николов 1934е: Т. Николов. Из историята на църквата и манастиря „Успение Пресвещения Богородица Темниска“. Продължение от брой 16. – Общински вестник „Велико Търново“, XI, брой 18 от 28.11.1934 г., 149–150.

Николова 1985: Я. Николова. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – Археология, XXVII, 1985, 1, 24–31.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. Д. Косев, П. Петров, С. Димитров, П. Горанов (Ред.). Т. 1. София, 1986, 231–282.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Нурков, Писарев 1979: Х. Нурков, А. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – Годишник на музеите от Северна България, V, 1979, 42–49.

Овчаров 1999: Т. Овчаров. Търновград и околността. В. Търново, 1999.

Овчаров 2009–2010: Т. Овчаров. За местоположението на средновековния български манастир „Света Богородица Пътеводителка“. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 183–186.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I-12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.

Павлов 2019: П. Павлов. Някои бележки за култа към св. Филотея Търновска. – В: Сборник доклади от научна конференция (05.12.2019 г., Велико Търново). М. Прашкова, С. Иванов (Ред.). В. Търново, 2019, 118–127.

Патриарх Евтимий 1986: Патриарх Евтимий. Пространно Житие на Филотея Темнишка. – В: Стара българска литература. Т. IV. Житиписни творби. К. Иванова (Съст. и ред.). София, 1986, 202–216.

Патриарх Калист 1986: Патриарх Калист. Пространно Житие на Теодосий Търновски. – В: Стара българска литература. Т. IV. Житиписни творби. К. Иванова (Съст. и ред.). София, 1986, 443–468.

Попконстантинов 2009: К. Попконстантинов. За два автографа от митрополитския храм „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (Ред.). Кн. 1. София, 2009, 229–242.

Попов 1985: А. Попов. Асеновци и „Новият град“ в Търново. – Векове, 1985, 4, 5–10.

Попова 2008: Е. Попова. Икони от възрожденски зографи в църквата „Успение Пресвятой Богородици“ в Асенова махала, Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 217–234.

Попова 2010: Е. Попова. Част II. Художественото богатство на храма „Успение Богородично“. – В: А. Велкова-Гайдаржиева, Е. Попова. Храмът „Успение Богородично“ Велико Търново. В. Търново, 2010, 227–324.

Пътеводител 1907: Пътеводител на гр. В.-Търново и околността му. В. Търново, 1907.

Радев 2000: И. Радев. История на Велико Търново XVIII–XIX век. В. Търново, 2000.

Робов 2002: М. Робов. Рисуваната фасадна украса на църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – В: Търновска книжовна школа. Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа. Г. Данчев, И. Харалмпиев, Й. Андреев, А. Давидов,

Т. Коев, Л. Прашков, В. Тъпкова-Заимова, Д. Кенанов, Н. Дончева-Панайотова (Ред.). Т. 7. В. Търново, 2002, 765–772.

Робов 2016: М. Робов. Новооткрит комплекс в Североизточния сектор на Трапезица. – В: In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos. София, 2016 (Годишник на Националния археологически музей, 13, 2016), 141–151.

Робов 2021: М. Робов. Новооткрита архиерейска резиденция в югоизточната част на Трапезица. – В: Дни на науката '2020. В. Търново, 2021, 83–94.

Славейков 1982: П. Славейков. Търново. – В: Пътища и пътешественици XIV–XIX в. С. Гюрова (Ред.). София, 1982, 176–182.

Снегаров 1933–1934: И. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – Документи. – Годишник на Софийския университет, VI, Богословски факултет, XI, 1933–1934, 1–60.

Снегаров 1934–1935: И. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – Документи. – Годишник на Софийския университет, VI, Богословски факултет, XII, 1934–1935, 1–48.

Снегаров 1935–1936: И. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. Показалец на документите. Поправки. – Годишник на Софийския университет, VI, Богословски факултет, XIII, 1935–1936, 1–74.

Снегаров 1940–1941: И. Снегаров. Друг Търновски църковен кодекс (за училища, енорийски църкви и манастири). – Годишник на Софийския университет, VI, Богословски факултет, XVIII, 1940–1941, 1–106.

Снегаров 1942–1943: И. Снегаров. Исторически вести за Търновската митрополия. – Годишник на Университета „Св. Климент Охридски“ – София, Богословски факултет, XX, 5, 1942–1943, 1–138.

Стамболийска 2019: А. Стамболийска. Женското монашество на Балканите от XIV до края на XVIII век. – В: Търновска книжовна школа. Пространства на паметта. И. Лазаров, Х. Бонджолов, Ц. Иванова, П. Иванов, В. Владов (Ред.). Т. 11. В. Търново, 2019, 570–584.

Стара българска литература 1986: Стара българска литература. Т. IV. Житиенписни творби. К. Иванова (Съст. и ред.). София, 1986.

Теофилов 2005: Т. Теофилов. Къде е манастирът „Св. Богородица“ в Търнов? – В: Международна конференция в чест на професор доктор Тотю Коев. К. Попконстантинов, Н. Шиваров, Д. Попмаринов, М. Стоядинов (Ред.). В. Търново, 2005, 76–83.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1186–1396 г. В. Търново, 2010.

Тотев, Дерменджиев, Косева 1999: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици“ (архитектура, живопис, периодизация). – Минало, 1999, 4, 23–49.

Тотев, Караилюв, Дерменджиев 2008: К. Тотев, П. Караилюв, Е. Дерменджиев. Разкопки на средновековния некропол край църквата „Успение Богородично“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 698–701.

Тотев, Караишев, Косева 2020: К. Тотев, П. Караишев, Д. Косева. Археологически проучвания на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. Ч. II. София, 2020, 1138–1143.

Тотев, Косева 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква №19 и Централен площад. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква №19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009 г.). Т. 1. В. Търново, 2011, 191–270.

Тотев, Чокоев, Дерменджиев 1997: К. Тотев, И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново според последните археологически разкопки (1992–1995 г.). – Минало, 1997, 2, 41–53.

Тулешков 1988: Н. Тулешков. Архитектура на българските манастири. София, 1988.

Христоматия 1978: Христоматия по история на България. Същинско Средновековие (краят на XII–XIV в.). П. Петров, В. Гюзелев (Съст.). Т. 2. София, 1978.

Чешмеджиев 2019: Д. Чешмеджиев. Етюди върху български средновековни култове. Пловдив, 2019.

Чилев 1912: П. Чилев. Старата кондика на Търновската митрополия. – Списание на Българската академия на науките, Кн. III, Клон историко-филологичен и философско-обществен, 1912, 149–162.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица Велико-Търново. – Известия на българското археологическо дружество, I, 1910, 120–154.

Янков 1939: Т. Янков. Пътеписи с кратки исторически сведения и спомени. Книга I. София, 1939.

Kanitz 1876: F. Kanitz. Tirnovo's altbulgarische Baudenkmale. Eine Reisetudie zur Kunstgeschichte. Wien, 1876, 271–288.

THE MEDIEVAL CHURCH OF THE ASSUMPTION OF THE MOST HOLY MOTHER OF GOD IN THE ASSENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

The medieval Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Veliko Tarnovo is single-aisled, vaulted, without internal pilasters, without a narthex, with a three-wall apse and east-west alignment (**Fig. 10, Fig. 20**). The masonry is terraced, double-faced, of well-dressed stone blocks on the façades (**Fig. 7, Fig. 11, Fig. 12**), quarried stones on the inner faces of the walls and a blockwork of medium and small stones bonded with white mortar (**Fig. 5**). Inner sanctuaries were laid across the width of the walls (**Fig. 6.1**), and bands of two and three courses of decorative bricks were placed on the façades (**Fig. 6.2**). The external dimensions of the church are as follows: length 8.60 m (without the apse), width 5.40 m on the west and 5.60 m on the east, the apse projecting 0.85 m in front of the east façade (**Fig. 20**). The maximum height of the church is approximately 7.60 m (plinth 0.50m, walls above the plinth and to the beginning of the vault 4.20m, barrel vault 1.90m, vault and roof 1m thick) (**Fig. 21**). The main entrance is on the west façade and there is a side entrance at the northwest corner (**Fig. 20**). There are five decorative niches each on the north and south façades, three niches on the west one, two niches on the east one, and three niches on the apse (**Fig. 20, III. 3, III. 4**). A decoration band with a row of glazed bowls and a row of clay rosettes runs over the arches of the façade niches (**Fig. 9, III. 3, III. 4**). There are two tombs under the floor in the southwest corner and along the south wall of the nave (**Fig. 20**). The inner walls of the church were entirely painted. In the lunette above the central entrance on the west there is a mural inscription of the benefactors and a patron scene (**III. 4**). The roof is pitched, probably lined with lead sheets (**III. 3, III. 4**).

The medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God was built during the metropolitan period of Tarnovgrad, at the earliest around or after the middle of the 13th c. and at the latest in the second half of the 14th c. The church had two main functions – a church in the town square, and in the 14th c. it became a neighbourhood church with a necropolis (**Fig. 8, Fig. 19**). The church was destroyed during the earthquake in 1913.

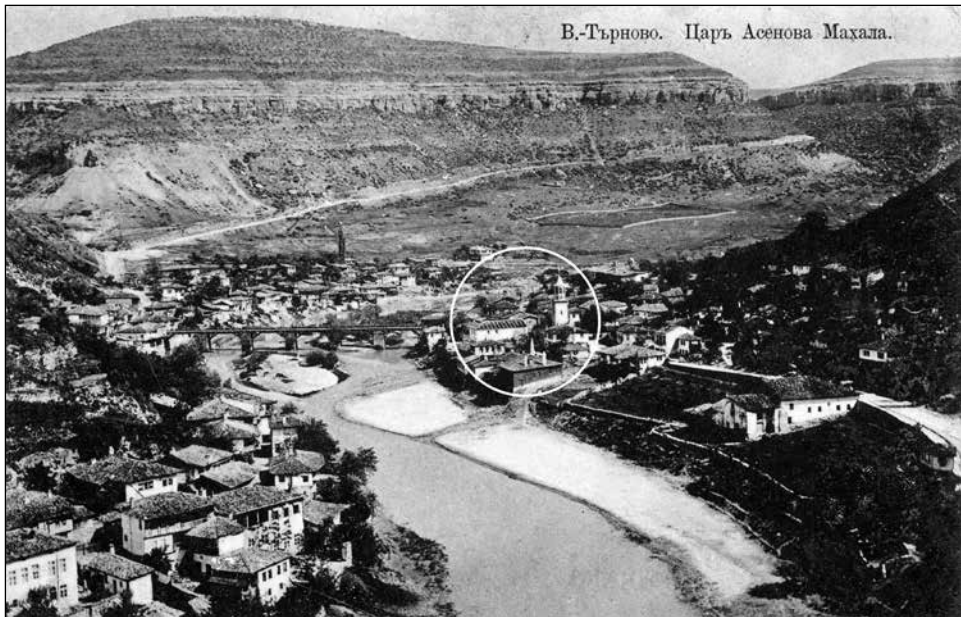

Обр. 1. Сателитна снимка на Велико Търново с разположението на средновековните църкви, манастири и цитадели.

1. Църква „Успение на Пресвета Богородица“.
2. Царски манастир „Св. 40 мъченици“.
3. Царски манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“.
4. Цитадела на хълма Царевец.
5. Цитадела на хълма Трапезица.

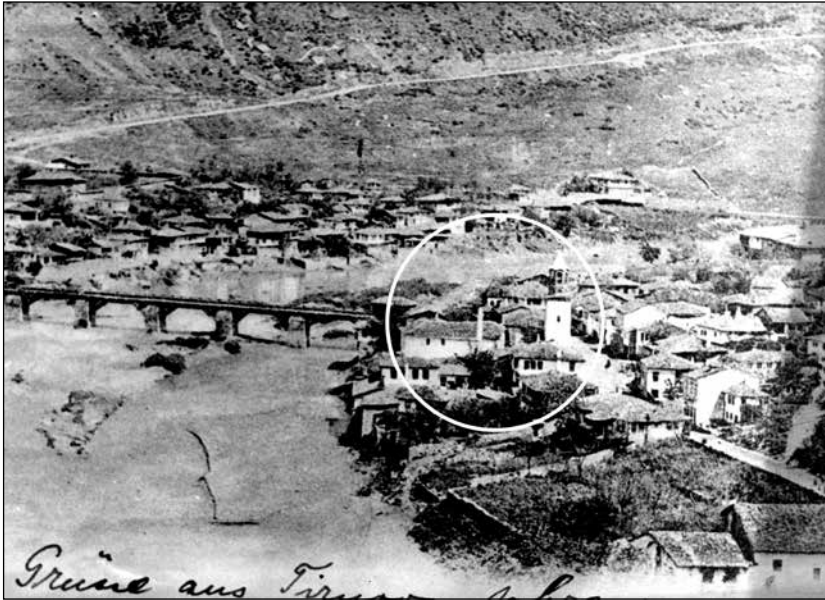
Fig. 1. A satellite picture of Veliko Tarnovo showing the medieval churches, monasteries and citadels.

1. The Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God.
2. The royal Monastery of the Holy 40 Martyrs.
3. The royal Monastery of Sts. Peter and Paul.
4. A citadel on the Hill of Tsarevets.
5. A citadel on the Hill of Trapezitsa.

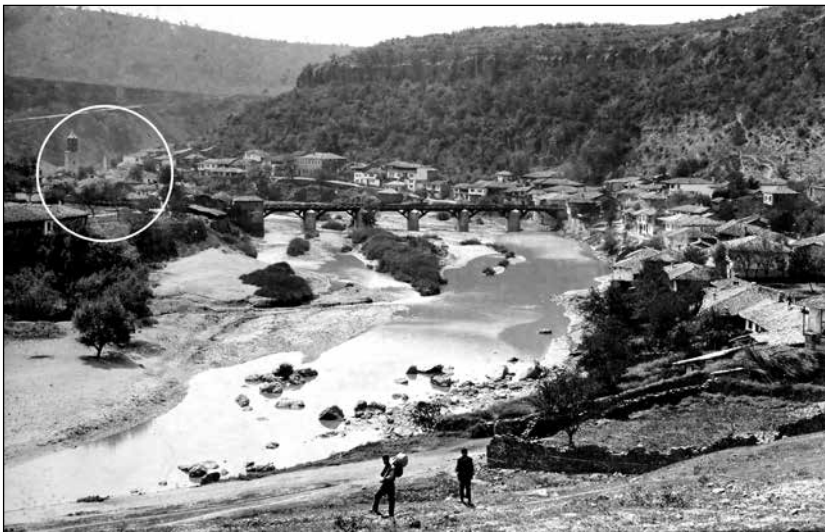
Обр. 2. Квартал „Асенов“ във Велико Търново с църквата „Успение на Пресвета Богородица“ през 1904 г. – общ вид и увеличение (по Пътеводител).

Fig. 2. The Assenov quarter in Veliko Tarnovo with the Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in 1904 – general view and a close shot (after a guidebook).

Обр. 3. Квартал „Асенов“ във Велико Търново с църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в началото на XX в. – поглед от юг (по Пътеводител).

Fig. 3. The Assenov quarter in Veliko Tarnovo with the Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God at the beginning of the 20th c. – view from the south (after a guidebook).

Обр. 4. Квартал „Асенов“ във Велико Търново с църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в началото на XX в. – поглед от север (по Пътеводител).

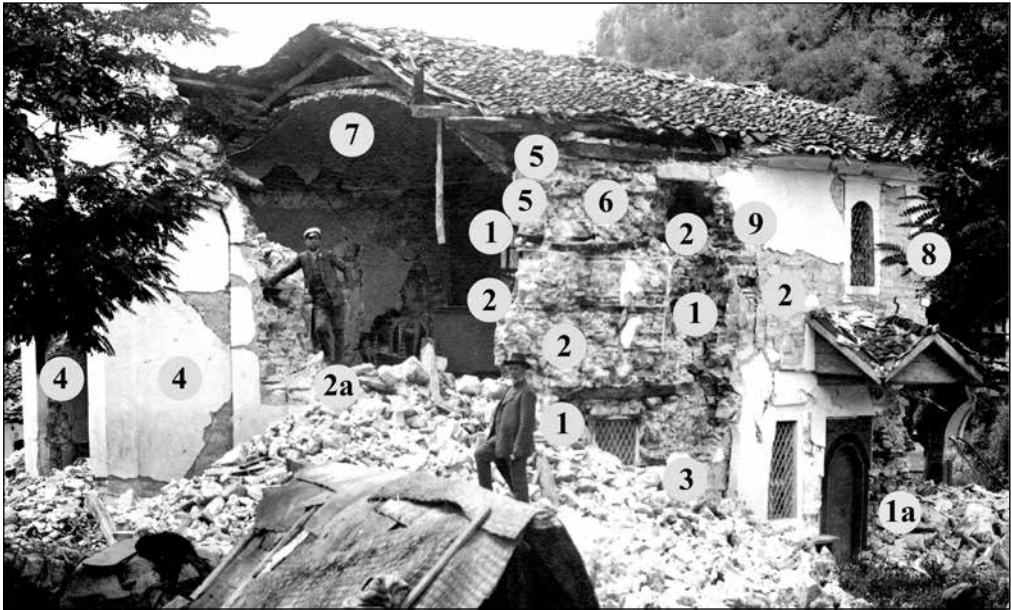
Fig. 4. The Assenov quarter in Veliko Tarnovo with the Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God at the beginning of the 20th c. – view from the north (after a guidebook).

Обр. 5. Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново след земетресението на 01.06.1913 г. – общ вид (инв. № 1628 НИ – Сн ИМ – ВТ).

Fig. 5. The Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo after the earthquake on 01.06.1913 – general view (inv. No. 1628 НИ – Сн ИМ – ВТ).

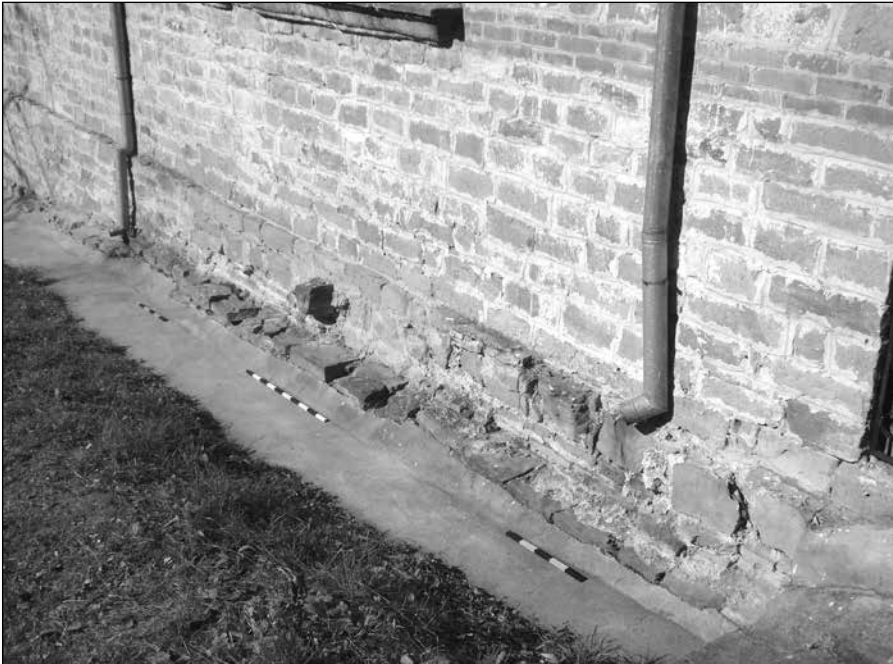

Обр. 6. Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново след земетресението на 01.06.1913 г. – увеличение (инв. № 1628 НИ – Сн ИМ – ВТ).

1. Сантрачи.
2. Тухлени редове.
3. Ниша на северната фасада.
4. Ниши на фасадите на абсидата.
5. Сантрачи от 1862 г.
6. Каменна зидария от 1862 г.
7. Дървен свод от 1862 г.
8. Галерия от 1868–1869 г.
9. Фуга между средновековния градеж и зидарията от 1862 г.

Fig. 6. The Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo after the earthquake on 01.06.1913 – a close shot (inv. No. 1628 НИ – Сн ИМ – ВТ).

1. Horizontal timber beams.
2. Brick rows.
3. A niche in the north façade.
4. Niches in the façades of the apse.
5. Horizontal timber beams of 1862.
6. Stone masonry of 1862.
7. A wooden vault of 1862.
8. A gallery of 1868–1869.
9. A joint between the medieval structure and the masonry of 1862.

Обр. 7. Южната фасада на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново под южната стена на съвременната църква през 2021 г.

Fig. 7. The south façade of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo below the south wall of the contemporary church in 2021.

Обр. 8. Средновековният некропол от XIV в. на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново (по К. Тотев, П. Караилив, Е. Дерменджиев).

Fig. 8. The medieval necropolis of the 14th c. of the Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo (after K. Totev, P. Karailiev, E. Dermendzhiev).

Първа ниша

Първи пиластър

Втора ниша

Втори пиластър

Обр. 11. Ниши и пиластри на южната фасада на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново през 2021 г.

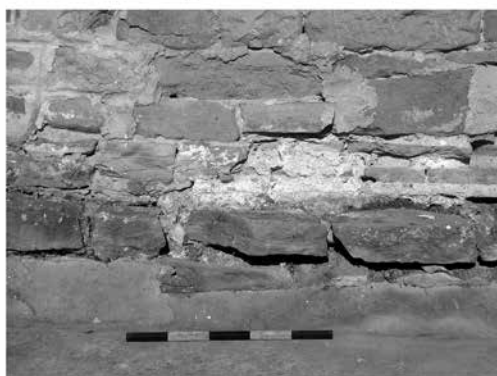
Fig. 11. Niches and pilasters on the south façade of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo in 2021.

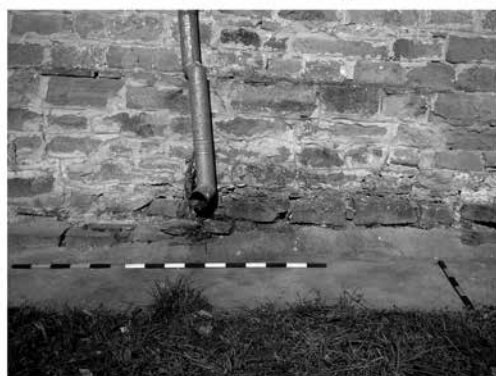
Трета ниша

Трети пиластър

Четвърта ниша

Четвърти пиластър

Обр. 12. Ниши и пиластри на южната фасада на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново през 2021 г.

Fig. 12. Niches and pilasters on the south façade of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo in 2021.

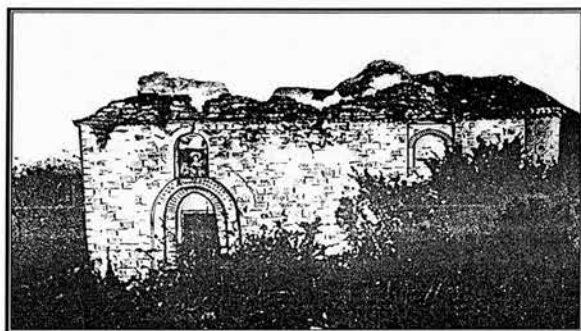
Обр. 13. План-скица на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново (по Д. Косева-Тотева).

Fig. 13. A sketch plan of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo (after D. Kosseva-Toteva).

Обр. 14. Златна обеца от наоса на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново (инв. № 1609 С/ТОМ).

Fig. 14. A gold ear-ring from the nave of the church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo (inv. No. 1609 C/TOM).

1.

2.

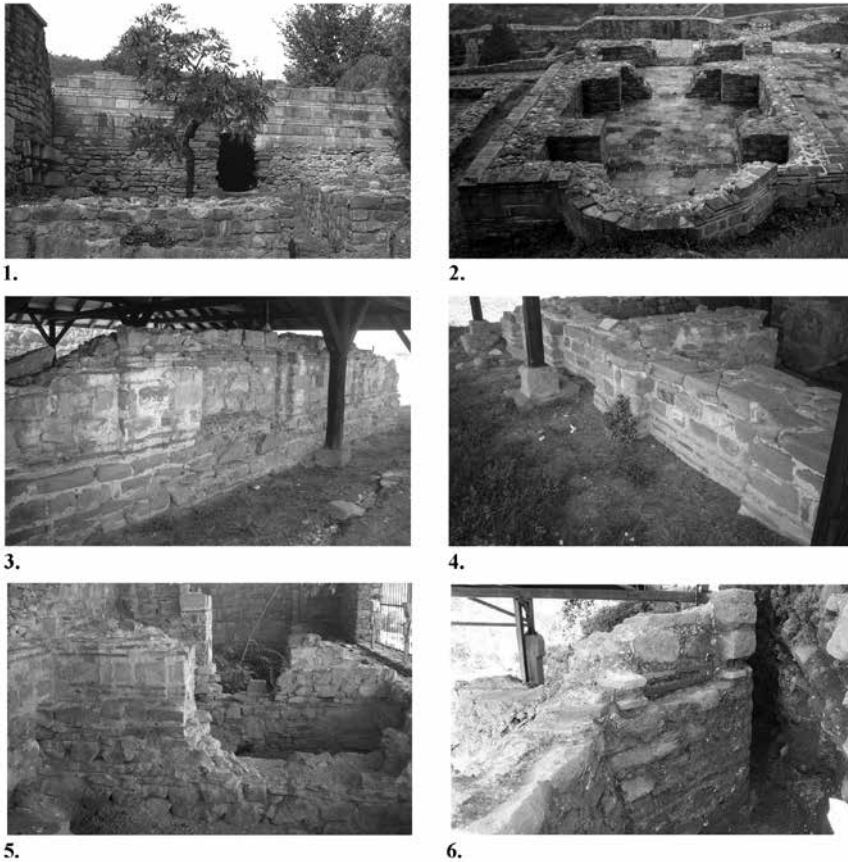

3.

Обр. 15. Джамията на Фируз бей от 1435 г. в крепостта на хълма Царевец във Велико Търново. 1. Илюстрация „Църквата „Св. Богородица Темнишка“ в Асенова махала след земетресението през 1913 година“ (по Т. Теофилов). 2. Джамията на Фируз бей през 50-те – 60-те години на XX в. (по З. Генова). 3. Южна фасада на джамията на Фируз бей след земетресението през 1913 г. (инв. № 2376 Рд/ТОМ).

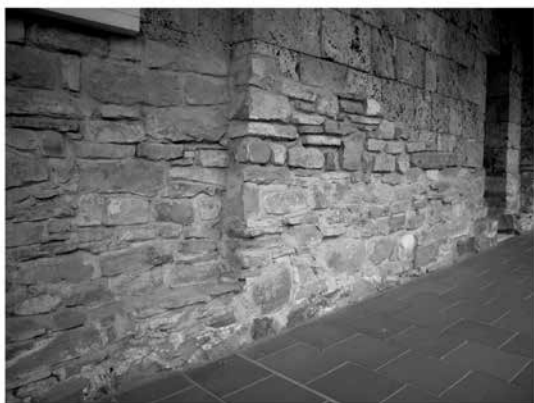
Fig. 15. The mosque of Firouz Bey from 1435 in the fortress on the Hill of Tsarevets in Veliko Tarnovo. 1. Illustration “The Church of the Temnish Holy Mother of God, in the Assenov quarter after the earthquake in 1913” (after T. Teofilov). 2. The mosque of Firouz Bey in the 1950s – 60s. (after Z. Genova). 3. The south façade of the mosque of Firouz Bey after the earthquake in 1913 (inv. No. 2376 Pд/ТОМ).

Обр. 16. Църкви с блоков градеж и тухлени пояси в столичния Търновград от XIII–XIV в. 1. Църква №10 от края на XIII в. – началото на XIV в. в цитаделата на хълма Царевец. 2. Църква №14 и параклисът до нея от края на XIII в. – началото на XIV в. в цитаделата на хълма Царевец. 3. Църква №4 от средата или втората половина на XIII в. в цитаделата на хълма Трапезица. 4. Църква №11 от втората половина на XIV в. в цитаделата на хълма Трапезица. 5. Църква №14 от втората половина на XIV в. в цитаделата на хълма Трапезица. 6. Църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици“ от втората половина на XIV в. в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (по К. Тотев, П. Карайлиев, Д. Косева).

Fig. 16. Churches built of stone blocks and brick courses in the metropolitan Tarnovgrad from the 13th – 14th centuries. 1. Church No. 10 from the late 13th – early 14th c. in the citadel on the Hill of Tsarevets. 2. Church No. 14 and the chapel next to it from the late 13th – early 14th c. in the citadel on the Hill of Tsarevets. 3. Church No. 4 from the middle or the second half of the 13th c. in the citadel on the Hill of Trapezitsa. 4. Church No. 11 from the second half of the 14th c. in the citadel on the Hill of Trapezitsa. 5. Church No. 14 from the second half of the 14th c. in the citadel on the Hill of Trapezitsa. 6. The church to the south of the Holy 40 Martyrs Monastery from the second half of the 14th c. in the suburb in the western foot of the Hill of Tsarevets (after K. Totev, P. Karailiev, D. Kosseva).

1.

2.

Обр. 17. Църкви с редови градеж и без тухлени пояси от втората четвърт на XIII в. в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград.

1. Царската църква „Св. 40 мъченици“ – абсиди и южна фасада.

2. Царската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ – абсида и северна фасада.

Fig. 17. Churches of row masonry and without brick courses in the second quarter of the 13th c. in the suburb at the western foot of the citadel on the Hill of Tsarevets in the metropolitan city of Tarnovo.

1. The royal Church of the Holy 40 Martyrs – apses and the south façade.

2. The royal Church of Sts. Peter and Paul – an apse and north façade.

1.

2.

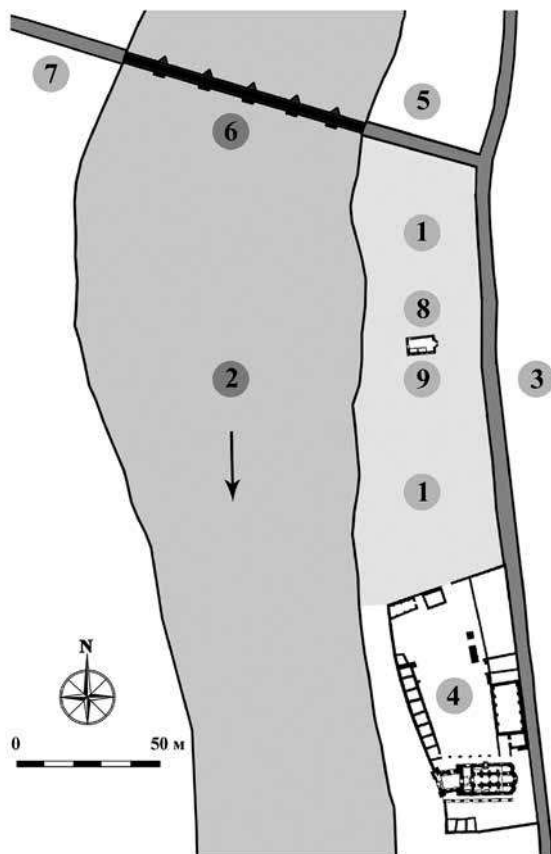
3.

Обр. 18. *Керамопластична украса на църкви в столичния Търновград от XIII–XIV в.*

1. Югоизточен ъгъл на църквата „Св. Димитър“ (по Я. Николова, М. Робов).
2. Западна фасада на Западната пристройка на царската църква „Св. 40 мъченици“.
3. Галерия на царската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ (лична колекция на Иван Панайотов от Велико Търново).

Fig. 18. *Ceramic decoration of churches in the metropolitan city of Tarnovo in the 13th – 14th cc.*

1. The Southeast corner of St. Demetrius Church (after Y. Nikolova, M. Robov).
2. The west façade of the western extension of the Royal church of the Holy 40 Martyrs.
3. A gallery in the Royal church of Sts. Peter and Paul (personal collection of Ivan Panayotov from Veliko Tarnovo).

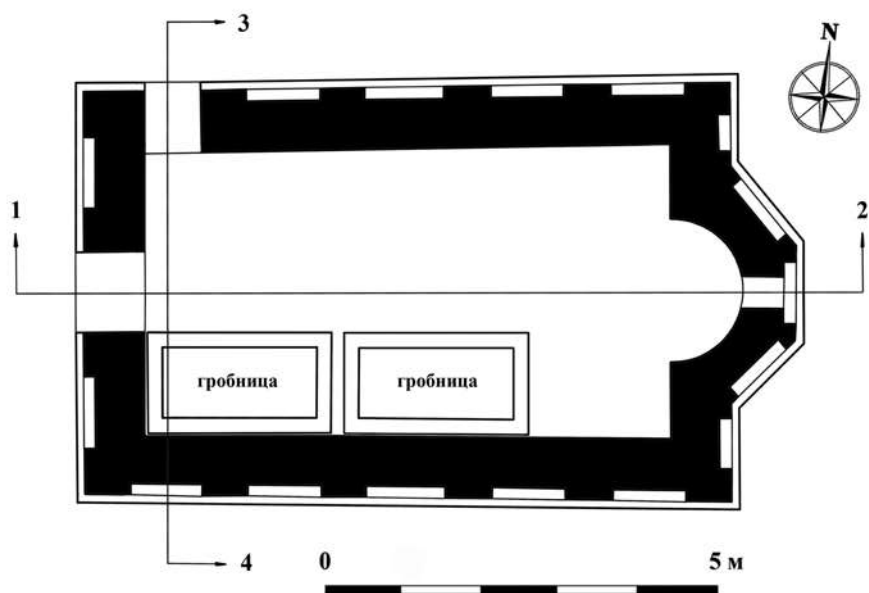

Обр. 19. План на централната част на подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград през XIV в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

1. Централен площад.
2. Река Янтра.
3. Главна улица на подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец.
4. Царски манастир „Св. 40 мъченици“.
5. Отклонение от Главната улица.
6. Мост.
7. Главна улица на подградието в източното подножие на цитаделата на хълма Трапезица.
8. Църква „Успение на Пресвета Богородица“.
9. Некропол на църквата „Успение на Пресвета Богородица“.

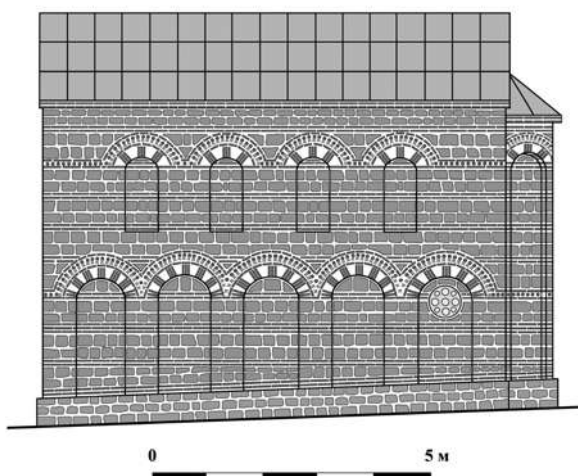
Fig. 19. Plan of the central part of the suburb at the western foot of the citadel on the Hill of Tsarevets in the metropolitan city of Tarnovgrad in the 14th c. (reconstruction E. Dermendzhiev).

1. The central square.
2. The Yantra River.
3. The main street in the suburb at the western foot of the citadel on the Hill of Tsarevets.
4. The royal Monastery of the Holy 40 Martyrs.
5. A junction in the main street.
6. A bridge.
7. A main street in the suburb at the eastern foot of the citadel on the Hill of Trapezsitsa.
8. The Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God.
9. A necropolis at the Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God.

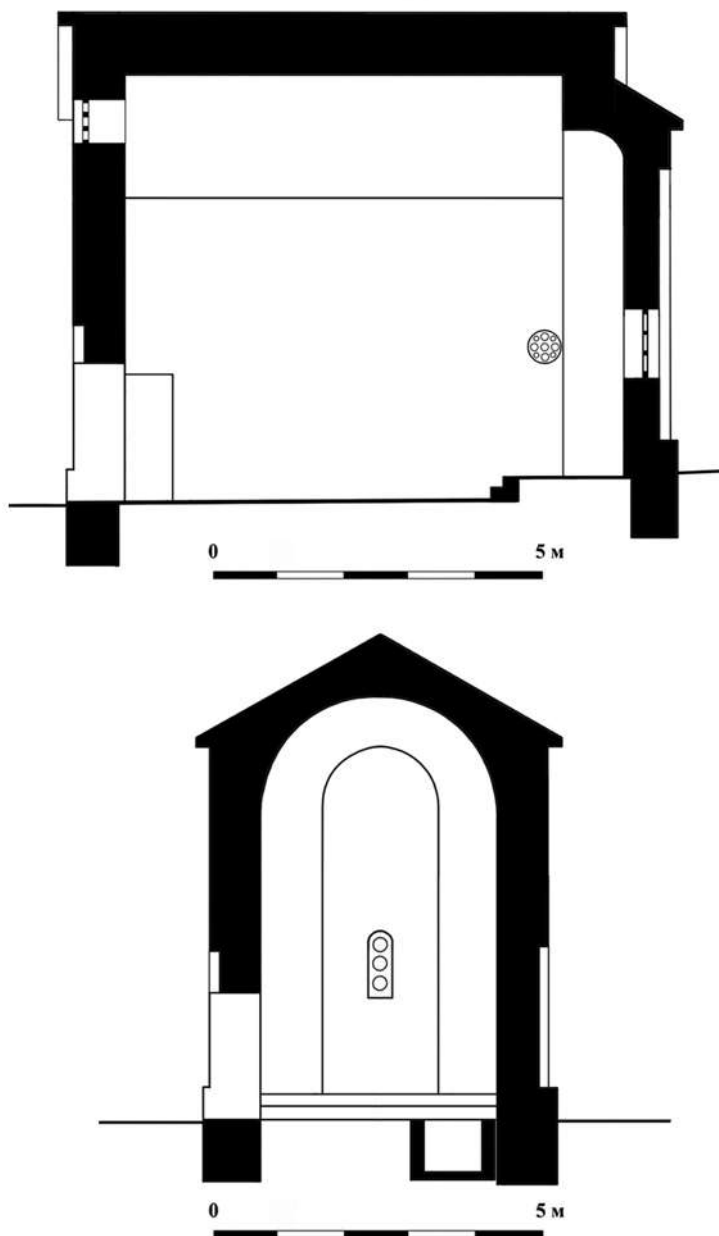
Обр. 20. План на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново с означение на надлъжен разрез 1–2 и напречен разрез 3–4 (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 20. The plan of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo – indicated longitudinal section 1–2, and transverse section 3–4 (reconstruction E. Dermendzhiev).

Обр. 21. Южна фасада на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 21. The south façade of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo (reconstruction E. Dermendzhiev).

Обр. 22. Надлъжен разрез 1–2 и напречен разрез 3–4 на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 22. The longitudinal section 1–2 and the transverse section 3–4 of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo (reconstruction E. Dermendzhiev).

РЕЗУЛТАТИ ОТ МИКРОРАЗКОПКИ НА ПЕТ ГРОБА ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВА „СВ. 40 МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана Тотева

Археологическите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ през сезони 2003–2004 г. се оказаха резултатни в изследването на църковната архитектура, живописата в интериора на наоса и притвора, и преди всичко за установяване планировката и границите на средновековния некропол от север на храма. За този период екипът, ръководен от К. Тотев, разкри 136 средновековни гроба, които спазват установена планировка и подредба по редове от запад на изток. Некрополът в северния двор се състои от 22 реда, в които има от два до девет гроба, с оставени пътеки между тях. (Тотев, Дерменджиев 2004, 200–201; Тотев, Дерменджиев 2005, 295–296.) Като цяло проучванията на гробовете от некропола на църквата тогава се извърши от археолозите Е. Дерменджиев, П. Караилиев, С. Александрова, д-р И. Чокоев, завеждащ лаборатория за консервация и реставрация при РИМ – Велико Търново, и реставраторът д-р М. Станчева (Тотев, Чокоев 1996, 165–174; Тотев, Чокоев 1998, 251–256; Чокоев, Тотев 1998, 113–124; Тотев 1998, 97–108; Чокоев 1998, 282–296). Предвид интензивността на погребване, многослойния характер на некропола и състоянието на отделните гробове (някои запечатани от хоросановата дворна настилка на манастира от края на XIV в. или от средновековни варници, затиснати или застъпени от други гробни ями и пр.), не винаги костите бяха намирани в пълен състав и точен анатомичен порядък. Наличието на текстилни останки при някои от погребаните, най-вече около черепа, в отделни случаи наложи тяхното опаковане и вдигане заедно с пръста, за да продължи работата с тях в лабораторни условия.

Целта на настоящата статия е публикуването на резултатите и наблюденията от микроразкопки на вдигнати от терена черепи от пет гроба (четири на жени и един на мъж)¹. Теренната обработка и транслация е извършена през 2003–2004 г. Поради редица обстоятелства пренесените части от погребенията не бяха работени в продължение на десетина години.

Първият гроб, открит през 2003 г., по реда на неговото проучване е означен с № 135. Гробът е на жена на възраст 30–40 години². При проучването на терен в него са открити златен пръстен с касета, с монтиран в нея планински кристал, два златни наушника, три бронзови игли със златни фигури на птици и

останки от златосърмен текстил около черепа. Гробът е разположен в кв. XIII-8 и е на дълбочина 1,08 м от средновековния терен. Погребението е първично, в ковчег, от който са открити 15 гвоздеа. Датировката е от втората половина на XIII в. – до средата на XIV в. Иглите са с размери: дължина 4,55 см, тегло 2,09 гр.; дължина 4,3 см, тегло 2,12 гр. и дължина 4,5 см, тегло 1,32 гр. Наличието на текстилни остатъци доведе до решението черепът, заедно с пръстта около него, да бъде вдигнат за микроразкопки в лабораторна среда. Опакованият череп е пренесен във филиала на НАИМ – БАН във Велико Търново.

При микроразкопките на **гроб № 135** се разкри цялостна лента от златосърмен текстил около черепа (**Ил. 1**)³. Запазената текстилната лента е с ширина 5 см. Цялата ѝ дължина е 62 см. В горната и долната част лентата е завършвала с тънка около 1 см ивица, чиято шарка е от редуващи се златосърмени и червено обагрени квадрати, ограничена от червена ивица, широка 0,5 см, нашита с бисери, чиято основа личи на отделни места (**Ил. 2, Ил. 3**). Върху горния и долния ръб на тази лента се забелязват симетрични малки метални нитчета с кръгли глави, разположени през 3 см. Те са прикрепяли сгънатия в краищата текстил към кожена основа и в същото време са декорирали ръбовете. В средата на лентата са оцелели на отделни места малки метални розетки с вградени камъни, които са украсявали и прикрепяли лентата към кожена основа. Широка лента е тройно прегъната. Почти по цялата дължина от вътрешната ѝ страна са запазени различни по големина части от кожата. На един от краищата е изцяло запазена метална розета, в която е вграден червен камък. Около него са припоени четири по-малки касетки с тъмночервени камъчета (**Ил. 4**). Розетата е с къс дебел метален ствол, чрез който е прикрепена към кожената основа (**Ил. 4**). Върху същата лента са запазени задните метални пластини от други две такива розети, които са отчупени (**Ил. 4**). Тясна метална лента, с дебелина 1 см, е преминавала през челото, върху което ясно личи отлагане от метала. От нея е оцеляла тънка бронзова пластина, покрита със златен варак, която е била прикрепена към сърмения текстил посредством кръстосано пришиване с памучни конци (**Ил. 2, Ил. 3**). Установи се, че лентата е обхващала само челото и при слепоочията е прекъсвала, като е преминавала в текстилно продължение (**Ил. 3**). Наличието на остатъци от дърво, пришити с кръстосани конци, свидетелстват за това, че най-вероятно е съществувал дървен обръч, върху който е лягала тънката метална лента (**Ил. 3**). В някои случаи от краищата на тази лента в областта на слепоочията са се спускали наушниците. Такъв е примерът с изображението на царица Ирина Комнина (1237–1254 г.) от църквата „Св. Архангели“ в Костур от средата на XIII в. (**Обр. 1.2**). В други случаи наушниците са закрепвали и драпирали тънък воал, който се е спускал от главата и е увиван около шията, както се вижда на ктиторския образ на севастократорката Десислава от Боянската църква (1259 г.) (**Обр. 1.1**).

При лабораторните проучвания се откри още една позлатена сребърна игла, завършваща с фигурата на гълъб, с дължина 4,45 см и тегло 1,82 гр.

(Ил. 5). Тогава се намери и друга бронзова игла, чийто край представлява позлатен куб, към петте стени на който е запоена централно по една цилиндрична тръбичка, а в краищата им е инкрустирано малко стъкло(?) камъче. Към шестата стена на куба е запоена игла, чийто връх е счупен, като нейната запазена дължина е 2,1 см, а теглото – 0,94 гр. (Ил. 5).

Откритите текстилни останки, метален обръч и игли дават ценна информация за начина на покриване на главата и набора от елементи, включени в украсата. Четирите златни игли с форма на птици (три гълъба и един паун), по чифт от двете страни над ушите, са прикрепвали към златосърмената диадема тънък копринен воал, оцветен в червено. Петата златна игла с кръстовидна глава е украсявала диадемата в средата над челото (Ил. 5). Общият изглед на текстилните воали и украсата на главата са сходни най-вече с тези на ктиторката от стенописния портрет от църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица (Обр. 1.3). Златна игла, завършваща с фигура на паун, е открита при разкопките на църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (Овчаров, Вачев 2023, 55–56). Като цялостна конструкция тя е много близка с откритите игли от гроб № 135 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“.

Гроб № 136 е разкрит също през 2003 г. Погребаният е мъж на възраст 25–30 години⁴. Черепът е фрагментиран, като в неговата вътрешност и наоколо се откриха няколко части от метализиран текстил (Обр. 4). Оказа се, че това са основно плетени тесни метализирани ленти, както и малки части от лента с позлатена сребърна сърма, които са потъмнели, покрити с налепи и отлагания (Ил. 6). Сходни тесни метализирани ленти са сравнително често откривани в средновековни гробове. Подобни са намирани в гроб № 5 от некропола на църква „Св. София“ в София (Чокоев 2021, обр. 287), гробове № 146 и № 215 в Силистра, както и в гроб № 62 в местността Френкхисар във Велико Търново (Чокоев 2023, 198, обр. 146d.5, 219, обр. 215a.26; Чокоев 2019, 224, Ил. 5 и Ил. 6).

Широката текстилна лента от гроб № 136 е силно изтляла, а тесните ленти са изплетени от позлатена сребърна сърма и най-вероятно са я окантвали (Ил. 6.2). Мотивът от украсата на тази лента е фриз от скачени ромбове с вписан в тях по-малък ромб (Ил. 7.1). Между ромбовете се очертават триъгълници, чиято основа опира в граничния кант. Текстилни остатъци с подобен сърмотъкан геометричен орнамент са известни от гробове № 3 и № 6 от средновековния некропол в северозападното подножие на хълма Трапезица и от гроб № 39 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (Чокоев 2017а, 171, Обр.1, Ил. 9, Ил. 10), както и гроб № 20 от некропола на църквата „Св. София“ в София (Филов 1913, обр. 85).

Тези метализирани тъкани очевидно са украсявали шапка. Подобни остатъци са откривани и в гробове с № 1, № 41, № 75, № 95, № 98 от некропола от север на църквата „Св. 40 мъченици“⁵. Лентата от златотъкан сърмен текстил е стояла в основата на шапката, като украса наподобяваща диадема, а горната част е изпълнена от копринен текстил. На останките и реконструкцията на

подобна шапка от некропола на църквата „Св. Йоан Продром“ при с. Росица, Павликенско се спира подробно И. Чокоев. (Чокоев 2013–2014, 229–235).

Гроб № 149 е следващият по реда на разкопаване през 2003 г.⁶. В него са намерени три бронзови копчета, желязна игла и стъклен елипсовиден медальон с диаметър 3,2 см и височина 1 см (**Ил. 8**). Установени са следи от метализиран текстил върху бедрените и лакътните кости. Черепът е вдигнат заедно с останалите кости при археологическите разкопки на терен, но под него е регистриран метализиран текстил, който е опакован заедно с пръста и пренесен във филиала на НАИМ – БАН във Велико Търново. При микроразкопките се разкри широка лента (около 5–6 см), украсена с тесни златосърмени ивици и вътъкани червени памучни нишки, които оформят шахматна украса от златни и червени квадратчета (**Ил. 8, Ил. 9, Ил. 10**). Тя е обвивала кожена сърцевина, която е играла ролята на опорен обръч около главата. Части от нея също бяха открити. Дебелината на кожата е доста голяма, тъй като към нея са захващани метални нитове от украсата по диадемата, след което е покривана с текстилната лента, прегъната в няколко ката, за да бъде изолирана задната част на тези нитове (**Ил. 10**). На места в средата на тази широка лента се виждат кръгли дупки от игли или друга украса. Посоката на нишките е вертикална. Тясна лента с ширина от 1 см е пришивана и към широката златосърмена лента. При нея нишките са в хоризонтална посока. Сред текстилните остатъци се откриха и части от четири игли, здраво усукани в останки от копринен плат. Подаващите се части от иглите са железни, но не е правен опит за развиване на текстила върху тях (**Ил. 8**).

Другият гроб от тази група е с **№ 186**, проучван на терен през 2004 г. Гробът е на жена и се намира в кв. X-1, на 1,50 м дълбочина от средновековния терен, вкопан в средновековна боклучна яма и затиснат от гроб № 185. Регистрирано е оцветяване на костите от метализирана тъкан по гърдите, ръцете и краката. Датиран е от началото до средата на XIV в. (**Обр. 5**). При микроразкопките беше установено, че черепът е фрагментиран, като върху ръбовете на черепната кутия са запазени няколко части от метализирана текстилна лента, широка 6 см (**Обр. 6**). Тя обвива кожен обръч, който минава около главата. В долната му част има тясна ивица, върху която се виждат правилни отвори за прикрепване, поставени на разстояние 2,5 см. Вероятно там е лежала метална позлатена лента (**Ил. 11**). В някои отвори са запазени едри глави на нитове, които са играли ролята на релефна украса върху обръча. Лентата е от сърмен текстил, нагънат на широки (около 0,7 см) ивици, плътно опрени една до друга, прием който създава оптическа илюзия за широка релефна диадема (**Ил. 11**). Част от широката лента е запазена върху черепа, а отзад се е изхлузила от главата и е намерена в пръстта около тила (**Обр. 6**). Запазената ѝ дължина е 27 см. Откри се железен нит с дължина 2 см (**Ил. 11**). Останки от сходна широка, нагъната метализирана лента са намерени при гробове № № 146а и 188а

в Силистра (Чокоев 2023, обр. 146а.3; обр. 188а.2), гробове с №№65 и 57 от средновековния некропол край с. Дриново, Поповско (Чокоев 2014, 243–251; Чокоев 2017б, 406–414), гроб №3 от средновековния некропол в северозападното подножие на хълма Трапезица във Велико Търново (Чокоев 2017а, 173, Обр. 6, 428, Ил. 12).

Последен от тази група е **гроб №211**, проучен през 2004 г.⁷. При разкопките на терен е открит сребърен пръстен с тънка профилирата халка, в горната част на която е припоена касета с форма на розета и поставен в нея зелен камък, захванат с три зъбчета (**Ил. 16**). В хода на теренните проучвания е открита златосърмена лента при главата, което е наложило опаковане и вдигане на черепа (**Ил. 12**).

При микроразкопките беше разчистена златосърмена лента, широка около 5,5 см, която е украсена от двата си края с ивица текстил с орнамент от златни и червено обагрене квадратчета (**Ил. 13, Ил. 14, Ил. 15, Ил. 17, Ил. 18**). Лентата, която е обхващала цялата глава, е изпадала около черепа. Изглежда този златосърмен текстил е тъкан подобно на кенарените кърпи, като платното е сгъвано по ръба между двете съседни ленти (**Ил. 17, Ил. 18**). Тук отново се натъкваме на познатия и вече коментиран мотив с редуващи се червени и златосърмени квадратчета, който се среща върху текстилни останки от гробове №№135 и 149 от некропола на църквата „Св 40 мъченици“, както и в гробове от некрополите на църква „Св. София“ в София (Филев 1913, обр. 86), на църквата „Св. 40 мъченици“ (Чокоев 2021, обр. 137-б), на църква №2 в Силистра (Чокоев 2023, обр. 112а.6), от некропола при с. Дриново, Поповско (Чокоев 2014, Табло XXII-6, 7, Табло XXIII-8, 9; Чокоев 2017а, Ил. 12) и др.

Разкрити са и части от копринено платно, обагрене в бледо-охров цвят, или по-скоро в бяло (**Ил. 19, Ил. 20**). Различава се декорацията на този воал, изградена от оцветена в червено (пурпур) тънка ивица, която граничи с бродирана със сребърна сърма двойна вълнообразна линия. Следва светла, почти бяла копринена ивица и отново бродирана двойна вълнообразна линия. Този мотив се повтаря още веднъж, като в средата между двата се образува отворен елипсовиден фриз. В центъра на всяка елипса има бродирана със сребърна сърма точка. Възможно е краят на коприненото платно да е завършвал с фестонирана ивица. Сходен тип украса виждаме върху воала, с който са покрити главите на севастократорката Десислава и царица Ирина от стенописните ктиторски портрети в Боянската църква (1259 г.) (**Обр. 1.1**).

На място се откриха четири сребърни игли със сферични глави, а три от тях завършват с по една малка бронзова перла (дължина 5 см; дължина 4,4 см; дължина 5,7 см; дължина 5,9 см) Подобни игли са открити при проучването на гроб №91 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (Тотев 2001, 41, обр. VIII, снимка на корицата). На мястото на лявото ухо се откри бронзова обеца – халка с елипсовидна форма с размери 2 см x 1,5 см и две малки перли, едната от които е с отвор (**Ил. 15, Ил. 16**).

Обобщавайки всичко, открито в петте гроба от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново, могат да се направят няколко важни изводи, свързани с украсата за глава. Основно това са фрагменти от покривала и шапки. Спецификата на текстилните материи, откривани в средновековните некрополи в България и тяхната нетрайност при дългият им престой в земята, не ни позволяват да съдим за цялостното им разнообразие и декорация. Въпреки оскъдния веществен материал, както и сведенията, които черпим от стенописни изображения и миниатюри, можем да стигнем до заключението, че в периода XIII–XIV в. доминират няколко основни мотива сред текстилните останки, откривани в некрополите на столичния Търнов, в неговите близки и по-далечни околности. Това са широки златотъкани ленти и тесни ленти с редуваща се украса от червени и златни квадратчета, копринени воали, обагрени в бледа охра или червен цвят, със сърмени нашивки по краищата и широки златосърмени ленти с фризове от ромбовидни мотиви, които са сравнително често откривани в некрополи от времето на Второто българско царство.

Модата в облеклото е краткотрайно явление, бързо разпространяващо се и повтарящо се в основните си елементи. Някои важни и неотменни аксесоари, като иглите за прикрепване на шапки и воали при женското облекло например, трайно запазват вида и характера на своята украса още от късноримската епоха и ранновизантийския период (**Обр. 3**). Факт е обаче, че както при накитите, с които са погребани отделните индивиди, така и при иглите се откриват екземпляри, изработени от скъпи метали и с усложнена декорация, които бележат съсловните разлики. Украсата за глава при жените през XII–XIII в. се характеризира с използване на воали, които прибират косите и се увиват около шията. Воалите се прикрепват от тънки метални диадеми, златосърмени ленти и наушници. Точна илюстрация на това представят двата известни женски ктиторски образи от Боянската църква – на севастократорката Десислава и царица Ирина Комнина (1259 г.), и изображението на царица Ирина Комнина от ктиторската композиция в църквата „Св. Архангели“ в Костур – около 1246 г. (**Обр. 1.1, 2**) (Мавродинов 1972, 31–44, табл. IV, V; Стоянов, Чолова, Ждраков 2020, 632–633, 638, 641–643).

През XIV в. се установява модата на цилиндрична или с форма на пресечен конус шапка, чиито страни са украсени със златотъкана лента, а по-тънка диадема украсява челото и завършва при слепоочията. Към нея са прикрепени спускащи се наушници. Шапката е покрита с воал, който пада свободно надолу, а около шията е надиплен друг воал, който се прикрепя с игли към шапката (**Обр. 1. 5, 6**). Много точна илюстрация на този модел на украса за глава предлага женското ктиторско изображение от църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица (1323–1330 г.) и образът на ктиторката Доя от църквата „Св. Йоан Богослов“ в Земен от XIV в. (Мавродинова 1965, 4–9; Мавродинова 1969) (**Обр. 1.3, 1.4**).

Женската украса за глава от XIV в. оставя трайна следа и през следващото столетие, след което с промяната на политическата ситуация на Балканите се изгубват всякакви свидетелства за нея до края на XVIII в. Познатите елементи от тази украса се появяват отново през XIX в. Те са в основата на развитието на т. нар. сокай, носен в няколко района на България от омъжените жени. Локалното разпространение на сокая около Търново, Габрово и Ловеч създава възможност за появата на редица изследвания, свързани с неговите конструктивно-декоративни характеристики в тези райони, както и с търсене на обосновки около връзката му с женска украса за глава от времето на Второто българско царство (Костов 1921, 3–16; Миятев 1950, 71–83; Велева 1963, 157–169; Илиева-Лепавцова 1976, 5–52; Бутева, 2018; Петкова 2021, 21–49). Търновският сокай, като част от това интересно местно явление, стои най-близо до украсата за глава от XIV в. Трябва да отбележим още една интересна подробност, свързана със сокая. При траур неговото метално кръжило се е покривало със специална, везана върху черно платно, сокайна шевица, която най-общо напомня сърмевезаните ленти с мотив от червени и златни квадратчета, които, както вече споменахме, са много често срещани в средновековните български некрополи (Илиева-Лепавцова 1976, 31, табл. XII, фиг. 1). Това сходство породило въпроса дали не е възможно през Средновековието да е съществувал някакъв характерен елемент в облеклото, който да е свързан с погребалните практики. За съжаление на този етап не можем да намерим конкретни доказателства за това, тъй като запазените свидетелства за смъртта на светски особи са крайно оскъдни, а от България такива примери съвсем липсват. Известно ни е единствено стенописното изображение от църквата в манастира Сопочани от 1268 г., представляващо кончината на сръбската кралица Ана Дандоло през 1258 г. (<https://www.blagofund.org/Archives/Sopocani>). При всички останали ктиторски портрети покойниците се изобразяват прави, обикновено със скръстени пред гърдите ръце и затворени очи. Това добре се вижда при редица портретни изображения от църквата „Св. Никола“ в Станичене от XIV в. (Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић 2005, 82, сл. 31, 42–44, 47), изображенията *gisant* при някои надгробни паметници на италианската готическа скулптура от средата на XIII в. до края на XIV в., както и на едно такова изображение от детски мраморен саркофаг, произхождащо от Дворцовата църква в столичната крепост на хълма Царевец във Велико Търново (Косева, Тотев 2017, 75–76, кат. №II.7).

Интересно е да отбележим, че сокайното забраждане смислово и конструктивно запазва своето значение и при покривалата на монахините, дали обет за безбрачие и приели ролята на „Христови невести“. При него е запазена шапката и воалът, който я покрива, но по обясними причини отсъстват декоративни елементи. Към монашеското облекло като украса се запазва единствено коланът с пафти. Известни са редица илюстративни примери на монашески изображения с подобни покривала от знакови византийски и български паметници⁸, като църквата в манастира Хора в Константинопол (1316–1321 г.), където

срещаме два характерни образа на монахини – монахиня Мелания от мозаечната композиция „Дейсис“ в наоса на църквата и изображение на монахиня върху страницата на нишата с портрета над гробницата на Михаил Торник в южния параклис (Обр. 2.2,4). Сходно е покривалото на замонашената деспотица Марина Смилец, представена на ктиторския портрет в църквата „Св. Георги“ от Полошкия манастир (1343–1345 г.) (Обр. 2.1), както и изображението на ктиторката (замонашената царица Теодора I) от Съборената църква (XIV в.) при с. Иваново, Русенско, което днес е доста повредено (Обр. 2.3).

От достигналите до нас датирани стенописни ктиторски портрети ясно се вижда, че мъжките шапки сравнително по-рядко се явяват като част от костюма в периода от XIII в. до към средата на XIV в. Чак около третата четвърт на XIV в. и нататък стават почти неотменен елемент на мъжкото облекло.

Наблюденията от микроразкопките на разгледаните пет гроба от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново, както и многобройните останки от метализиран текстил в средновековните некрополи от България показват, че използването на сърмотъкани и сърмовезани елементи в облеклото е широко разпространено. Дали това са богати и скъпи дрехи или е семпла украса във вид на ленти около главата, при деколтето, около ръкавите и по полите на дрехите, тяхното присъствие придава красота и изисканост на костюма като цяло.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Д.и.н. И. Чокоев, който е безспорен авторитет в консервацията и изследването на археологически текстил в България, в редица публикации изяснява технологични особености при изработката на отделни видове текстил от различни обекти, които са добра основа за откриване на сходства и съпоставки, а също и в други посоки, например по отношение на характера и декорацията на отделни части от средновековното облекло. В настоящата работа аз не навлизам в проблемите на техниката и технологията при изработката на текстилните ленти и воали, за което нямам нужната компетентност, но откритите текстилни останки от всеки гроб са почистени, комплектовани и добре запазени, готови да бъдат обект на бъдещи изследвания в тази посока. Акцент в статията се явяват наблюденията преди всичко върху женските средновековни покривала за глава и тяхната украса, които намират конкретни доказателства в открития при микроразкопките текстил и други аксесоари. Всичко това дава възможност за направата на реконструкции.
- ² Изследванията на костните останки на гробовете от некропола на църква „Св. 40 мъченици“ са направени от д-р Виктория Русева от Института по експериментална морфология, патология и антропология при БАН (Русева 2012, 355–402).
- ³ В микроразкопките, които започнаха през 2014 г., участва Галя Тодорова – дългогодишен член на археологическия екип. Всички технически данни и сведения от инвентарните книги и полевите дневници са ми предоставени от ръководителя на разкопките, за което изказвам своята благодарност.
- ⁴ Гробът е открит в кв. XIII-8, на дълбочина 0,95 м от средновековния терен. Датиран е във втората половина на XIII в. – до средата на XIV в. В пръстта има следи от горене с множество въглени и стъклена стопилка.

- ⁵ Непубликувани материали на К. Тотев.
- ⁶ Гробът е открит в кв. XIV-4, на дълбочина 1,33 м от средновековния терен. Датиран е във втората половина на XIII в. – средата на XIV в. Погребаната е жена на възраст 25–30 години.
- ⁷ Гробът е открит в кв. XI-7, на дълбочина 1,35 м. Той е запечатан от каменната плочникова дворна настилка на манастира от средата на XIV в. и от хоросановата дворна настилка на манастира от края на XIV в. Погребаната е жена на възраст 30–40 години, положена в ковчег, от който са намерени 10 железни гвоздеи.
- ⁸ На облеклото като цяло и в частност на покривалата за глава на монахините спира вниманието си К. Атанасова, но нейните наблюдения и изводи засягат други въпроси (Атанасова 2020, 151).

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2020: К. Атанасова. Облеклото на българските духовни лица през XII–XIV в. Типологични паралели на Балканите в светлината на запазените портрети. – В: Владетел, държава и църква на балканите през средновековието. ACTA MEDIAEVALIA MAGNAE TARNOVIAE. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Н. Кънев (Ред.). Ч. 2. В. Търново, 2020, 145–161.

Бутева 2018: А. Бутева. Габровски сокайни шевици. Габрово, 2018.

Василиев 1960: А. Василиев. Ктиторски портрети. София, 1960.

Велева 1963: М. Велева. За произхода на българския сокай въз основа на етнографски данни. – Известия на Етнографския институт и музей, VI, 1963, 157–169.

Илиева-Лепавцова 1976: Е. Илиева-Лепавцова. Българският сокай и сокайни шевици. – Сборник за народни умотворения и народопис, LV, 1976, 5–52.

Косева, Тотев 2017: Д. Косева, К. Тотев. Каменната пластика от средновековната българска столица Търново (1185–1393). В. Търново, 2017.

Костов 1921: С. Костов. Сокаи. – Известия на Народния етнографски музей в София, I, 1921, 3–16.

Мавродинов 1972: Н. Мавродинов. Боянската църква. София, 1972.

Мавродинова 1965: Л. Мавродинова. Кой е ктиторът на Земенската църква. – Музеи и паметници на културата, V, 1965, 2, 4–9.

Мавродинова 1969: Л. Мавродинова. Църквата в Долна Каменица. София, 1969.

Миятев 1950: К. Миятев. Произход и залез на търновския сокай. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 71–83.

Овчаров, Вачев 2023: Н. Овчаров, Х. Вачев. Средновековният манастир „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново и неговите съкровища. София, 2023.

Петкова 2021: М. Петкова. „Болярската корона“ на невястата от Килифаревския регион. – Етнология, 2021, 12, 21–49.

Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић 2005: М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква светог Николе у Станичењу. Београд, 2005.

Русева 2012: В. Русева. Здравословното състояние на индивидите от популацията от некропола (средата на XIII–XIV в.) при църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVII, 2012, 355–402.

Стоянов, Чолова, Ждраков 2020: Л. Стоянов, Ц. Чолова, З. Ждраков. Град Костур (Кастория) в Българското средновековие (За вотивната живопис на Михаил II Асен и Ирина Комнина в църквата „Св. Архангели Митрополитски“ в Костур). – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, IV (XXXVI), 2020, 623–648.

Тотев 1998: К. Тотев. СЪНОВЪ златен пръстен-печат от търновската църква „Св. 40 мъченици“. – Старобългаристика, XXII, 1998, 3, 97–108.

Тотев 2001: К. Тотев. Царската църква „Св. Четиридесет мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически проучвания). – Археология, XLII, 2001, 1–2, 30–46.

Тотев, Дерменджиев 2004: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на некропола край църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново през 2003 г. – Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 200–201.

Тотев, Дерменджиев 2005: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на обект „Некропол – централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 295–296.

Тотев, Чокоев 1998: К. Тотев, И. Чокоев. Некрополът на църквата „Св. 40 мъченици“ – проучвания, проблеми, перспективи. – В: Българистични проучвания. Ц. Иванова, Т. Стоянова (Ред.). Т. 3. В. Търново, 1998, 251–256.

Тотев, Чокоев 1996: К. Тотев, И. Чокоев. История на проучването на некропола на търновската църква „Св. 40 мъченици“. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XI, 1996, 165–174.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква Св. София. (Материали за историята на София, IV). София, 1913.

Чокоев 1993: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра. – В: И. Бъчваров. Янтренски некрополи (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 147–167.

Чокоев, 1998: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (проучвания 1992–1993). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 282–296.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията. В. Търново, 2006.

Чокоев 2008: И. Чокоев. Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 157–168.

Чокоев 2013–2014: И. Чокоев. Текстил от археологически обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Росица, Павликенско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2013–2014, 223–239.

Чокоев 2014: И. Чокоев. Текстилни фрагменти, открити в гроб от средновековен некропол край с. Дриново, Поповско. – Известия на Регионален исторически музей – Разград, 1, 2014, 243–251.

Чокоев 2017а: И. Чокоев. Тъкани от некропола под хълма Трапезица във Велико Търново (Разкопки 1960 г.). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 151–173.

Чокоев 2017б: И. Чокоев. Още текстилни материали от средновековния некропол край с. Дриново, Поповско. – Известия на Регионален исторически музей – Разград, 2, 2017, 406–414.

Чокоев 2019: И. Чокоев. Текстил от гробове в местността Френкхисар във Велико Търново, разкрити през 2016 г. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 223–229.

Чокоев 2021: И. Чокоев. Тъкани от дворцовата църква на столичния Търнов. Материали от разкопките през 1951 г. В. Търново, 2021.

Чокоев 2023: И. Чокоев. Тъкани от средновековен Дръстър (Некропол на църква №2). Велико Търново, 2023.

Чокоев, Тотев 1998: И. Чокоев, К. Тотев. Сеновая могила из некрополя церкви „Св. Сорок мучеников“ в Велико Търново. – *Byzantinoslavica*, LIX, 1998, 113–124.

<https://www.blagofund.org/Archives/Sopocani> 2023: https://www.blagofund.org/Archives/Sopocani/Pictures/Narthex/Serbian_Medieval_Rulers:_Queen_Anna_Dandolo_and_St_Symeon_Nemania/Dormition_of_Queen_Anna_Dandolo_north_wall/CX4J0190.html (изтеглена информация на 10.04.2023 г.).

<https://www.worthpoint.com>: <https://www.worthpoint.com/worthopedia/ancient-antique-rare-medieval-bird-hairpin-roman> (изтеглена информация на 10.04.2023 г.).

<https://www.ebay.com>: <https://www.ebay.com/itm/323689863128> (изтеглена информация на 10.04.2023 г.).

<http://www.ancientresource.com>: <http://www.ancientresource.com/lots/byzantine.html> (изтеглена информация на 10.04.2023 г.).

<https://www.metmuseum.org>: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464997>) (изтеглена информация на 10.04.2023 г.).

RESULTS OF MICRO-EXCAVATIONS OF FIVE GRAVES
IN THE NECROPOLIS AT THE CHURCH OF
THE HOLY 40 MARTYRS IN VELIKO TARNOVO

Diana Toteva

(Abstract)

This article presents the results and observations of micro-excavations of skulls from five graves unearthed during the archaeological excavations at the Church of the Holy 40 Martyrs in Veliko Tarnovo in 2003–2004. (Ill. 1–20, Fig. 4–6).

In the 13th–14th centuries, several decorative motifs prevail in the textiles related to head ornaments found in the necropolises of the metropolitan city of Tarnovo and in its near and distant surroundings. These include broad gold-threaded strips and narrow strips with alternating decoration of red and gold squares, silk veils with tinsel at the hem, and broad gold and silver strips with friezes of diamond-shaped motifs.

The headdress for women in the 12th–13th centuries featured veils that tucked the hair and were wrapped around the neck. The veils were attached by thin metal tiaras, gold and silver strips, and earrings. (Fig. 1.1,2).

In the 14th c. cylindrical or truncated cone-shaped hats were the fashion of the day, while a thinner diadem adorned the forehead and ended at the temples. Attached to it are drooping ear-rings. The hat was covered with a veil that fell loosely down, and another veil was draped around the neck, which was attached with pins to the hat (Fig. 1.3, 4).

Certain accessories, such as the pins used to attach hats and veils in women's clothing, for example, had retained the form and features of their decoration since the Roman and early Byzantine periods (Fig. 3).

The woman's headdress decoration of the 14th c. was also popular throughout the following century, thereafter no evidence of it could be found till the end of the 18th c. The well-known elements of this decoration reappeared in the 19th c. They are the basis of the so-called sokai, worn by married women, locally spread around Tarnovo, Gabrovo and Lovech.

It is worth noting that the sokai veiling retained its conceptual significance and structure also in the veils of nuns who took a vow of celibacy and assumed the role of "brides of Christ" (Fig. 2).

Observations from the micro-excavations of the five graves under consideration, as well as the textile fragments in the medieval necropolises in Bulgaria, show that tinsel plait and embroidered elements in clothing were widespread.

Обр. 1. Графични рисунки на средновековна женска украса за глава (автор Д. Тотева).
 1. Образ на севастократорка Десислава от църквата в Бояна (1259 г.). 2. Образ на царица Ирина Комнина от ктиторската композиция в църквата „Св. Архангели“ в Костур (около 1246 г.). 3. Женски образ от ктиторския портрет от църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица (1323–1330 г.). 4. Образ на ктиторката Доя от църквата „Св. Йоан Богослов“ в Земен (XIV в.). 5. Начин на прикрепване на воалите с игли при слепоочието. 6. Начин на поставяне върху главата и сгъване на двойно покривало.

Fig. 1. Graphic drawings of medieval women's headdress decoration (author D. Toteva).
 1. A portrait of Sebastocratoress Desislava in the Boyana Church (1259). 2. A portrait of Tsaritsa Irene Comnena in the benefactors' composition in the Sts. Archangels Church in Kostur (ca. 1246). 3. A woman's portrait in the benefactors' composition in the Church of the Holy Mother of God in Dolna Kamenitsa (1323–1330). 4. A portrait of the benefactress Doya in the Church of St. Ioan in Zemen (14th c.). 5. Attaching the veils with pins at the temple. 6. Placing on the head and folding the double veil.

1.

2.

3.

4.

Обр. 2. Графични рисунки на средновековни изображения на монахини (автор Д. Тотева).

1. Изображение на Марина Смилец, представена като монахиня на ктиторския портрет в църква „Св. Георги“ от Полошкия манастир (1343–1345 г.). 2. Изображение на монахиня Мелания от мозаечната композиция „Дейсис“ в наоса на църквата в манастира Хора в Константинопол (1316–1321 г.). 3. Изображението на ктиторката (замонашената царица Теодора I) от Съборената църква при с. Иваново, Русенско (по А. Василев). 4. Изображение на монахиня върху страницата на нишата с портрета над гробницата на Михаил Торник в южния параклис на църквата в манастира Хора в Константинопол (1316–1321 г.).

Fig. 2. Graphic drawings of medieval portraits of nuns (author D. Toteva).

1. Marina Smilets, presented as a nun in the benefactors portrait in St. George's Church in the Polosh Monastery (1343–1345). 2. The nun Melania in the mosaic composition of Deesis in the nave of the church in the Chora Monastery in Constantinople (1316–1321). 3. The benefactress (the nun-Tsarina Theodora I) from the destroyed church at Ivanovo, Rousse region (after A. Vasiliev). 4. A nun depicted on the wall of the niche with the portrait above the tomb of Mihail Tornik in the south chapel of the church in the Chora Monastery in Constantinople (1316–1321).

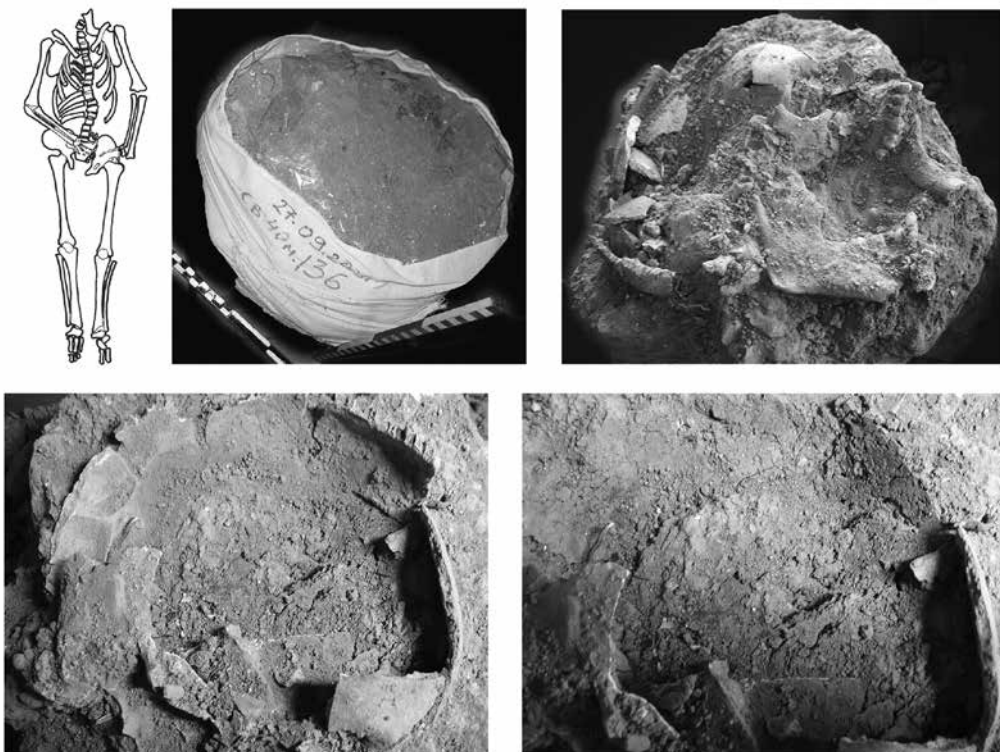

Обр. 3. Златни, сребърни и бронзови игли от римската епоха и ранновизантийския период (II–VI в.)

(no <https://www.worthpoint.com>; <https://www.ebay.com>;
<http://www.ancientresource.com>; <https://www.metmuseum.org>).

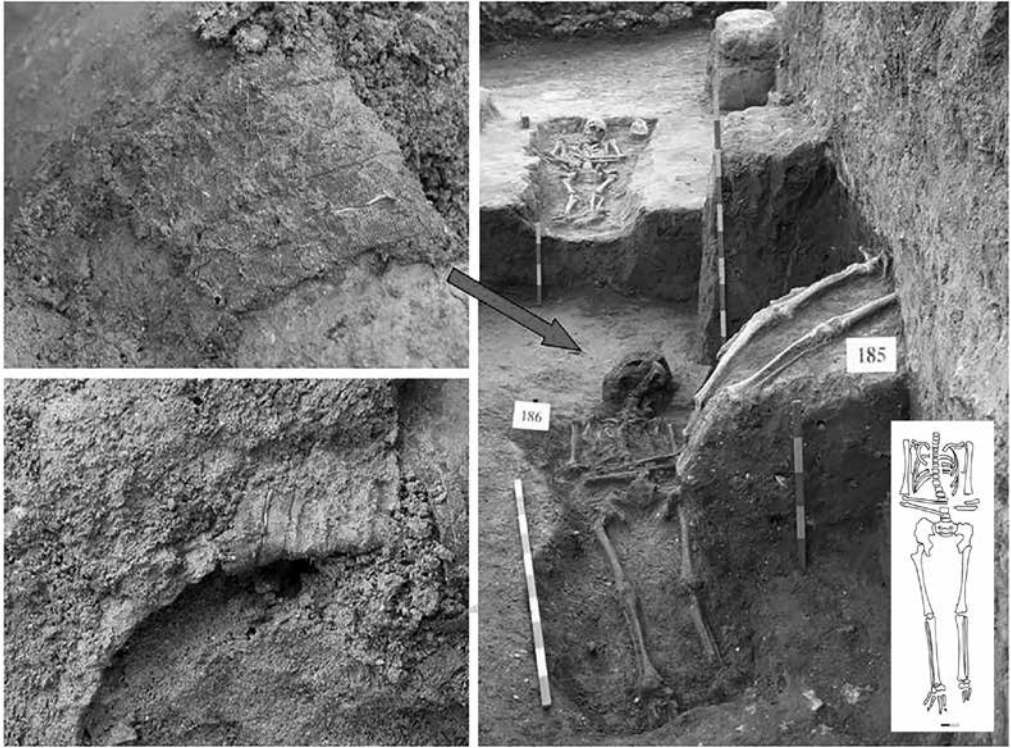
Fig. 3. Gold, silver and bronze pins from the Roman and Early Byzantine periods (2nd – 6th cc.)

(see <https://www.worthpoint.com>; <https://www.ebay.com>;
<http://www.ancientresource.com>; <https://www.metmuseum.org>).

Обр. 4. Етапи на микроразкопките на гроб № 136 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Д. Тотева).

Fig. 4. Stages of the micro-excavation of grave No. 136 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures D. Toteva).

Обр. 5. Археологическо разкриване на гроб № 186 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ преди опаковането на черепа (снимки К. Тотев).

Fig. 5. Archaeological excavation of grave No. 186 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs before wrapping the skull (pictures K. Totev).

Обр. 6. Етапи на микроразкопките на гроб №186 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Д. Тотева).

Fig. 6. Stages of micro-excavation of grave No. 186 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures D. Toteva).

МЕТАЛИЗИРАНИ ЛЕНТИ ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В СЕВЕРОЗАПАДНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Иван Чокоев

В последната археологическа експозиция на Историческия музей във Велико Търново, открита през 1986 г., са показани и текстилни материали, свързани със столичния период на града през XIII–XIV в. Поради ред технически причини – използването на неподходящи адхезиви, а оттам и разместване, и съответното деформиране на тъканите, през 2007 г. се наложи те да бъдат подложени на нова консервационна намеса. Това откри възможност за изследване на текстилните материали. Резултатите от проучването на по-голямата част от тях са публикувани (Чокоев 2008, 157–168; Чокоев 2021, 45–175, 202–225).

В настоящата работа са представени данните от изследването на останалите три материала от старите експозиционни табла – лента №1, лента №2 и безформена плоска маса. Получените данни от своя страна предоставят и възможност за изясняване от кой археологически обект произлизат тъканите.

Лента №1 (Ил. 1)¹

Съхранената, макар и в недобро състояние, част от лента №1 е с дължина 285 мм. Нейната ширина варира от 23 мм до 28 мм. Особеното за тази тъкан е, че както за основа, така и за вътък е използвана сърмена нишка. Сърмените нишки са с дебелина 0,20–0,24 мм, но при някои тя достига и до 0,32 мм. За вътък е използвана възможно най-тънката нишка. Метализацията е извършена в посока S с едностранно позлатена сребърна лентичка. Позлатата не е плътна и затова е бледа. Ширината на металната лентичка е предимно около 0,20–0,24 мм, но се среща и 0,32 мм, а в краищата намалява до 0,12 мм. Сърцевината е добре съхранена. Тя е груба коприна със златист цвят, дебелина 0,16 мм и изявен S сук.

Сплитката е лито, но една вътъчна нишка сплита с две основни. Това е основен рипс, сплитка, която е производна на лито (Тилева, Ганева 1973, 50–52). Гъстотата на вътъка е твърде разрежена – само 6 н./см, а на основата – 34 н./см. Лентата вероятно е тъкана с малко станче.

Учудващото за разглежданата лента е, че е изтъкана само от сърмени нишки. Не ни е известна друга тъкан от средновековните български земи, в която и за основа, и за вътък да е вложена метализирана нишка.

Лента №2 (Ил. 2)

От лентата е останал фрагмент с дължина 175 мм и ширина 5–5,5 мм. Лентата е сравнително добре запазена, като нарушения се забелязват най-вече в двата ѝ края. Тя е оплетена от седем снопчета сърмени нишки. Всяко снопче е с ширина 0,8–1 мм и се състои от четири сърмени нишки, лежащи в една равнина. Все пак, макар и рядко, се наблюдава кръстосване помежду им. Сърмените нишки са с дебелина 0,20–0,24 мм, която достига и 0,28 мм. За тяхната метализация е използвана едностранно позлатена сребърна лентичка. Позлатата не е наситена. Ширината на сребърната лентичка е около 0,20–0,24 мм, но на места варира до 0,10 мм и до 0,28 мм. Металната лентичка обвива копринената сърцевина в посока S. Сърцевината е с дебелина 0,12–0,16 мм и слаб S сук.

Безформена маса (Ил. 3)

Фрагментът безформена плоска маса е с размери 85 x 40 мм и дебелина до 1,5 мм. Материалът представлява най-вече изтъляла органика, сплетена в гъста мрежа от коренчета на растения. Наблюдават се обаче и следи от сърмени нишки, а на места и зелени петна от медни корозионни продукти. Последните се долавят и по някои от сърмените нишки.

Сърмените нишки са с дебелина 0,20–0,32 мм (Ил. 3.2). Метализацията е извършена с едностранно позлатена сребърна лентичка в посока S. Позлатата е бледа. Ширината на металната лентичка е 0,20–0,32 мм. Копринената сърцевина е с лек S сук и светлокафява на цвят.

В някои участъци на безформената маса се наблюдава и неметализирана тъкан (Ил. 3.3). В случая тя е послужила за арматура, в която са се задържали органичните деструкции и са се вплели коренчетата. Видимите участъци от тъканта са малки – до 15 x 5 мм, но все пак бе установено, че това е копринена тъкан в сплитка лито. Тя е съхранена благодарение на близостта със сърмена тъкан, от която са останали нишките, разгледани по-горе. Пропиването с метални соли е довело до забавянето и спирането на разрушителните процеси, протичащи в коприната.

Нишките и на двете системи на копринената тъкан – основа и вътък, са със силен Z сук и дебелина 0,08–0,10 мм, но в местата, където се наблюдава леко разпускане на сука, тя достига 0,12 мм. Тъканта е много свита, набрана, поради което пресметнатата гъстотата на тъкане – около 28 x 31–35 н./см е много относителна. Такива тъкани след разпъване се оказват с по-малка гъстота.

Сред многото текстилни материали, открити при разкопките край р. Темза в Лондон, са идентифицирани сходни коприни със силен Z сук на нишките

и изтъкани в сплитка лито. Нито една от тези тъкани не е била употребена за лице на дреха. За тях проучвателите смятат, че са използвани за воали, а една от тях дори е намерена върху метален обръч, използван в украса за глава. Воали, сходни на лондонските, са запазени като реликви в съкровищниците на някои западни църкви (Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004, 93–94; Egan, Pritchard 2013, fig. 195).

Установяване на мястото, където са открити текстилните материали

За изследваните по преди текстилни фрагменти от археологическата експозиция на Историческия музей във Велико Търново бе установено тяхното местонамиране. От гроб № 3, локализиран в Дворцовата църква на хълма Царевец във Велико Търново, произлизат два големи фрагмента с извезани двуглави орли (Чокоев 2021, 45–47). От същата църква, но от гроб № 5, произхождат други два големи фрагмента, извезани със сърма и бисери (Чокоев 2021, 139–141), а от гроб № 7 – множество златни нишки (Чокоев 2021, 202). Сърмена шевица със свастика, хикс (кръст) и две преплетени откъм гърба ъгловати букви „С“ е открита в гроб № 3 от некропола, локализиран северозападно от хълма Трапезица във Велико Търново и отнесен към столичния период на града (Ангелов 1962, 26, обр. 8; Чокоев 2006, 70–73, Обр. 31; Чокоев 2017, 157–158)².

Най-вероятно в музейната експозиция са влезли тъкани само от разкопките на Дворцовата църква и некропола в северозападното подножие на хълма Трапезица. Сред неконсервираните текстилни останки от Дворцовата църква, съхранявани във фонда на музея, не бяха открити текстилни фрагменти подобни на двете ленти, обект на настоящото проучване.

Лента № 1 и безформена деструктирала маса

Проучената лента № 1 (**Ил. 1**) вероятно е намерена в гроб № 3 от некропола в северозападното подножие на хълма Трапезица: на публикуваната от Н. Ангелов снимка (**Обр. 1**)³ се забелязват вълнообразните сърмени нишки, вложени като основа в лентата, а наблюдаването под определен ъгъл на съхранената лента № 1 показва същата картина (**Ил. 1.2**). Въпросната лента е отбелязана в анотацията към снимката като „сърмен колан от погребение № 3“ (Ангелов 1962, обр. 10), като в самия текст, отнасящ се за гроб № 3, Н. Ангелов пояснява: „Около кръста бе намерена част от сърмен колан“ (Ангелов 1962, 26). От друга страна, в Дневника на разкопките е записано, че гробът е разрушен преди археологическата намеса и освен това липсва информация за колан: „Погребение № 3.... Заварихме го разкрито. Костите полуизгнили и разхвърляни. Около мястото на главата имаше много златни

сърмени нишки. Изкоп за основа на бъдеща стълба беше унищожил краката. От ребрата не открихме никакви следи. От главата само две кости и част от горна челюст. Бе ясно, че при търсене на предмети работниците са унищожили и изхвърлили част от костите. При разчистването се намериха:... много сърмена тъкан от златни и сребърни нишки, завита на дупли. Част от шевица от сърма с релефни орнаменти в квадрати и др. Мрежеста тъкан от златни нишки, тъкан от редуване на коприна, злато и сребро. Остатъци от разложена копринена тъкан. Украсените дрехи са се намирали върху главата и до средата на гърдите“ (Дневник 1960, 17)⁴. В публикацията обаче Н. Ангелов посочва съвсем друго за ситуацията: „Около главата се откриха много сърмени нишки. Ръцете са свити върху корема. На гърдите имаше също много сърмена тъкан, свита на дупли. Около гръдния отвор на дрехата (пазвата) се откриха части от шевица, широка 4 см. ... Освен това тук се откриха части от мрежеста тъкан от златни нишки, малки късове от тънък копринен плат с виолетов цвят (брокат), в който има втъкани ивици от златни и сребърни нишки. Около кръста бе намерена част от сърмен колан“ (Ангелов 1962, 26–27, обр. 8–10).

Явно е, че не може да се приеме за достоверно местонамирането на отделните текстилни фрагменти, отразено в публикацията, като за много по-верни трябва да се признаят непосредствените впечатления за разрушения гроб, записани в Дневника от разкопките (Чокоев 2017, 157). Оттук съответно не може да се твърди, че лентата, която все пак фигурира на снимката сред намерените материали от гроб №3, е открита около кръста. На базата на подобни находки – тъкани и ленти, и тяхното разположение едни спрямо други, както и локализацията върху скелета, в случая черепа, преди време бе направено заключението, че лентата и надиплената сърмена тъкан, открити в гроб №3, най-вероятно са били съставна част от сложна украса за глава (Чокоев 2017, 156–162), подобна на тази, разкрита в гроб №91' от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. В гроб №91' сходна тясна лента лежи върху челото, а над нея и около черепа е локализирана много по-широка лента от сърмена тъкан (Чокоев 2017, Ил. 14).

За сърмената лента, намерена в гроб №3 от некропола в северозападното подножие на хълма Трапезица, е необходимо да се отбележи и още нещо. От мащаба на нейната снимка (**Обр. 1**) се установява, че лентата е широка малко над 10 мм. А това е ширина все пак малка за пояс (колан). От друга страна, тази ширина се разминава с посочената 23–28 мм за лента №1. Трябва обаче да се вземе предвид, че лентата е консервирана и реставрирана. Внимателното ѝ разглеждане показва, че в нейната долна част при манипулациите са добавени сърмени нишки, а обръщането на сърмения вътък на лентата е над тях (**Ил. 1.2, Ил. 1.3**). Тоест ширината ѝ изкуствено е увеличена, и то с над 10 мм. Така че ширината на лента №1 не е 23–28 мм, а около 15 мм. Но и тя не е действител-

ната, тъй като поради голямата рехавост на вътъка на тъканта при третирането, лентата е разстлана в ширина. От снимката, направена преди консервацията, се вижда, че тъканта е била доста по-стегната⁵ (**Обр. 1**)⁶.

Ширината на следите от успоредни метализирани нишки в безформената плоска маса, разгледана по-горе – около 10 мм (**Ил. 3.2**), както и взаимното им разположение – със стрелка е посочено обръщането на вътък в ръба на тъканта, показват, че тези сърмени останки са вероятно от коментираната дотук лента № 1. Така се оказва, че и безформената маса навярно произхожда също от гроб № 3 от некропола в северозападното подножие на хълма Трапезица. А оттук твърде важни се явяват и фрагментите от копринена тъкан, наблюдавани в нея. Вероятно те трябва да се свържат с отбелязаните в Дневника на разкопките „*остатъци от разложена копринена тъкан*“ при описанието на гроб № 3 (Дневник 1960, 17).

Както бе посочено, техническите характеристики на копринената тъкан от безформената маса дават основание тя да бъде определена като воал. Явно в украсата за глава, освен надиплена сърмена тъкан и идентифицираната сърмена лента № 1, е влизал и копринен воал. Воали са установени и сред текстилните материали, открити край черепите на погребани в некропола на църква № 2 в средновековния Дръстър (Чокоев 2023, 36, 39–40, 50–51, 68, 146, 158).

Лента № 2

Сред текстилните материали, произхождащи от некропола в северозападното подножие на хълма Трапезица, Н. Ангелов споменава за още една лента (**Обр. 2**). Тя е намерена в гроб № 11, при който са установени следи от ограбване преди археологическите разкопки. Теренът, където е открит гробът, не е засяган от съвременни строителни дейности, т. е. той е бил още осквернен през Средновековието. В публикацията за тъканите е отбелязано: „*Черепът бе счупен на темето и вътре в него бяха проникнали много сърмени нишки. Около главата имаше също така много сърмени нишки, но разбъркани и размесени с пръст. Една превръзка, широка 1 см, разкъсана на части, бе също около главата*“ (Ангелов 1962, 29). Записаното в Дневника на разкопките за гроба е почти идентично, но за настоящото изследване е важно уточнението, че лентата е „*от сърмени нишки*“ (Дневник 1960, 29). Лента № 2 (**Ил. 2**) е плетена рехаво, като отделните снопчета сърмени нишки не са сбити, а са на разстояние едно от друго. Така снопчетата добре се различават, което прави впечатление. Затова вероятно Н. Ангелов е отбелязал „*лента ... от сърмени нишки*“ (Дневник 1960, 29). Все пак това е допускане, но ако го приемем, лента № 2 би могла да се идентифицира като открита в гроб № 11. В такъв случай сърмените материали, намерени около и в счупения череп от този гроб, би трябвало да произхождат от сърмена украса за глава, в основата на която е била закрепена сърмена надиплена лента. В горната си част шапката (?) евентуално е била извезана

със сърмени нишки. През челото, под шапката, е преминавала сърмената лента №2. Всички метализирани нишки са били позлатени, т. е. украсата е изглеждала златна (Чокоев 2017, 164–165). Плетена тясна лента е открита върху челната кост на черепа и в гроб от XIV в. от некропола на църква №2 в средновековния Дръстър (Чокоев 2023, 70–71) и в посочения по-горе гроб №91' от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (Чокоев 2017, Ил. 14).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Илюстрациите с непосочен произход са изработени от автора.
- ² През 70-те години на XX в. С. Георгиева, без да се съобрази с публикацията на Н. Ангелов, обнародва шевицата като открита в гробовете от Дворцовата църква, което я довежда до грешни изводи, а освен това заблуждава и изследователите след нея (Георгиева 1974, 404, Обр. 7.2; Чокоев 2006, 70–74; Чокоев 2017, 156–159).
- ³ Тук е представена оригиналната снимка от архива на Н. Ангелов, съхраняван в Държавен архив – Велико Търново (ДА – В. Търново, ф. 1540, оп. 1, а.е. 167), която е с по-високо качество от илюстрацията в публикацията.
- ⁴ Дневникът на разкопките на средновековния некропол в северозападното подножие на хълма Трапезица, с ръководител Н. Ангелов, се съхранява в Научния архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1225.
- ⁵ Поради тази стегнатост, наблюдавана на снимката, в по-ранна публикация, но преди да съм проучвал съхранената лента, допуснах че тя може да е използвана за колан (Чокоев 2021, 44). Също преди идентификацията на тази лента, т. е. отново само по снимка, грешно съм отбелязал за нея, че е тъкана с кори (Чокоев 2017, 162).
- ⁶ В действителност лентата може да не е открита в областта на черепа, по простата причина, че той е намерен разбит – от него са запазени само няколко фрагмента, а костите – разхвърляни, при което и тъканите са били разместени.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей Търново, I, 1962, 23–34.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Керамика, битови предмети и въоръжение, накити и тъкани. (Царевград Търнов. Т. 2). София, 1974, 393–412.

Дневник 1960: Дневник на археологическите разкопки на средновековен некропол в гр. В. Търново през 1960 г., ръководител Н. Ангелов. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1225.

ДА – В. Търново, ф. 1540, оп. 1, а.е. 167: Държавен архив – Велико Търново, фонд 1540 Личен фонд Ангелов, Никола Гитев, опис 1, архивна единица 167.

Тилева, Ганева 1973: Ц. Тилева, Л. Ганева. Строеж и анализ на тъканите. София, 1973.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. В. Търново, 2006.

Чокоев 2008: И. Чокоев. Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 157–168, 386.

Чокоев 2017: И. Чокоев. Тъкани от некропола под хълма Трапезица във Велико Търново (разкопки 1960 г.). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 151–173, 422–430.

Чокоев 2021: И. Чокоев. Тъканите от дворцовата църква на столичния Търнов (Материали от разкопките през 1951 г.). В. Търново, 2021.

Чокоев 2023: И. Чокоев. Тъкани от средновековен Дръстър (Некропол на Църква №2). В. Търново, 2023.

Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004: E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. Textiles and Clothing, c. 1150–1450. London, 2004.

Egan, Pritchard 2013: G. Egan, F. Pritchard. Dress Accessories c. 1150 – c. 1450. London, 2013.

METAL THREAD BRAIDS FROM MEDIEVAL CEMETERY
AT THE NORTHWESTERN FOOT OF THE HILL OF TRAPEZITSA
IN VELIKO TARNOVO

Ivan Chokoev

(Abstract)

The article presents the investigation results of two narrow metal thread braids. Braid No. 1 – tabby-woven from metal thread warp and weft (**III. 1**). Braid No. 2 – plaited from metal thread (**III. 2**). Traces of braid No. 1 and silk cloth – veil are recognized in a shapeless destroyed.

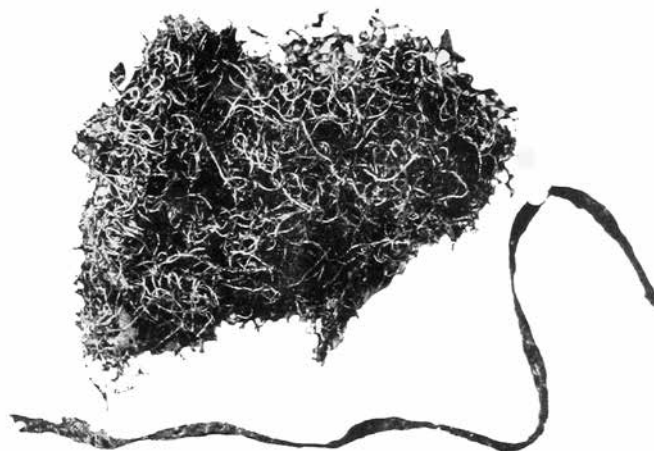
Mass (**III. 3**). The ribbons probably originate from a cemetery at the northwestern foot of the hill of Trapezitsa in Veliko Tarnovo. They were part of a headgear.

Обр. 1. Тясна лента от гроб № 3 от средновековния некропол в северозападното подножие на хълма Трапезица във Велико Търново (по ДА – В. Търново).
1. Общ вид. 2. Детайл.

Fig. 1. Narrow braid from grave No. 3 of the medieval cemetery at the northwestern foot of the hill of Trapezitsa in Veliko Tarnovo (after DA – V. Tarnovo).
1. General look. 2. Detail.

Обр. 2. Текстил от гроб № 11 от средновековния некропол в северозападното подножие на хълма Трапезица във Велико Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 2. Textile from grave No. 11 of the medieval cemetery at the foot of the hill of Trapezitsa in Veliko Tarnovo (after N. Angelov).

СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ПОСЕЩЕНИЕТО НА СУЛТАН АБДУЛ МЕДЖИД I В ТЪРНОВО ПРЕЗ 1846 ГОДИНА

Светла Атанасова

Ерата на Танзимата и широко прокламираните реформи в Османската империя се свързват с управлението на тридесет и първия султан Абдул Меджид I (1839–1861 г.) и неговия незаменим съветник – великия везир Мустафа Решид паша (1845–1857 г.). Повелителят на Отоманската държава издава два реформени акта, целящи централизация на управлението, модернизация в армията и европеизация в икономиката и политиката. Те са повлияни от интересите на Англия и Франция на Балканите. Проектът от 3 ноември 1839 г., по-известен като Гюлхански хатишериф, стартира процесите на обновление в империята. Вторият реформен акт – Хатихумаюн от 18 февруари 1856 г., предлага реформи в духа на френския либерализъм и установеното буржоазно право, и е оповестен в навечерието на Парижката мирна конференция.

Основният принцип, заложен в имперския указ от 1839 г., цели провъзгласяване на равенството пред закона на всеки османски поданик без разлика на вероизповедание, етническа принадлежност и имотно състояние. Сред основните положения, гарантиращи напредъка на империята, са включени защита на живота и имота на поданиците, принципа за правилно и справедливо разпределяне и събиране на данъците, реформиране на армията и срок на военната служба, заплати за чиновниците, изкореняване на корупцията и други (Арнау-дов 1871, 1–10).

В унисон с прокламираните реформаторски идеи султан Абдул Меджид I предприема дълго пътешествие из европейските провинции на империята през пролетта на 1846 г. Неговата основна цел е да установи практическото приложение на реформите в местната администрация, в данъчната и социалната сфера. Височайшето посещение в различни градове е съпроводено не само с демонстрация и желание за промяна на Отоманската държава, но и с конкретни мерки и решения. Султанът пристига с представителен кортеж и цяла съпътстваща процесия в Търново на 14 май 1846 г.

Свидетелствата за това важно историческо събитие в битието на видните и обикновените граждани на Търново са оскъдни. Те се съдържат в документирани разкази на възрожденския търговец, политик и кмет на Варна – Янко

Славчев (1841–1927 г.) (RIMVN В ф. V405), в записани спомени от търновския художник и учител Недялко Каранешев (1876–1964 г.) (ДА – В. Търново, ф. 932 К, оп. 1, а.е. 166) и в творчеството на възрожденския учител, просветител и книгоиздател хаджи Найдено Йоанович (1805–1868 г.) от Татар Пазарджик [дн. Пазарджик] (Йоанович 1851).

Височайшето посещение е описано с художествените похвати на различните литературни жанрове. Янко Славчев е участник в церемонията на 14 май 1846 г. Хаджи Найдено Йоанович е съвременник и оставя за поколенията три песни за възхвала на султана. В стихотворна форма той описва престоя му в Търново, Габрово, Казанлък и Белград. Недялко Каранешев събира наличната информация около визитата на султан Абдул Меджид I едва през 1954 г. Позовава се предимно на творчеството на Йоанович и на други източници, които обаче не цитира в бележките.

Анализът на трите документални свидетелства показва, че историческите факти и детайли в тях съвпадат. Някои разкази са по-богати и отварят нови теми за размисъл, които също са обект на настоящата публикация.

Възрожденският търговец Янко Славчев съхранява спомена за посещението на султан Абдул Меджид I в Търново в своите мемоарни бележки, озаглавени „Възпоменания за живота ми от рождението ми до днес“. Записите са правени през 1924 г., когато авторът е в залеза на своя живот. От позицията на времето някои факти и детайли от професионалната му биография са преосмислени и отново анализирани. Ярки и свежи обаче са спомените му от детските и младежките години, прекарани в Търново (RIMVN В ф. V405).

За посещението на турския султан и тържествената церемония в двора на Конака, Славчев записва:

„Когато бях още на около 4 може и 5 години ще било около 1844 и 1845 година [допусната е грешка за годината] посети и Търново Султан Абдул Меджидъ – едва помня че въ Конака. Зданието въ което заседаваше Учредителното Народ. Събрание, тогива беше голямо здание съ широк двор. От едната страна на двора бяха наредени турските ученици и отсрещната страна българските ученици с учителите им. По заповед на Султана раздадох на всички ученици по една сребърна монетка $\frac{1}{4}$ меджидие¹: дядо ми Пенчо ма вреди и мен и получих едно чеурече², а другите чорбаджий получиха по една дреха наметка (джубе). Това май беше по Танзимата (дадени права на християните) по натиска на Европа и Русия. Тогива мисля отиде депутация въ Цариград от чорбаджиите по-видни. Челеби Янко вуйчо на майка ми и Селвелиев. Собственото му име забравих, но когото наричаха Депутатина“ (RIMVN В ф. V405, л. 16 л.).

Документираният разказ на Янко Славчев свидетелства за създадената организация от местните първенци, общински съветници, свещенослужители и просветители около посрещането на султана. Церемонията е извършена в най-представителната сграда на административния център Търново. Конакът с

обширен двор – резиденция на местния областен управител, съществува преди новопостроената сграда на Колю Фичето през 1872–1874 г. и има различен архитектурен план. Щедростта и благоразположението към децата са също обичайни жестове на милосърдие от страна на владетеля. В същото време поднесените дарове на високопоставените служители е награда за тяхната лоялност към държавата. Янко Славчев съвсем точно записва основната причина за обиколките на европейските градове в империята – прокламиране на реформите и демонстрация към Великите сили за пълното или частичното им прилагане от местната администрация. При пристигането на кортежа присъстват най-видните граждани – търговци и участници в местното управление Янко Челеби и Евстати Селвели.

С обнародван имперски указ от 1 март 1840 г. във всеки център на административна единица се предвижда създаването на съвет (меджлис) като орган на местното самоуправление и коректив на назначения областен управител. В тези съвети вземат участие и представители на немюсюлманските общини в градовете. В прерогативите на общинските съветници са включени решаването на стопански, финансови и съдебни въпроси (Тафрова 2010, 30). В Търново меджлисът е сформиран през 1840 г. под ръководството на местния войвода Смаил ага. В него, наред с държавните чиновници, участват равен брой мюсюлмани и християни. През 1846 г. членове на меджлиса и кметове на християнски махали са вече споменатите Янко Челеби и Евстати Селвели.

Султан Абдул Меджид I остава доволен от управлението на местната администрация при посещението си в Търново. С издаден имперски указ на 16 август 1846 г. в столицата Цариград³ с правителствени ордени са наградени членовете на търновския административен съвет и кметове Янко Евстатиев, Йорги [Георги Поп Симеонов] и Стати [Евстати Селвели] за ярна служба към султана (Тонков 2020, 104–105).

Според сведенията на Димитър Папазов от Арбанаси, местните търговци се обръщат към владетеля с молба в града да се учреди търговски съд. Тяхното искане е удовлетворено и в неговия състав са включени българи християни (Плетньов 2000, 166).

Подготовката за посещението на Абдул Меджид I в Търново започва месеци преди това. Общината построява дървени прегради от двете страни на главната улица за да закрие грозната гледка към Самоводската чаршия и площад Баждарлък – резултат от разразилия се пожар на 28 юни 1845 г. (Плетньов 2000, 170–171). Монасите от манастира „Свето Преображение Господне“ прокопават път в местността Дервент, по който ще се придвижва владетелския кортеж (ДА – В. Търново, ф. 932 К, оп. 1, а.е. 166, л. 1).

Посещението на султана в Търново е описано и в „Бележките“ на Недялко Каранешев – събирани от различни източници през 1954 г. (ДА – В. Търново, ф. 932 К, оп. 1, а.е. 166). На 14 май 1846 г. повелителят на империята, възседнал хубав бял кон със сърмено седло, наметнат с разкошна мантия – обшита с

четири реда златни копчета, висок астраганен калпак, завършващ с перо, заобиколен от свои приближени висши сановници, влиза тържествено в старата българска столица. Пръв го посреща хаджи Тодор Бързаков – член на местния административен съвет. В тържественото си слово той говори за положението на българския народ. След това получава като дар дълъг сукнен кожух. Строрените ученици в двора на Конака държат в ръцете си свежи градински цветя и чемшир. Те се покланят смирено до земята. След това запяват дълга хвалебствена песен, която завършва с молитва на турски език към високия гост. Преведена на български език тя звучи по следния начин: „*Различнъ добринъ получихме и непрестанно получаваме, во времето на свѣтлѣйшаго, кротчайшаго, миролюбивѣйшаго и милостивѣйшаго нашего Царя и самодержца Султана Абдуль Меджита, дете кръвдата измѣта, а за правдата той пъта и се за неа залита. Многаж многа ему лѣта, Мирна ему лѣта, Благополучна ему лѣта. Аминъ*“ (ДА – В. Търново, ф. 932 К, оп. 1, а.е. 166, л. 1–2; Йоанович 1851, 4–5).

След края на песента, султанът дарява всички ученици с по един сребърен бешлик⁴.

В двора на Конака присъстват и монасите от манастира „Св. Преображение Господне“, и свещениците от християнските махали на Търново и близката околност. С евангелия в ръце те се покланят на султана и го благославят с думите: „*Многа ти лета! Мирна ти лета!*“ (ДА – В. Търново, ф. 932 К, оп. 1, а.е. 166, л. 2). Абдул Меджид I дарява духовенството с нови монети ирмилици⁵. Той избира сред събралото се множество поп Петър и неговите приближени, и им връчва специални дарове. На местните първенци раздава дълги червени мантии и парцели земя като владение.

Султанът нарежда на всички високопоставени служители: „*Раята гледайте, поучавайте и наставлявайте я. На турци дин исламъ, на рая и християнъ се едно ви познавамъ, равна част ви давамъ. Как дин исламила, тѣй и християнина, като арменеца, тѣй и евреина, се едно ви познавамъ, равни права ви давамъ*“ (ДА – В. Търново, ф. 932 К, оп. 1, а.е. 166, л. 2).

След края на церемонията владетелят се отправя към малкото селце Марно поле (днес квартал на Велико Търново), отсяда за почивка в специално построена сграда за неговата визита и по-късно отпътува заедно със свитата си за Русе (ДА – В. Търново, ф. 932 К, оп. 1, а.е. 166, л. 3).

Правят впечатление няколко детайла в изложението на Недялко Каранешев, които се нуждаят от допълнителен коментар. Той споменава имената на х. Тодор Бързаков и поп Петър, които не се срещат в спомените на Янко Славчев. Новите „герои“ – участници в церемонията, допълват информацията и в същото време поставят въпросите какъв е техният социален статус и заслугите им към Отоманската държава, за да бъдат отличени. Тук можем да изкажем хипотезата, че х. Тодор Бързаков е избран сред останалите местни първенци, защото е добър оратор или е председател на групата от богати българи христи-

яни – членове на местния административен съвет. А поп Петър като ревностен служител на една от християнските махали обединява паството и приканва жителите да бъдат изрядни платци към държавата.

Посещението на султан Абдул Меджид I в селцето Марно поле също не е случайно. То се намира в околностите на Търново и е известно със своите плодородни земи и лозя. В средата на XIX в. тук имат летни вили с обширни градини редица местни първенци. Сред тях е и богатият търговец, отговорник за общинската хазна и съветник х. Минчо х. Цачев. Краткият престой на султана в село Марно поле би могъл да се свърже с извънградската къща на търновския търговец, но и с резиденцията на областния управител Селим ефенди (1846–1847 г.) (Семов, Янкова 2007, 91). Известен е фактът, че х. Минчо също влиза в състава на делегацията от местни първенци, изпратена в Цариград след посещението на султана.

Значителна част от събраните бележки и приложените цитати от Недялко Каранешев се базират на спомените на х. Найден Йоанович от Татар Пазарджик. Възрожденският учител и просветител издава през 1851 г. в Белград книгата „Нови български песни с царски и други нови песни или похвали и съдби баща сос сина“. Тя съдържа три авторски песни в прослава на султан Абдул Меджид I и неговото посещение в провинциалните градове на империята през 1846 г., песни – посветени на търновския владика, стихове за прослава на образованието и просвещението, стихове на Христаки Павлович, народни песни и поучителни разкази. Произведенията са отпечатани с църковнославянски текстове (Йоанович 1851).

В предговора към песнопойката х. Найден Йоанович говори за Гюлханския хатишериф и делата на законодателя Абдул Меджид I. Той перифразира отделни строфи от реформения акт и желанието на негово величество за мир и добър поминък на всички поданици, за премахването на беззаконието „в земите на България и Румелия“. Възрожденският книжовник и издател насочва вниманието на читателя към основната цел на посещението на султана, а именно прокламирането на добрите реформи. Той има и личен мотив за написването на царските стихотворения – да документира събитието от първо лице, тъй като присъства на посрещането и изпращането на височайшата особа (Йоанович 1851, 5).

В първата царска песен х. Найден Йоанович описва в детайли посещението на султан Абдул Меджид I в Търново. В краткото предисловие той посочва, че повелителят на Отоманската държава преминава през европейските провинции и посещава градовете в Тракия и Мизия (България). Прокламира равенство между християни и мюсюлмани, проследява как протичат реформите по места и дарява щедро първенците и обикновения народ. В Търново е посрещнат с тържествена церемония, на която присъстват всички прослойки на обществото. Стиховете преповтарят вече описаните факти (Йоанович 1851, 6–7). По пътя за селцето Марно поле, при излизането от града, продължава

да звучи многолетната песен за възхвала. Вечерта султанът напуска конака, в който е настанен за почивка, отправяйки се на разходка по главната чаршия на търновския пазар (Йоанович 1851, 7–8). През целия ден в църквите свещениците палят кандила за здравето на владетеля. Жителите на града правят курбан, като жертвените животни са предимно волове и крави (Йоанович 1851, 9–10).

Още две важни събития бележат живота на търновци при посещението на султана и те са описани в строфите на Найден Йоанович:

*„Той [Абдул Меджид] самичакъ са сумѧса,
и дѣцата амболѧса“* (Йоанович 1851, 13).

Отоманската държава провежда целенасочена политика за нарастване на числеността на обитаващото нейните територии население през XVIII–XIX в. Един от рисковите фактори за демографския растеж се оказват върлуващите епидемии, които повишават смъртността. Най-опасни за населението се оказват чумата, холерата и едрата шарка, които се разпространяват в различни периоди и засягат големи географски ареали. Чумата покосява голяма част от населението до 40-те години на XIX в., а холерата с различен интензитет и устойчивост върлува в европейските провинции от 20-те до 70-те години на XIX в. За разлика от двете коварни болести, огнищата на шарката се запазват през цялото столетие. Основен преносител на заразата се оказват преминаващите войсковы подразделения, които се придвижват от различни фронтове на бойните действия, водени от Османската империя. Първите законодателни инициативи, свързани със здравеопазване, медицинско обслужване и санитарен контрол, са приети в империята още в началото на XIX в. Практическото им прилагане по места започва с изграждане на здравни служби и назначаването на дипломирани лекари. През 1831 г. в Цариград е създадена карантинна служба във връзка с разпространяващата се холера. През 1839 г. се организират и първите карантинни служби в българските земи в Пловдив и Търново (Щерионов 2012, 369, 372, 374).

Практическите действия от страна на централната власт за противодействие срещу епидемиите срещат отпор от страна на местното население, които се дължат на невежество, предразсъдъци или страх от нововъведения. Съществуват и различни житейски философии – изповядвани от мюсюлмани и християни. При епидемия християните бързо напускат заразените места и се оттеглят на безопасно място в планински райони сред природата. Мюсюлманите възприемат разразилата се болест като неотменимо божие наказание и не предприемат никакви инициативи за спасение. Поставени при подобна ситуация през 1846 г., жителите на Търново категорично отказват да се подчинят на предприетата кампания от османската власт за безплатна ваксинация на децата срещу смъртоносната едра шарка. Техният отказ е главната причина султан Абдул Меджид I да пристигне в старата столица през 1846 г., освен с представителен кортеж, но и с медицински екип. За да убедят хората в необходимостта

от ваксината, лекарите използват и материални стимули. Всяко ваксинирано дете получава по една сребърна монета и кърпа за подарък (Щерионов 2012, 375). Системата за убеждение явно е подействала, за което пише в съответната строфа и Найден Йоанович (Йоанович 1851, 13).

Говорейки за великите дела на владетелят в Търново, възрожденският книжовник записва в първата царска песен:

*„Премилостивъ намъ явиса,
карагюмрюкъ^б баиладиса“* (Йоанович 1851, 13).

Султан Абдул Меджид I посещава търновския пазар, за да инспектира дали се спазват законите и разпоредбите при събирането на данъците от местната власт.

С въвеждането на Хатишерифа в данъчната сфера се обещава премахването на откупната система (илтизам) при събирането на налози и такси. Това добро начинание на практика обаче не се случва. Много често в тази порочна система за откупуване и препродаване на данъци участват и български предприемачи като търновците х. Минчо х. Цачев и неговият зет х. Николи Минчев, които се възползват от влиянието си в общинската власт. Местната администрация оказва съдействие и дава цялостна издръжка на техните агенти по места. Чрез търгове или пряко облагане с посредничеството на общините се събират и редица косвени данъци, сред които се нарежда и кара гюмрюкът (Тонков 2020, 111).

Султанът и неговата свита установяват неправомерно увеличение на вносното мито за движение на стоките на търновския пазар. При влизане в града, на митницата товарите се облагат с данък. Същата процедура се извършва втори път и на тържището. Найден Йоанович говори за отмяна на кара гюмрюка за търновските и иностранныте търговци. Не става ясно дали този акт е еднократен или е облечен с нова наредба на общинската администрация след отпътуването на владетеля.

Системата за откупуване на данъци продължава да съществува до 1858 г., въпреки регистрираните злоупотреби на държавните чиновници и местните предприемачи. С въвеждането на „Закон за земите“ и последвалите наредби, областните административни съвети започват да разпределят данъците по махали и между жителите, съобразно имотното им състояние (Арнаудов 1872, 6–125).

Посещението на султан Абдул Меджид I в Търново на 14 май 1846 г. остава траен отпечатък в съзнанието на местното население. За съжаление обаче липсват публикувани документални източници за събитието и до наши дни достига откъслечна информация – предадена в спомени, бележки и художествени произведения на очевидци, съвременници и търновски краеведи.

Всички автори са категорични, че основната цел на имперската визита е контрол върху практическото приложение на прокламираните реформи от 1839 г. в административната, стопанската и социалната сфера.

Конкретните резултати от посещението на владетеля в Търново са няколко и те могат да бъдат обобщени по следния начин.

Затвърдени са позициите на търновския административен съвет, създаден през 1840 г. Раздадените отличия и награди на местните първенци Янко Евстатиев, Евстати Селвели и Георги Поп Симеонов от страна на централната власт се явяват потвърждение за добре свършена работа в полза на държавата.

Богатите и влиятелни търговци успяват да получат позволение от султан Абдул Меджид I за учредяване на търговски съд в Търново, който да разглежда възникналите професионални спорове. През следващите години в този законодателен орган вземат участие редица българи християни – представители на местния стопански елит.

Султанът посещава тържището в града и отменя данъка върху обмитените вносни стоки и земеделски произведения. Той извършва своеобразна регулация на пазара, като премахва двойното обмитяване за една и съща услуга. Тази инициатива е поредния опит на централната власт да прекрати порочните практики за откупуване и препродаване на данъци.

Султан Абдул Меджид I с дипломация и такт разрешава въпроса с безплатната и доброволна ваксинация на търновските деца срещу едра шарка. С убеждение от страна на медиците и допълнителен финансов стимул, семействата приемат имунизацията на децата си. Този умел ход на младия и образован владетел от една страна предотвратява бъдещата епидемия и се грижи за демографското развитие на провинциите, а от друга печели благоразположението на Великите сили чрез милосърдие и съпричастност към живота на поданиците си.

Посещението на султана е дълбоко емоционално преживяване както за обикновените, така и за именитите граждани. Възможността да се „докоснат“, макар и от разстояние, до владетеля на Османската империя е рядко срещана привилегия за подвластните народи.

БЕЛЕЖКИ

¹ След паричната реформа на султан Абдул Меджид I от 1844 г. 1 златна турска лира (меджидие) е с равностойност 100 куруша (гроша); 1 сребърно меджидие се равнява на 20 куруша (гроша).

² Чейрек – буквалният превод е четвъртина, ивица, част от монета.

³ Константинопол/Цариград/Истанбул. Градът е официално преименуван с неговото съвременно име Истанбул през 1930 г. Наричан е от българите Цариград през целия XIX в. и това наименование присъства в научните публикации.

⁴ Бешлик – 5 куруша (гроша).

⁵ Ирмилик – 20 куруша (гроша).

⁶ Кара гюмрюк – вътрешно мито при превоз на земеделски произведения или стоки от едно място на друго.

ЛИТЕРАТУРА

Арnaudов 1871: Х. Арnaudов. Пълно събрание на Държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Т. I. Цариград, 1871.

Арnaudов 1872: Х. Арnaudов. Пълно събрание на Държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Т. II. Цариград, 1872.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 932 К – Недялко Константинов Каранешев, опис 1, архивна единица 166. Бележки на Каранешев за посещението на Абдул Меджид във В. Търново през 1846 год. В. Търново, 1954. Ръкопис.

Йоанович 1851: Х. Н. Йоанович. Нови български песни с царски и други нови песни или похвали и съдби баща сос сина. Белград, 1851.

Плетньов 2000: Г. Плетньов. Стопанско и обществено развитие на града през втората и третата четвърт на XIX век. – В: История на Велико Търново. К. Панайотова (Ред.). Т. 2. В. Търново, 2000, 138–184.

Семов, Янкова 2007: М. Семов, И. Янкова. Българските градове през Възраждането. Ч. I. София, 2007.

Тафрова 2010: М. Тафрова. Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1864–1876). София, 2010.

Тонков 2020: Т. Тонков. Търновската община 1763–1878 г. В. Търново, 2020.

Щерионов 2012: Щ. Щерионов. Демографско развитие на българските земи през Възраждането. В. Търново, 2012.

RIMVN В ф.V405: Регионален исторически музей – Варна, Възраждане, фонд Възраждане, инвентарен номер 405. Янко Славчев. Възпоменания за живота ми от рождението ми до днес. Варна, 1924. Ръкопис.

EVIDENCE OF THE VISIT OF SULTAN ABDUL MAJID I TO TARNOVO IN 1846

Svetla Atanasova

(Abstract)

The visit of Sultan Abdul Majid I (1839–1861) to Tarnovo on 14 May 1846 left a lasting impression in the minds of the local population. At present, there are no published documents about the event and only fragmentary information – passed on in memoirs, notes and artistic works of eyewitnesses, contemporaries and local historians of Tarnovo – has reached our days.

This study draws on the memoirs of the Revival merchant, politician and mayor of Varna – Yanko Slavchev (1841–1927), on the collected notes of the Tarnovo artist and teacher Nedyalko Karaneshev (1876–1964), and on the work of the Revival teacher, educator and book publisher Hadzhi Naiden Ioannovich (1805–1868) from Tatar Pazardzhik.

The specific effect of the Sultan's visit to Tarnovo can be summarized as follows:

The positions of the Tarnovo Administrative Council, established in 1840, were reaffirmed. The wealthy and influential merchants managed to obtain permission from Sultan Abdul Majid I to establish a commercial court in Tarnovo to settle professional disputes.

The Sultan visited the city's market and abolished the tax on the imported goods and agricultural produce for which customs duty had been paid. He introduced a kind of market regulation by removing double taxation for the same service.

With diplomacy and tact, Sultan Abdul Majid I resolved the issue of the free and voluntary vaccination against smallpox for children in Tarnovo.

ПОДГОТОВКАТА ЗА ПОСТРОЯВАНЕ НА СГРАДАТА НА ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ В „АСЕНОВА МАХАЛА“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX В.)

Атанаска Стамболийска

Разорението на Търново, предизвикано от османското нашествие в края на XIV в., не подминава и един от символите на вярата в престолния град, а именно патриаршеската църква „Възнесение Господне“. Картината на храмовото опустошение е илюстрирана най-добре в „Похвално слово за света Филотея“ на Йоасаф Бдински (Харалампиев 2014, 69–118)¹. Чрез перото си средновековният книжовник, свидетел на събитията, ни прави съпричастни на покрусата и безнадеждността, обхванала жителите на града: „*Оплаквам те, о, Църкво, оплаквам те заради това внезапно разорение! Към тебе се обръщам, търновска славо: от каква – каква стана! Тогава в недостъпната Светая Светих нозете на нечестивците влизаха! Тогава, впрочем, се изпълни сякаш онова Господното: кога видите да стои на свето място „мерзостта на запустението“*“ (Стара българска литература 1982, 197). Григорий Цамблак в Похвалното си слово за Евтимий разказва, че патриархът е принуден да премести седалището на Патриаршията в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Стара българска литература, 1982, 160–161). В периода на османска власт този храм се превръща в център на Търновската митрополия, ярък знак на приемственост с последната патриаршеска резиденция (Вачев 2012, 36). Благодарение на запазените спомени на търновци и пътешественици, преминали през града, се добива представа за атмосферата и организацията на живот в митрополитския дом (Москов 2009, 40–41; Вазов 2021, 229–233; Славейков 1979, 186). Запазените фотографии (**Обр. 1**)², картини (**Обр. 2**)³ и рисунки (**Ил. 1**)⁴ добре онагледяват архитектурния облик на стария митрополитски дом. Те предлагат една по-различна гледна точка за изследвателя, тъй като писаното слово се превръща във форма (Събев 2019, 111–113; Събев 2021, 124). На 1 юни 1913 г. в резултат на катастрофалното земетресение, засегнало Търново и околността, митрополитският комплекс е разрушен. За разлика от днес, тогава времето е друго и хората са други. Носят различни ценности и различни приоритети. Макар че земетресението събаря сградите на митрополитския комплекс, желанието да бъде възродена старата слава, да се възкреси спомена за миналото

величие не угасва. И последвалите действия на търновските църковни дейци и общественост е пример за това.

Запазените документи от края на XIX в. и началото на XX в., макар и оскъдни, разкриват стремежа и желанието на търновските духовни предстоятели Митрополията да има своя собствена сграда. От една страна тя ще е обвързана с административни функции, но от друга ще е натоварена с духовна стойност – ще олицетворява възраждането и величието на онази, отдавна загубена търновска духовна слава. Съхранените документи разкриват интересната история около подготовката на строежа, наситена с факти, междуинституционални отношения, сблъсък на интереси, различни виждания и компромиси.

На 15 юли 1897 г. от Министерството на външните работи и вероизповеданията се получава писмо, адресирано до търновския митрополит Климент (1841–1901 г.). От текста става ясно, че Народното събрание предвижда в бюджета на Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията сума в размер на 30 000 лв., която трябва да бъде използвана за началото на строеж на нова сграда на Митрополията. Изискването е строежът да започне в рамките на календарната година. Искането, отправено до търновския митрополит, е да бъде предложено подходящо място за бъдещата сграда (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 6). Два месеца по-късно, на 10 септември 1897 г., от канцеларията на Митрополията изпращат своя отговор. От текста на писмото става ясно, че църковните лица се допитват за мнение и до търновската градска управа. Градските управници смятат, че най-подходящото място за строеж е на хълма „*Исаря*“ (Царевец) (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 8). Ръководните органи на Митрополията изразяват мнението си, че според тях най-подходящо е мястото, където досега се е помещавало старото митрополитско здание и жилището на търновския митрополит във времето след завладяването на столичния град⁵ (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 8). Като се има предвид приемствеността с миналото, а именно, че по време на столичния период на Търново Патриаршията се намира на хълма „*Исаря*“ и оттам е ръководен духовният живот на българския народ, те се съгласяват с мнението на градските управници, новото митрополитско здание да бъде построено на царствения хълм (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 9).

В писмо от 10 ноември 1906 г., изпратено от Търновската митрополия до Министерството на външните работи, търновският митрополит Антим (1854–1914 г.) описва съдбата на старото митрополитско здание, служещо едновременно за жилище и канцелария на митрополита. От написаното става ясно, че поради „*старинността си и слабата си конструкция сградата е неудобна и негодна за живеене*“ (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 14). Още през 1899 г. митрополит Климент дава разрешение да се наемат къщите на г-н П. Пипев⁶ и г-жа М. х. Павлиева, от които едната може да бъде използвана за Митрополия, а другата за канцелария. В писмото се пояснява, че къщата на г-н Петър Пипев е здрава и с един малък ремонт ще може да се пригоди за

нуждите на Митрополията, а що се отнася до къщата на г-жа М. х. Павлиева, тя е много стара и не си заслужава да бъде ремонтирана. Между тези две къщи се намира къщата на г-жа Бениславска, състояща се от две помещения, която също може да послужи за нуждите на Митрополията. Засега остава неясно, къде точно са били разположени разглежданите къщи. Като се има предвид изложената по-долу информация, може да се предполага, че се намират в района около днешния катедрален храм „Рождество Богородично“. В писмото си митрополитът пояснява, че понеже старото митрополитско здание се намира в Асеновата махала, район, който е встрани от Съборната църква и центъра на града, тези три къщи са най-подходящи за нуждите на митрополията. Изразява се мнение, че ако на къщата на г-н Петър Пипев се направи ремонт на стойност 2 000–3 000 лева, той ще бъде достатъчен, за да отговори на потребностите на духовните лица в административно отношение. Останалите две разглеждани къщи на г-жа М. х. Павлиева и г-жа Бениславска, след като бъдат разрушени, с материала, който ще се вземе от тях и като се прибавят още 10 000–15 000 лв., ще може да се построи едно „прилично здание“, което да служи за канцелария на Митрополията. Според търновския митрополит притежателите на разглежданите къщи са склонни да ги продадат и биха могли да се купят за около 40 000–45 000 лв. Митрополитът моли за съдействие министъра на външните работи за отпускане на необходимата сума (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, 14–15).

От запазената кореспонденция става ясно, че в периода 1908–1909 г. се води преписка между Митрополията и Градското общинско управление за място, намиращо се срещу сградата на старата митрополия в „Асенова“ махала. Желанието на местните църковни дейци е върху въпросния парцел да бъде издигнато новото митрополитско здание. Градското управление обаче предвижда там да бъде построено училище и дори вече стартира необходимата процедура за строеж (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 23–25, 27, 30, 32, 35, 37). След проучване на казуса Митрополията излиза със становище, че: „1. Мястото, отдавна не било записано в книгите на общината като митрополитско; 2. че в плана на града, то било отбелязано като Общинско и Митрополията не е заявила своевременно претенциите си, като свое притежание и 3. че ако Митрополията заведе съдебен процес, не може да гарантира, че ще го спечели“ (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 36).

Интересни сведения за поредните предприети действия, относно идеята за строеж на митрополитската сграда, дава Протокол от заседание на Търновския епархийски духовен съвет от 30 септември 1910 г. На него отново се припомня, че Търновската митрополия има огромна нужда от нова сграда, тъй като години наред се помещава в къщи под наем, които са твърде неподходящи. Тези къщи често пъти са били продавани от собствениците им и това налага да се търсят нови помещения, което води до поредното преместване на митрополитската сграда (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 44). Относно евентуално

подходящо място за построяване на нова сграда, служителите в Митрополията изрично подчертават, че *„мисълта за построяване на митрополитско помещение на мястото на старата митрополия трябва веднъж завинаги да се изостави и трябва да се търси място и къщи в центъра на града близо до катедралната църква“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 44). В протокола те изказват виждането си по въпроса, като дават подробности относно някои разгледани по-горе варианти. От текста на документа става ясно, че къщата на г-жа М. х. Павлиева, която доскоро е ползвана за митрополитски нужди, вече е продадена и на нейно място е построена читалня. Останалите две къщи – на г-н Петър Пипев и г-жа Бениславска, стават неудобни за ползване, поради намалената обща площ (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 44). След направено проучване се установява, че единственото засега възможно място за митрополитски дом се явяват къщите и дворовете към тях на г-н К. Попов и наследниците на брат му Б. Попов. Имотите се намират в района на *„новостроящата се Окръжна палата, не далеко от катедралната църква“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 44). В тази връзка Епархийският съвет прави предложение на Министерството на външните работи и вероизповеданията да бъдат закупени въпросните имоти, с които ще се удовлетвори нуждата за помещение на Митрополията. Подчертава се, че за държавата ще бъде по-изгодно да купи тези къщи, на стойност 65 000 лв., отколкото да плаща годишен наем в размер на 2 600 лв. (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, 44–45). Запазените документи не дават точен отговор дали това искане постига търсения резултат. Като се съди от предприетите по-късно действия, то не е удовлетворено.

Следващите запазени документи датират от 20-те години на ХХ в. В тях вече местните духовници променят мнението си за мястото на митрополитското здание. В писмо до Министерството на външните работи и вероизповеданията, носещо дата 15 декември 1921 г., търновският митрополит пише, че: *„Търновската митрополитска катедрa е имала свое здание за митрополитски дом и канцелария, при старата митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“ в Асенова махала“*. След разрушителното земетресение на 1 юни 1913 г. се *„превърнаха в развалини“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 55). В текста на писмото се подчертава, че митрополитите Климент (1884–1901 г.), Антим (1901–1914 г.) и Йосиф (1914–1918 г.) *„нееднократно са правили постъпки пред Министерството, но от дълги години въпросът остава в сегашното си положение и държавата е принудена да плаща големи суми за частни здания, които да служат за помещение на Митрополията и митрополитски дом“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 55). За да се продължи историческата приемственост, както подобава на ранга и на историческото минало на Митрополията, местните църковни предстоятели настояват пред Министерството да поеме грижата за възстановяване на старата митрополитска сграда (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, 55–56).

Кореспонденцията между Търновската митрополия и министърът на външните работи и изповеданията продължава, както личи от поредното писмо, датирано от 25 март 1925 г. В него още веднъж се подчертава историческото значение на Митрополията, както мястото и ролята ѝ за духовното развитие на българския народ. Припомня се факта, че църковната катедрa има своя собствена сграда в махалата на Асеневици и последният неин обитател е митрополит Климент (1884–1901 г.). След земетресението през 1913 г. „*блаженопочиващият митрополит Йосиф се беше заел да възстанови това здание, но поради световната война, успя само да ограда мястото със стена, в която се охранява и старата историческа митрополитска църква Св. Петър и Павел*“ (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 58). В писмото си митрополит Филип (1921–1935 г.) споделя още, че „*дълго време са чакали да се намери подходящо жилище за митрополията*“ (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 58). След редица спънки и неуредици е наето „*зданието на покойния търновски благодетел д-р Панайот Селвели*“, което също се оказва неподходящо за нуждите на Митрополията (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, 58–59). Митрополитът оправя искане към Министерството на външните работи и вероизповеданията да се отпусне кредит в размер 1 000 000 лв. за възстановяване на митрополитската сграда. Припомня се, че кредит е предложен и по-рано, през 1897 г., по време на църковното управление на митрополит Климент (1884–1901 г.), както и по време на църковното председателство на митрополит Йосиф (1914–1918 г.), когато също е гласувана и утвърдена сума от бюджета на Министерството, но поради започналата Първа световна война (1914–1918 г.) тогавашният търновски митрополит Йосиф се отказва от получаването ѝ в полза на належащите държавни нужди (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, 58–59).

В друго писмо от църковните управници на Търновската митрополия, адресирано до кмета на града с дата 6 февруари 1926 г., става ясно, че местните духовни лица, предвид предстоящото започване на строеж на митрополитски дом на мястото на старата митрополия, търсят съдействието на архитектите, които да изработят плана и да скицират местността (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 62). От последващо писмо, изпратено от Градското общинско управление до митрополит Филип (1921–1935 г.) на 20 февруари 1926 г., става ясно, че исканата скица е изпратена (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 62). За да започне строежът на сградата е необходимо да се получи разрешение от Народния музей за старини и впоследствие от Министерството на обществените сгради (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 66). В тази връзка на 16 март 1926 г. от Търновската митрополия се обръщат към уредника на Археологическия музей при читалище „Надежда“. Информацията, която се получава от него, предоставя интересни сведения за строежа на бъдещия митрополитски дом и за съдбата на околните църкви – „Св. Апостоли Петър и Павел“ и „Св. 40 мъченици“ (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, 67–68).

От писмото става ясно, че ръководните органи на Митрополията в началото на 1926 г. правят оглед на мястото, където се предвижда през пролетта на същата година да започне строежът на новия митрополитски дом. Според текста, пречка за започване на строежа представлява *„стара църква „Св. Иван Рилски“, в източната част на оградата на старата Митрополия“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 67). Необходимо е да се изчака решението на Народния археологически музей в София, за което уредникът на Търновския музей поема ангажимент да бъде посредник и да информира в столицата за желанието на Митрополията да започне бъдещия строеж. Въпреки обещанията от страна на музея въпросът да се уточни и да се получи отговор от институцията в София, в следващите два месеца отговор няма. Църковните дейци заявяват, че очакват *„в три дневен срок да бъде съобщен резултата от отговора“*, защото в противен случай *„на своя отговорност ще продължат работата си“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 68). Явно решение на въпроса не последва, защото в началото на април 1926 г. Търновската митрополия изпраща писмо директно до Народния археологически музей в София. В него отново се припомнят исканията на Митрополията, като се отбелязват и някои моменти, които се явяват спънка в започването на бъдещия строеж. От писмото става ясно, че в двора на Митрополията се прави кладенец, чийто строеж е спрял поради това, че е *„разкрит дувар, без никакви фрески от стара църква“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 72). В изложението си търновският митрополит настоява въпросът да бъде проучен обстойно. В крайна сметка се обобщава следната информация: *„... през 1915 г. митрополит Йосиф построява едно здание в градината на старата митрополия. Когато било копано от работниците място за вареница, оказал се същият дувар без запазени фрески и по нареждане на тогавашния държавен архитект, който и ръководел тази работа, направени били разкопки на това място и като не се оказало нищо със старинна стойност, по нареждане на местната техническа власт, всичко разкрито е било зарито с пръст“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 72). Още един интересен факт се съдържа в разглежданото писмо, а именно, че *„това място, където се копае кладенец в онова време е било вън от оградата на митрополитската градина и е служило за пасище. По нареждане на митрополит Йосиф, то е влязло в оградата на старата митрополия“* (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 72).

В писмо от директора на Народния археологически музей с дата 23 април 1926 г. става ясно, че искането на Търновската митрополия е удовлетворено и строежът може да започне (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 78). Конкурсът за изработване на идейна скица за Митрополитския дом в Търново официално е обявен на 25 април 1926 г. Епархийският духовен съвет посочва конкретни изисквания относно всяко едно от предвидените помещения (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 80). Посочен е крайният срок за приемане на предложенията – 1 юли 1926 г. Определено е и жури, което ще има за задача

да разгледа, обсъди и посочи най-подходящия проект. То е в състав – Търновския митрополит Филип, представител от Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, представител на българското инженерно-архитектурно дружество, един архитект и един художник, посочени от Митрополията (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 80). Митрополията спира избора си на архитект Христо Тотев и художникът Димитър Багрилов (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 82). Определени са премиите, които ще бъдат раздадени за отличените проекти: първа премия – 10 000 лв.; втора – 8 000 лв. и трета – 5 000 лв. Спечелилият първата премия ще бъде предпочетен при ръководството на строежа на сградата (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 80). В официалния печатно-информационен орган на Търновската митрополия – вестник „Търновски епархийски вести“, е публикувано съобщение, даващо допълнителна информация относно подготовката за строеж. От него става ясно, че на 26 април 1927 г. ще се „*проведе публичен търг с тайна конкуренция за отдаване на предприемач, постройката на Митрополитски дом, на приблизителна стойност 2 200 000 лв.*“ (Търновски епархийски вести, 1927а, 48).

От протокол на Митрополията с дата 19 юли 1926 г. става ясно, че членовете на журито, с председател митрополит Филип, започват работа, която има за цел да провери дали проектите са изпратени в срок, дали има пропуски и неточности около документацията. Изпратени са за разглеждане 25 проекта. Всички те носят наименования, свързани с българската история – „Царевец“, „Трапезица“, „Янтра“, „Света гора“, „864“, „Велико Търново“, „Патриарх Евтимий“, „Болярин“, „Свети Климент“, „Престолен град“, „Петър и Павел“ и др. (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 146–147). След обстойно разглеждане и разискване, журито стига до заключение, че нито един от проектите не отговаря напълно на изискванията, за да му бъде присъдена първа премия. Вместо това се взема решение „*единодушно да се даде вместо първа още една втора премия и една трета. Две втори премии по 8 000 лв. се дават на проектите с мото „Стилъ“ и „Трапезица“. Трета премия от 5 000 лв. се дава на проект с мото „Св. Духъ.*“ (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 149). От документите, придружаващи проектите, става ясно, че автор на проект „Стилъ“ е арх. Христо Бърнев от София, автори на проект „Трапезица“ са арх. Люба Вачева и арх. Виктория Ангелова⁷, работещи в столицата и арх. Асен Чернев с проект „Св. Духъ“, също от София (ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 380, л. 149).

Във вестник „Търновски епархийски вести“ се дава по-подробна информация за започването на строежа на новата митрополитска сграда. От публикувания текст се разбира, че на „... 30 май хиляда деветстотин двадесет и седма година от Рождество Христово, в петдесет годишнината от освобождението на България от петвековното турско робство, в деветата година от царуването на Негово Величество Борис III, цар на Българите.... Наша смиреност Търновския митрополит Филип.... при кметуването на

г. Димитър Раев, ... При инженер-архитект г. Лазар Габраков, съставител на плана и ръководител на постройката и наемател на същата г. Петър х. Петков, след като отслужихме благодарствен къ Богу молебен, положихме основния камък на този дом за търновските митрополити....“ (Търновски епархийски вестн, 1927б, 92).

Въпреки че няма открита снимка от тържественото полагање на „първия камък“ на новата митрополитска сграда на 30 май 1927 г., само може да си представим атмосферата на тържественото и дълго чакано събитие от духовните и светски управници на сграда, както и от населението на старата столица. Церемонията поставя редом до кмета на града Димитър Раев, митрополит Филип и архитектът на сградата Лазар Габраков, следват общински съветници, духовни лица, местни жители и гости.

Докато продължава строежът на новата сграда, за периода 1928–1929 г. Митрополията търси под наем помещения, необходими за административните нужди на канцеларията и на Епархийския духовен съвет (Търновски епархийски вестн, 1929а, 8; Търновски епархийски вестн 1929б, 111–112).

Сградата на Търновската митрополия е завършена най-късно през май 1929 г. (Обр. 3) (ДА – В. Търново, ф. 18К, оп. 1, а.е. 167). Търновската общественост е информирана от страниците на „Търновски епархийски вестн“, че от 1 април 1929 г. Канцеларията на Търновския епархийски духовен съвет започва работа в сграда на духовното учреждение (Търновски епархийски вестн, 1931, 46). В новопостроения митрополитски дом по покана на митрополит Филип (1921–1935 г.), гостува и левкийския епископ Варлаам (Търновски епархийски вестн, 1931, 46–47).

След множество трудности и разнопосочни мнения, сградата на Митрополията е завършена. Изпълнена е една вековна мечта. Търновската митрополия, наследник на някогашната велика Патриаршия, отново да има свой духовен дом. Да се върне там, където векове наред се крепят устоите на Православната вяра.

В периода 2021–2023 г. на сградата е извършен основен ремонт и реконструкция (Ил. 2). Идеята на търновския митрополит Григорий е тя да се превърне в модерен колеж – притегателен център за всички онези, които са решили да се посветят на богословието.

БЕЛЕЖКИ

¹ Текстът на словото е запазен в един-единствен препис, дело на Владислав Граматик. Поместен е в четвъртия Владиславов сборник, известен и като Рилски сборник, писан през 1479 г.

² Снимката се съхранява в ДА – В. Търново, ф. 18К, оп. 1, а.е. 167.

³ Картината се съхранява в Национална художествена галерия.

⁴ Рисунката се съхранява в РИМ – В. Търново, фонд Леон Филипов, инв. №96.

- ⁵ Румънските пътешественици, преминали през българските земи през XIX в., в своите бележки отбелязват: „*Митрополията е разположена на брега на р. Янтра и скалистия пролом, образуван от хълмовете Трапезица и Хисар. Сградата е хубава и просторна, но църквичката до нея като всички стари български църкви не се отличава външно от обикновените къщи.*“ (Румънски пътеписи от XIX в. 1982, 184).
- ⁶ Петър Пипев е виден търновски търговец. Отваря търговски кантори в Търново, София, Цариград и Виена. Занимава се с внос на манифактурни стоки. Дарява средства за националноосвободителното движение и за въоръжаване на участниците в Априлското въстание. Един от учредителите на читалище „Надежда“ в града (Атанасова 2014, 474; Атанасова 2019, 263–266; Радев 2000, 643).
- ⁷ Арх. Виктория Ангелова-Винарова е родена на 20 януари 1902 г. в Търново, в семейството на Васил Ангелов – заможен търговец, завършил образованието си в Англия, настоятел на читалище „Надежда“ в града. Тя изучава архитектура във Висшето техническо училище във Виена и Техническия университет в Дрезден, след което се завръща в България. Основава през 1942 г. със съпруга си, арх. Борис Винаров (1890–1947 г.), частно бюро в София. Отговаря за строителството на редица сгради в цялата страна – сградата на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, Окръжната палата в гр. Кърджали, разширението и преустройството на Девическите гимназии във Велико Търново и Пловдив, Природонаучния музей в София и др. Наградена с орден „За гражданска заслуга“ (Митова-Ганева, 2009, 57–63; Жеков, 1987, 5).

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2014: С. Атанасова. Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие. В. Търново, 2014.

Атанасова 2019: Петър Пипев и Михал Рачев. Стопанският елит и новото време. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XXXIV, 2019, 263–269.

Вазов 2021: И. Вазов. Живописна България. Пътни бележки. София, 2021.

Вачев 2012: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 18К, опис 1, архивна единица 167.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 74К, опис 1, архивна единица 380.

Жеков 1987: К. Жеков. Жените архитектки – първите у нас. – Отечество, 1987, 5.

Митова-Ганева 2009: К. Митова-Ганева. Великотърновки – от традицията към модерността“. В. Търново, 2009.

Москов 2009: М. Москов. Търново в най-древното си минало. – В: Избрани страници за Великотърновския край. И. Александров (Съст.). В. Търново, 2009, 40–41.

Радев 2000: И. Радев. История на Велико Търново XVIII–XIX в. В. Търново, 2000.

Румънски пътеписи 1982: Румънски пътеписи от XIX в. за българските земи. М. Младенова, Н. Жечев (Съст.). София, 1982.

Славейков 1979: П. Р. Славейков. Съчинения. С. Баева, П. Тотев, Ц. Унджиева (Ред.). Т. IV. София, 1979.

Стара българска литература 1982: Стара българска литература. Ораторска проза. Л. Грашева (Съст. и ред.). Т. 2. София, 1982.

Събев 2019: П. Събев. 3D възстановка на сгради от Старата Търновска митрополия. (Проучвания и визуализация съобразно макет на Леон Филипов). – В: Сборник с доклади от научните конференции на Съюза на учените в България – Велико Търново. Мартенски научни четения (16 март 2018 г.) и Дни на науката’2018“ (31 май 2018 г.), посветени на 140-годишнината от Освобождението на България. В. Търново, 2019, 104–117.

Събев 2021: П. Събев. За достъпните и недостъпни зони в старата търновска митрополия. – В: Динамика на социалното пространство. В. Търново, 2021, 124–141.

Търновски епархийски вестни 1927а: Вестник Търновски епархийски вестни, бр. 6 от 31 март 1927, 92.

Търновски епархийски вестни 1927б: Вестник Търновски епархийски вестни, бр. 12 от 30 юни 1927, 92.

Търновски епархийски вестни 1929а: Вестник Търновски епархийски вестни, бр. 1 от 15 януари 1929, 8.

Търновски епархийски вестни 1929б: Търновски епархийски вестни, бр. 14 от 20 август 1929, 111–112.

Търновски епархийски вестни 1931: Вестник Търновски епархийски вестни, бр. 6 от 31 март 1931, 46–47.

Харалампиев 2014: И. Харалампиев. Йоасаф Бдински. Похвално слово за св. Филотея – новобългарски превод. – В: Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа. Т. 6. В. Търново, 2014, 69–118.

PREPARATIONS FOR THE CONSTRUCTION OF THE BISHOPRIC
BUILDING IN THE ASSENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO
(LATE 19th – EARLY 20th C.)

Atanaska Stamboliyska

(Abstract)

The present article deals with the main moments related to the preparatory work necessary for the construction of the new building of the Tarnovo Bishopric in the late 19th and early 20th c., located in the Assenov quarter in V. Tarnovo. The paper draws primarily on unpublished materials kept in the State Archives – V. Tarnovo, as well as on articles in the official newspaper of the bishopric – “Tarnovo Eparchial News”. After many difficulties and diverging decisions between 1897 and 1929, the Bishop’s building was completed (**Fig. 3**). An age-old dream has come true. The Bishopric of Tarnovo, successor of the once great Patriarchate, once again has its own spiritual home.

Обр. 1. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Асенова махала преди 1913 г.
(ДА – В. Търново).

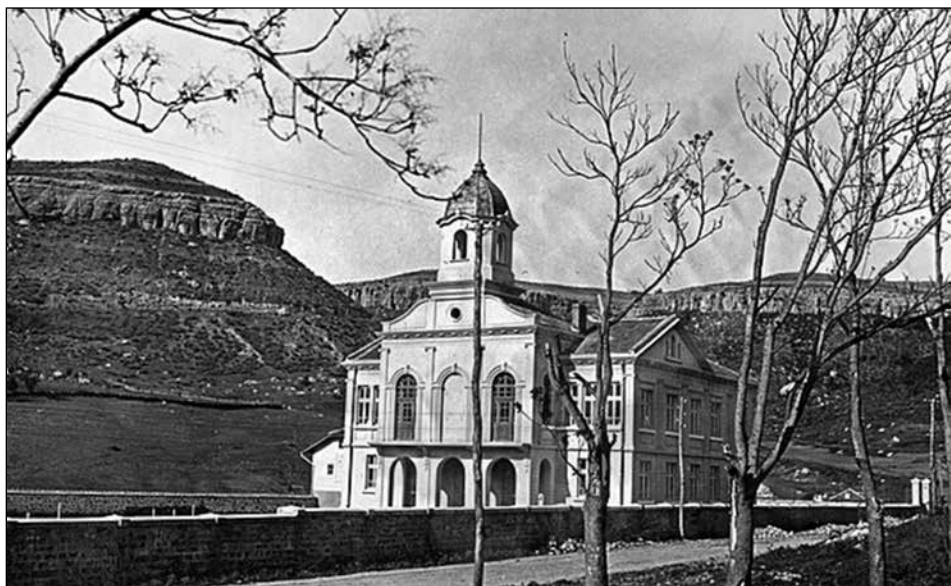
Fig. 1. The Church of Sts. Apostles Peter and Paul in the Assenov quarter, before 1913
(SA – V. Tarnovo).

Обр. 2. „Пейзаж“, Търново. Художник Ото Хорейши, 1890 г.
(Национална художествена галерия).

Fig. 2. “Landscape”, Tarnovo. Artist Otto Horeishi, 1890
(National Art Gallery).

*Обр. 3. Новата сграда на Митрополията в Асенова махала, 8 май 1929 г.
(ДА – В. Търново).*

*Fig. 3. The new Bishopric building in the Assenov quarter, 8 May 1929
(SA – V. Tarnovo).*

ЦАРСКИЯТ ПОДАРЪК. ЯНАКИ ТОМОВ, ЦАР БОРИС III И МОСКО МОСКОВ

Иван Църков

Във фонда на РИМ – Велико Търново се пази една малка дървена кутия с размери 8,9 x 7,3 x 3,2 см (**Ил. 1**). Снабдена е с месингов бутон-затварач, издаващ се с 0,4 см. Страните ѝ са покрити с фурнир, върху който е нанесен плътен слой лак. Долната страна и ръбовете са боядисани в черно. Същият цвят е използван за изрисувания върху капака щит с размери 2,3 x 2 см (**Обр. 1**). Двете части на кутията са свързани чрез месингова панта, захваната към всяка от тях с по три железни винтчета (**Ил. 1**). Капакът отвътре е тапициран с боядисана в синьо кожа, сега неравномерно изсветляла. Върху нея е щампован със златна боя частично избледнял и трудно разчитащ се надпис в седем реда, с различна големина на шрифта (**Обр. 2**). Кутията вътре има платформа, облечена в червена, неравномерно избледняла коприна, като в нея са направени четири гнезда с почти правилна кръгла форма. Под тях е прикачена осемстенна табелка от оцветена в бледосиньо кожа с щампован надпис в три реда (**Обр. 3**). Платформата е рамкирана с дървен бордюр, издигащ се с 0,1 см.

Надписът върху капака:

**ЗА
Н. Ц. В. БОРИСЪ
КНЯЗЪ ТЪРНОВСКИ
ПРЕСТОЛОНАСЛЪДНИКЪ
НА СЪВ. И ЮЖНА БЪЛГАРИЯ
ПОМОГНЕ КЕ НИ БОГЪ И ЗА
МАКЕДОНИЯ**

Надписът върху табелката под гнездата за монети:

**ЗА СПОМЕНЪ ОТЪ ЯНАКИ ТОМОВЪ
РОДОМ ОТЪ С. ГАЛИЧНИКЪ (ДЕБАРСКО)
Г. ВАРНА 5-Й СЕПТЕМРИЙ 1895 Г.**

При отпечатването на последният ред е допусната техническа грешка, като е изгървана буквата „в“ при съществителното „*септемврий*“.

Кутията, обект на нашето внимание, макар понесла щетите на времето, представя една прецизна и висококачествена изработка на вероятно варненско бижутерско ателие. В нея са били поставени монети, дарени от Янаки Томов на невръстния княз Борис Търновски (1894–1918 г.), както съобщават двата посветителни надписа. След двадесет и осем години, посещавайки Търново през април 1923 г., от своя страна вече цар Борис III (1918–1943 г.) я дарява и тя попада в музейната сбирка към читалище „Надежда“ (Бъчварова, 1993, 65). Години по-късно тази сбирка става основата на създадения през 1945 г. Исторически музей, в който наред с други старини влиза и царското дарение. В духа на онова повратно време кутията е прибрана с други „политически неудобни“ вещи, а монетите са извадени и преместени в новосформираната нумизматична колекция.

Постъпвайки в музейната сбирка на читалище „Надежда“, монетите са записани в инвентарната книга на 9 декември 1923 г., вероятно от уредника Тодор Николов (Бъчварова, 1993, 64), както следва:

Инв. № 361 – бронзова монета на император Констанций II (337–361 г.);

Инв. № 362 – бронзова монета на император Валентиниан (364–375 г.);

Инв. № 363 – бронзова монета на император Аркадий (395–405 г.);

Инв. № 556 – солид на император Марциан (450–457 г.).

По-късно, при прехвърлянето им в нумизматичната колекция, трите бронзови монети са получили нови номера, като съществуващата до тогава информация не е била вписана в графата „стар номер“. Така всред многото други екземпляри от същите императори и със сходни метрични параметри, сега е невъзможно те да бъдат идентифицирани. За щастие информацията за златната монета на император Марциан (**Ил. 2**) е запазена, защото е коректно записана и е в наличност в инвентарната книга на колекция „Нумизматика“ на РИМ – Велико Търново. Публикувана е в две кратки популярни съобщения с почти идентично съдържание във вестниците „Синьо време“ (Цочев, 1991, 4) и „Музей“ (Цочев, 1996, 7). Монетата не е била обект на научно изследване.

Княз Борис Търновски е роден на 18 (н. с. 30) януари 1894 г. с името Борис Клемент Роберт Мария Пий Станислав Сакскобургготски. Като престолонаследник и бъдещ цар на България, битието му е изследвано от многобройни автори. За нас представлява интерес посещението на цар Борис III в старата столица през бурната откъм политически превратности 1923 г. Изглежда то е част от обиколка на държавния глава из царството, заедно с княгините Евдокия и Надежда, адютанта и секретаря. Местната преса го отразява бегло или никак, доста неточно като дата или с подчертано детайлно описание на случайни срещи с граждани, което говори за липса на предварителна информация и обществен интерес. В хроника от четири реда търновският вестник

„Земледелска трибуна“ споменава, че на 5 април царят е бил за малко в Търново и посетил Моско Москов в дома му (Земледелска трибуна 1923, 2). Независимият местен седмичник „Ново време“ съобщава, че на 7 април царят и княгините са в Преображенския манастир (Св. Преображение Господне) и Лясковец, а в Търново монархът се среща с митрополита [Филип], г-н [Панайот] Славков и М[оско] Москов (Ново време 1923, 3), като късно вечерта заминава със свитата за Джулюница (?). Най-обемна е хрониката във вестник „Борба“, който пък представя като дата на посещението 9 април (Борба 1923, 1–2). Изданието известява читателите си, че царят идва от Преображенския манастир, по улиците спира автомобила и разговаря със случайни минавачи, среща се с митрополит Филип, бившият министър на правосъдието и земеделието Панайот Славков, а после посещава Моско Москов в дома му, след което отпътува към Елена (?). От хрониката на списание „Търновски епархийски вестник“ се изяснява, че Н. В. Царят е пристигнал в Преображенския манастир за черкуване при „първо Възкресение“, без да е посочена дата (Хроника 1923, 282). През 1923 г. Великден е на 8 април (www.5ko.free.fr/bg/day.php?y=20), което е точната дата на интересуващите ни височайши срещи. В текста е упоменато, че царят с княгините и придружаващите го лица са пристигнали в района със „смесения“ влак от Стара Загора, но е пропусната срещата с Москов. Всъщност споменаването на визитите при тримата видни граждани от цитираните по-горе източници ги прави безспорен факт.

За нашето изследване е интересно гостуването на царя в дома на търновеца Моско Москов – ерудиран интелектуалец, общественик, основател на Археологическото дружество, по онова време директор на Народната библиотека в Търново. Как е протекла и колко е продължила срещата няма информация. Но е твърде вероятно точно тогава цар Борис III, в знак на уважение към домакина и интереса му към старините, да е преподарил въпросната кутия с монети, а от своя страна Москов я предоставя на музейната експозиция към читалище „Надежда“. Това действие не ни изглежда необичайно, предвид как малко преди това, през 1921 г., Археологическото дружество е взело решение да се присъедини към читалище „Надежда“, а основателят му М. Москов лично пренася експонатите, подрежда ги в новата експозиция и се грижи за обогатяването ѝ (Бъчварова, Генчева 2005, 87). Съществува и възможността царят да е предал дарението на Москов с изричното устно указание то да постъпи в сбирката на читалището. Дължни сме да отбележим, че в нито един източник не бе открита информация за друго посещение на царя в Търново през 1923 г., както и за пряко даряване на читалищната музейна сбирка.

Обобщено – цар Борис III със свитата си пристига в района на Търново с влак на 7 април 1923 г. Присъства на Великденската служба в Преображенския манастир, където вероятно преспива. На следващия ден с автомобил отива до Лясковец, гостува на лозаря Илия Кънев и след обяд пристига в Търново с

намерението в 15 ч. да присъства на служение за Второ Възкресение. Обаче служението е било в по-ранен час и поради това царят посещава митрополит Филип, бившия министър Панайот Славков и директора на Народната библиотека Моско Москов в домовете им, след което отпътува за с. Джулюница или Елена. Изглежда при гостуването в дома на последния, царят му дарява/предава споменаваната кутия с четирите монети. От своя страна Москов я дарява/предава на музейната сбирка на читалище „Надежда“, където монетите, без кутията, биват записани в инвентарната книга от уредника Тодор Николов на 9 декември 1923 г. като дарени от царя.

Следващият обект, интересен от изследователска гледна точка, е Янаки Томов – упоменатия по-горе в надписа дарител на княз Борис. В два справочника за войводите, ръководителите и дейците на ВМОРО са публикуваните кратки биографични данни за Янаки Томов Кольовски (**Обр. 4**) от с. Галичник, Реканско, тогава в Османската империя (Николов 2001, 168; Пелтеков 2014, 470). Роден е през 1860 г. и е убит от сръбските власти на 16 септември 1913 г. край Дебър (Трайчев 1941, 150–151). По професия е строител-предприемач. Поради липса на обработваема земя в родното му село, която да изхранва хората, гурбетчийството там е основен поминък (Трайчев 1941, 130). Както се разбира индиректно от надписа, през последното десетилетие на XIX в. той пребивава във Варна. Не открихме информация за дейността му по него време, но най-логично е да е практикувал строително-предприемаческа дейност. В тези години Варна бурно променя облика си от традиционно ориенталски, в град с европейска визия и развиващи се с висок интензитет промишленост и транспорт (Стоянов 1995, 21–23). И тъй като строителните предприемачи във всички времена са били заможни хора, то подаръкът на Янаки Томов към невръстния тогава престолонаследник е бил напълно според „джоба му“. Твърде е възможно той да е поднесен при някой от станалите обичайни приеми в двореца „Евксиноград“, където княз Фердинанд (1887–1908 г., цар до 1918 г.) обичал да кани гости из средите на заможните варненци (Стоянов 1995, 84). Допускаме, че това се е случило на прием в навечерието на отбелязването на десетата годишнина от Съединението на Княжество България с Източна Румелия. Погледнато от друг ъгъл, логиката ни води към идеята, че в надписа съвсем не случайно е упоменато „...*престолонаследник на Сев. и Южна България*“. Това звучи едва ли не като призив, към титулатурата на бъдещия монарх да се добави още една територия, населена с българи.

Избран за районен началник, между август 1902 г. и юли 1903 г., Янаки Томов ръководи Галичко-реканския революционен подрайон на ВМОРО (Трайчев 1941, 137), проявявайки се като добър организатор. През 1903 г. участва в Илинденското въстание като помощник-войвода. След Младотурската революция от юли 1908 г. вече е деец на Съюза на българските конституционни клубове и е избран за делегат от Дебър на неговия Учредителен конгрес. По

време на Балканските войни, когато Дебърският район попада в границите на Сърбия, напуска работата си в София и се завръща в родния край, за да поддържа българщината, поради което губи живота си.

А възделението от надписа на българина от Македония Янаки Томов Кольовски – то и до днес остава неосъществено.

ЛИТЕРАТУРА

Борба 1923: Вестник Борба, Търново, I, бр. 13 от 21 април 1923 г., 1–2.

Бъчварова 1993: Н. Бъчварова. Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище „Надежда“ във Велико Търново (1871–1945 г.). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VIII, 1993, 57–75.

Бъчварова, Генчева 2005: Н. Бъчварова, Ц. Генчева. Моско Москов и музейната сбирка при читалище „Надежда“ във Велико Търново. – В: Моско Москов. Юбилеен сборник 140 години от рождението му. Научна конференция, Велико Търново, 2003. Й. Алексиев, Ж. Радева, И. Александров (съст.). В. Търново, 2005, 87–92.

Земледелска трибуна 1923: Вестник Земледелска трибуна, Търново, IV, бр. 89 от 12 април 1923 г., 2.

Николов 2001: Б. Николов. ВМОРО: Войводи и ръководители (1893–1934): Биографично-библиографски справочник. София, 2001.

Ново време 1923: Вестник Ново време, Търново, 5, бр. 13 от 17 април 1923 г., 3.

Пелтеков 2014: А. Пелтеков. Революционни дейци от Македония и Одринско. Второ допълнено издание. София, 2014.

Стоянов 1995: П. Стоянов. Стара Варна. На границата между две столетия 1890–1912. Варна, 1995.

Трайчев 1941: Г. Трайчев. Книга за мияците. Историко-географски очерк. София, 1941.

Хроника 1923: Хроника. – Търновски епархийски вестни, Търново, I, бр. 24 от 18 април 1923 г., 282.

Цочев 1991: М. Цочев. Цар Борис III – един от дарителите във фонда на Историческия музей във Велико Търново. – Вестник Синьо време, Велико Търново, II, бр. 5 от 16 февруари 1991, 4.

Цочев 1996: М. Цочев. Дарителството в раздел „Нумизматика“. – Вестник Музей, Варна, IV, бр. 5 (33) от май 1996, 7.

<http://www.5ko.free.fr/bg/day.php?y=20> (изтеглена информация на 1 юни 2023 г.).

http://www.promacedonia.org/gt/gt_obr.htm#59 (изтеглена информация на 1 юни 2023 г.).

THE KING'S GIFT.
YANAKI TOMOV, TSAR BORIS III AND MOSCO MOSCOV

Ivan Tsarov

(Abstract)

A small wooden box measuring 8,9 x 7,3 x 3,2 cm is kept in the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo (**Ill. 1**). The bottom side and the edges are painted black. A shield is painted on the lid (**Fig. 1**). The two parts of the box are joined together with a brass hinge (**Ill. 1**). The lid is upholstered with leather on the inside, and there is an inscription in different font sizes (**Fig. 2**):

**FOR
HRM BORIS
PRINCE OF TARNOVO
CROWN PRINCE
OF NORTH AND SOUTH BULGARIA
GOD HELP US ALSO FOR
MACEDONIA**

Inside the box there is a platform with four sockets and under them a plate with an inscription (**Ill. 1, Fig. 3**).

**AS A MEMENTO OF YANAKI TOMOV
BORN IN THE VILLAGE OF GALICHNIK (DEBAR REGION)
VARNA, 5 SEPTEMBER 1895**

Coins donated by Yanaki Tomov to the Crown Prince Boris of Tarnovo were placed in the sockets. Visiting Tarnovo in April 1923, King Boris III probably donated it and it found its way to the museum collection at the Nadezhda Cultural Centre. The coins were registered in the inventory book on 09.12.1923:

Inv. №361 – a bronze coin of Constantius II (337–361).

Inv. №362 – a bronze coin of Valentinian (364–375).

Inv. №363 – a bronze coin of Archadius (395–405).

Inv. №556 – a solidus of Marcian (450–457).

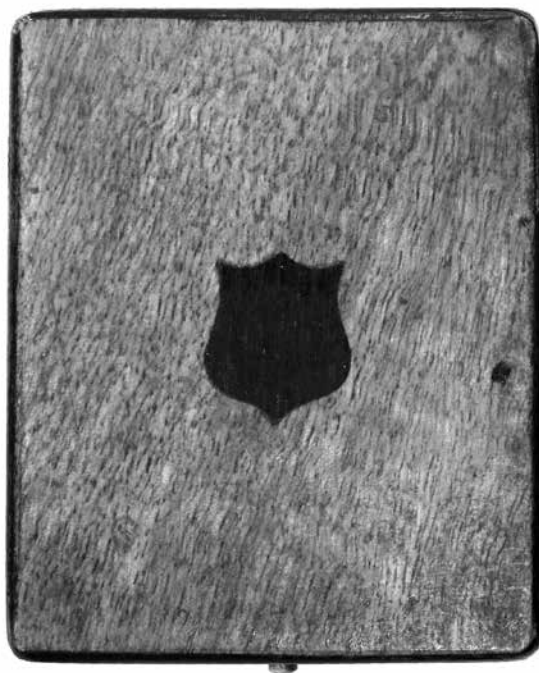
It is now impossible to identify the bronze coins, but the gold coin of the Marcian Emperor (**Ill. 2**) is available.

The benefactor Yanaki Tomov Kolyovsky (**Fig. 4**) was born in the village of Galichnik, Recan (then in the Ottoman Empire) in 1860 and was killed by Serbian authorities on 16 September 1913 near Debar. By profession he was a builder-entrepreneur. He seems to have lived in Varna in the last decade of the 19th c., when the town was rapidly

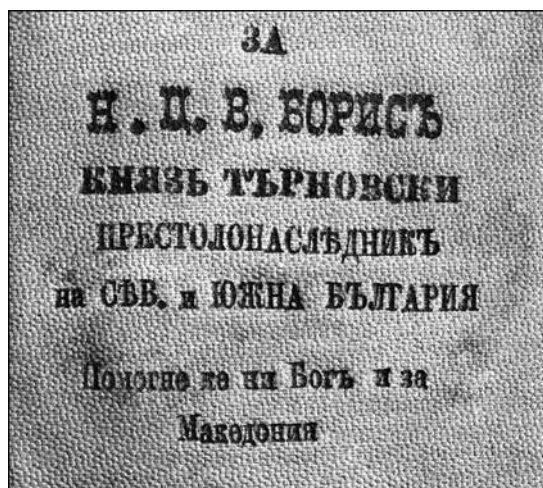
changing – from a traditionally oriental, to a European town. The gift was probably given at a reception on the eve of the 10th anniversary of the Unification of the Principality of Bulgaria with Eastern Rumelia.

Between August 1902 and July 1903, Yanaki Tomov led the Galichnik-Rekan revolutionary subdivision of the Internal Macedonian-Odrinian Revolutionary Organization and he took part in the Ilinden Uprising. During the Balkan Wars, when the Debar region fell within the borders of Serbia, he left his job in Sofia, returned to his native place to support the Bulgarian identity and lost his life.

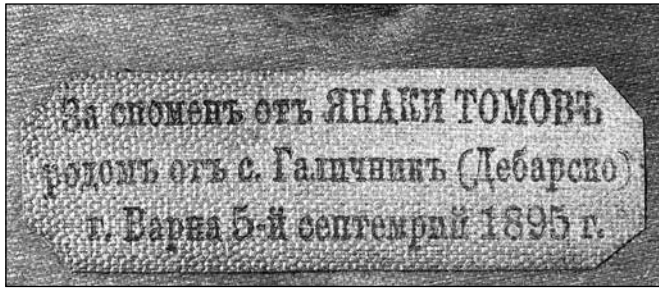
Обр. 1. Кутия – капак.

Fig. 1. Box – lid.

Обр. 2. Надпис на капака.

Fig. 2. Inscription on the lid.

Обр. 3. Надпис върху платформата.
Fig. 3. Inscription of the platform.

Обр. 4. Янаки Томов Кольовски.
Fig. 4. Yanaki Tomov Kolyovskiy.

АПЛИКАЦИЯ ОТ ШЕФИЛД ОТ НАЧАЛОТО НА ХХ В.

Илиян Петракиев

При редовните археологически проучвания на архитектурния комплекс при църквата „Успение на Св. Богородица“ с ранновизантийска базилика и тракийски некропол в квартал „Френк хисар“ във Велико Търново през 2022 г. е открит интересен предмет от началото на ХХ в. Пласт от този период, регистриран повсеместно в проучвания обект, е споменаван в по-ранни публикации (Вачев, Петракиев 2016, 734). В североизточната част на проучваната площ, в кв. ССVI₁₆, е разкрита вкопана структура № 19. Тя е локализирана на ниво 133,63 м ВНМ, в източната половина на двуделна средновековна сграда, която е долепена на фуга към северната стена на ранновизантийската базилика. Самата структура представлява яма, вкопана около 0,50 м в средновековния пласт, а в дълбочина навлиза и в стерилния терен. Периферията ѝ е облицована със средни по големина дялани камъни, като вътрешният диаметър е 1,30 м, а външният варира от 1,80 м до 2 м. В горната част облицовъчните камъни са нападали и частично запечатали ямата. Дълбочината на вкопаване е около 1,05 м, като дъното е достигнало ниво 132,58 м ВНМ. То е равно и оформено от добре трамбована жълто-кафява стерилна пръст. Запълнителят е от кафяво-черна рохкава пръст с фрагментирана битова керамика от османския период, части от антични и средновековни керемиди, въглени, бучки бял хоросан, като са открити и два керамопластични елемента от украсата на средновековната сграда. На база стратиграфската ситуация и открития материал се предполага, че съоръжението представлява септична яма, изградена от дялани камъни в по-ново време.

В близост до дъното на въпросната структура, на ниво 132,65 м ВНМ, е открита месингова апликация с издължена елипсовидна форма, с шампована украса и надпис (**Обр. 1**). Тя има запазена дължина от 16,2 см, като горният и долният край са отчупени и липсват. Максималната широчина в централната част е 8,5 см. По дългите си страни пластината е оградена от вътрешната страна с желязна тел с диаметър от 0,25 см, която има укрепваща и стабилизираща функция. Двете парчета тел вероятно се събират в горния и в долния край, образувайки „уши“, с които тя е била прикрепена към дървена кутийка. Самата тел е прихваната към месинговата пластина посредством притискане и извиване на краищата ѝ около телта. По този начин се образува ръб с диаметър около 0,2 см по цялата периферия на апликацията. От вътрешната страна след-

ва втора идентична релефна лента, която повтаря по дължина периферния ръб, като по този начин между тях остава вдлъбнато пространство от 0,2 см. Във вътрешна посока следва друга релефна лента, която повтаря формата на пластината, композирана от множество коси линии с дължина от около 0,3 см. В горната и долната част са щамповани флорални мотиви. В централната част на композицията, в кръг, оформен от плитко щампован венец с диаметър 5,2 см, е поместен гербът на Обединеното кралство Великобритания и Северна Ирландия (**Обр. 1**). Представен е коронован щит, разделен на четири части. Първият и четвъртият квадрат представляват Англия чрез три лъва, вторият квадрат – Шотландия чрез изправен лъв наляво, а третият – Ирландия чрез изобразена арфа. По периферията на щита е изписан девизът на Ордена на жартiera „*Honi soit qui mal y pense*“¹. Самият щит е поддържан отляво от изправен надясно лъв, а в срещуположната дясна страна от изправен наляво и окован с верига еднорог. Те стъпват върху широка лента, на която е изписан девизът на британските монарси „*Dieu et mon droit*“². В пространството между герба и оградения централната композиция венец е поместен надпис, разделен вертикално посредством две точки. От горната страна с големи букви е изписано името на производителя „C. R. NOWILL“, а в долната част е означено и неговото местоположение „SHEFFIELD“.

Търговската марка „NOWILL“ е регистрирана от Томас Ноуил (1676–1704 г.) на 27 април 1700 г., като производител на ножове в гр. Шефилд. След 1708 г. марката е пререгистрирана на по-малкия му брат Уйлям Ноуил, чийто син Дейвид Ноуил я поема през 1764 г. Неговият син Томас Ноуил започва да разширява бизнеса през 1785 г., като в известие във вестник „Дейли Телеграф“ от 1892 г. се споменава, че експортната търговия била изцяло насочена към Османската империя и се осъществявала чрез посредници от Шефилд. След като той се пенсионира през 1825 г., бизнесът е продължен от синовете му Уйлям и Джон. В рекламна брошура от 1828 г. са изброени и производствените дейности: сребърни ножове за плодове и десерти, изящни ножове, джобни и настолни ножове, също пирони, пили и др. (Tweedale 2022).

През 1829 г. двамата наследници прекратяват съвместната дейност. Фирмата е поета изцяло от Джон Ноуил, който основава марката John Nowill & Son. След загуба на забележително съдебно дело за фалшифициране, Джон Ноуил се пенсионира през 1850 г. и фирмата е поета от едноименния му син. Дружеството се разраства като произвежда ножове, ножици, бръсначи и прибори за хранене. Сякаш за да подчертае, че след загубеното дело фирмата е способна да произвежда висококачествени прибори за хранене, щамповани със собствения си знак, тя печели медал на Световното търговско изложение в Лондон през 1851 г. Наградена е за своите прибори за хранене, включващи дамски и мъжки джобни ножове, индийски ловни ножове, кутии за десертни ножове и вилници с издълбано перлено покритие, ножове за моливи и др. Специален асортимент

са ножовете, предназначени за търговия с Близкия изток. Фирмата печели още един медал на Парижкото изложение през 1855 г. (Tweedale 2022).

След 1850 г. Османската империя отново става ключът към богатството на фамилията Ноуил, като вторият син Сидни (1851–1920 г.) заминава още много млад през 1867 г. в Цариград. През 1874 г. Ноуил създават там малка агенция за внос на фабрични изделия с техния фирмен знак. Търговската дейност в столицата е явно доста успешна, като се споменава, че често има поръчки за една година напред. Сидни Ноуил създава успешен бизнес за търговия на дребно и в Атина през 1885 г., а също и в Египет. По ирония на съдбата търговските марки на Nowill стават толкова известни в Близкия изток, че са фалшифицирани от някои немски производители (Tweedale 2022).

За доброто състояние на шефилдската компания, вероятно натрупано от успешната левантийска търговия, говори фактът, че Джон Ноуил остава след себе си през 1900 г. наследство на стойност 23 870 паунда, които се равняват в днешно време на близо 3 млн. паунда (Tweedale 2022).

След него фирмата е поета от най-големия син Чарлз Ричард Ноуил (1850–1910 г.), който още от 1878 е съдружник, а от 1900 г. едноличен управител до смъртта си през 1910 г. Самият той е известна личност в Шефилд, член на Консервативната партия, член на образователната комисия, църковен и училищен деятел, като заема място и в градския съвет (Taylor 1988, 402)

Именно неговите инициали са изписани на откритата в квартал „Френк хисар“ във Велико Търново месингова апликация, което я датира сравнително точно (1900–1910 г.). Имайки предвид нейната форма, следва да се предположи, че тя е красяла най-вероятно дървена кутия с прибори за хранене. За това може да се съди както от вертикалната композиция, така и от размерите. Кутията следва да е била не по-къса от 20 см и не по-тясна от 10 см. За момента не ми е известен точен аналог. Подобен предмет с прибори, шамповани с марката Nowill от 1900 г., се предлага в онлайн аукцион, но без апликация върху дървената кутия (**Ил. 1**). Интересен факт, е че този вид апликации явно не са използвани често и е възможно да са поставяни само върху луксозни комплекти с прибори. В конкретния случай следва да се обърне внимание и на наблюдението, че въобще липсват шампи с инициалите на Чарлз Ноуил, или ако има то те явно са твърде рядко срещани³.

Такъв тип предмети на лукса са известни в Търново от средата на XIX в. и въпреки че те се малко по-ранни, може да се предположи, че предлагат една визия, сходна с предмета, чиято украса се разглежда в настоящата статия. Сред дарените в РИМ – Велико Търново вещи на известния търговец Евстати Селвели, присъстват и два комплекта трапезни прибори за сервиране, поставени в специални кутии (с размери 28 см x 12,5 см), изработени от дърво и черна мукава, подплатени отвътре със синьо кадифе и коприна (инв. № 1954 В/ТОМ) (**Ил. 2**). Капаците им са украсени с цветни пасторални сюжети, рамкирани от

изящен релефен кант. Самите прибори са сребърни, като всеки се състои от вилица, лъжица, нож и десертна лъжичка (Георгиева 2015, 167).

Относно начините на придобиване на въпросния комплект с прибори може само да се гадае, но имайки предвид значителната търговска дейност на компанията Nowill в пределите на Османската империя и по-специално в Цариград, е възможно той да е внесен именно от там. Естествено не може да се пренебрегне вероятността и да е вследствие на оживените търговски връзки със Западна Европа. Импортната търговия в периода 1902–1911 г. е концентрирана в малко по-висока степен от износа и 80% от него е с произход от Австро-Унгария, Германия, Великобритания, Османската империя и Франция (Шиваров 2017, 121), където металите и изделията от тях са на второ място с 11% (Шиваров 2017, 121, 123).

Местонамирането на апликацията не дава възможност за по-задълбочено изследване и евентуалното ѝ обвързване с жилищна сграда или издирване на имената на нейните собственици. Според наложеният ситуационен план от археологическото проучване върху кадастралната карта на град Търново от 1907 г., вкопаното съоръжение попада в поземлен имот с № 2497, в който липсва нанесена сграда. Най-близкостояща е правоъгълната постройка в съседния имот с № 2496, която е на разстояние от около 15 м в югозападна посока. Нейните основи всъщност нарушават северната галерия на средновековната църква и част от наоса. Самата яма се намира по средата на предвидена в кадастъра централна улица с посока изток – запад, чието построяване очевидно не се случва, както е видно от по-късните топографски карти. След 30-те години на XX в. кварталът е доста по-гъсто населен, като неговото съществуване продължава до 80-те години. В този ред на мисли не е изключено и въпросната находка да е попаднала тук по съвсем случаен начин и всъщност нейният собственик да няма нищо общо с търновския квартал „Френк хисар“.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Фразата има различни преводи, като най-популярните са: „Злочест да бъде онзи, който мисли зло!“ или „Нека се засрами онзи, който помисли нещо лошо за това!“ (Орден на жарттиерата 2022).
- ² Разнообразни са преводите и за тази фраза, като един от най-разпространените е „Бог и моето право“. (Герб на Великобритания 2022).
- ³ Откриването на щампа с инициалите на Чарлз Ричард Ноуил предизвика учудването и на Катерин Кендал, асистент в индустриална колекция в музея в Шефилд, на която благодаря за интересната и ползотворна кореспонденция и споделените наблюдения.

ЛИТЕРАТУРА

Вачев, Петракиев 2016: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френк хисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 734–736.

Георгиева 2015: Т. Георгиева. За европейския вкус на един възрожденски търговец от Велико Търново. – Известия на регионален исторически музей – Габрово, III, 2015, 163–177.

Герб на Великобритания 2022: Wikipedia, The Free Encyclopedia. https://bg.wikipedia.org/wiki/Герб_на_Великобритания (изтеглена информация на 28.03.2023 г.).

Орден на жартиерата 2022: Wikipedia, The Free Encyclopedia. https://bg.wikipedia.org/wiki/Орден_на_жартиерата (изтеглена информация на 28.03.2023 г.).

Шиваров 2017: А. Шиваров. Външната търговия на България през първата половина на XX век: развитие и адаптация. – Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, 2017, II, 115–128.

Taylor 1988: S.-A. Taylor. Tradition and change: The Sheffield cutlery trades 1870–1914. Vol. 2. Submitted for the Degree of PhD in the Department of History University of Sheffield, 1988.

Tweedale 2022: G. Tweedale. John Nowill & Sons Ltd. <https://www.hawleysheffieldknives.com/n-fulldetails.php?val=n&kel=1028> (изтеглена информация на 02.03.2023 г.).

<https://www.ebay.co.uk/itm>: <https://www.ebay.co.uk/itm/175595579266> (изтеглена информация на 04.03.2023 г.).

EARLY TWENTIETH CENTURY SHEFFIELD APPLIQUÉ

Ilian Petrakiev

(Abstract)

During the archaeological excavations in the Franc Hissar district in Veliko Tarnovo an interesting find from the early 20th c. was discovered. It is a brass appliqué of elongated elliptical shape with stamped decoration and an inscription (**Fig. 1**). The maximum width in the central part is 8,5 cm. On its long sides, the plaque is framed on the inside with an iron wire 0.25 cm in diameter, which appears to have a reinforcing and stabilizing function. In the central part of the composition, the coat of arms of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland is set in a circle formed by a shallowly embossed wreath, 5.2 cm in diameter. The motto of the Order of the Garter "*Honi soit qui mal y pense*" is inscribed on the periphery of the shield. In the space between the coat of arms and the wreath framing the central composition there is an inscription divided vertically by two dots. In the upper part, the name of the manufacturer is written in big letters, C. R. NOWILL, and its location, SHEFFIELD is on the lower part.

The NOWILL trademark was registered by Thomas Nowill (1676–1704) on 27 April 1700, as knives producer in Sheffield.

In 1874, the company set up a small import agency in Constantinople, which became the main retail outlet for Nowill's cutlery.

From 1900 onwards the company was managed by Charles Richard Nowill (1850–1910).

It is actually his initials that are inscribed on the brass appliqué found in the Franc Hissar district in Veliko Tarnovo, which dates it fairly accurately (1900–1914). Considering its form, it is reasonable to assume that it most likely decorated a wooden cutlery box.

One can only speculate as to how the cutlery set in question was acquired, but given the Nowill Company's substantial trade in Constantinople, it may have been imported from there. Certainly, one cannot overlook the chances that it might have been obtained as a consequence of the lively trade relations with Western Europe.

*Обр. 1. Месингова апликация от гр. Шефилд, открита в квартал Френк хисар
в гр. Велико Търново.*

*Fig. 1. Brass applique from Sheffield, discovered in the Franc Hissar
district of Veliko Tarnovo.*

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ, ХИТКО ВАЧЕВ. СРЕДНОВЕКОВНИЯТ Манастир „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново и неговите съкровища

София, издателство „Unicart“, 2023, 119 с., с цв. ил.

Пламен Събев

На 15 март 2023 г., в Регионална библиотека „Петко Рачев Славейков“, Велико Търново, беше официално представена нова книга, посветена на историята и богатството на средновековния старопрестолен манастир „Св. Равноапостоли Петър и Павел“. На самото събитие, водено от проф. д-р Пламен Павлов (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“), присъстваха представители на дирекция „Култура, туризъм и международни дейности“ от Община Велико Търново, множество граждани, преподаватели и студенти от Великотърновския университет, директор и специалисти на Регионален исторически музей – Велико Търново, както и читатели на библиотеката. Освен съществените факти от съдържанието, бяха разказани интересни истории и обстоятелства около написването на самата книга.

Всъщност авторите – проф. д-р Николай Овчаров (НАИМ – БАН) и проф. д-р Хитко Вачев (РИМ – Велико Търново), са доказано опитни археолози, известни в България със своите открития и популяризации на културното наследство, и в този смисъл е обяснимо присъствието на такава многобройна публика. Тук трябва да се отбележи, че преди написването на книгата, професорският тандем, заедно с техния помощник Илиян Петракиев, също представител на РИМ – Велико Търново, провеждат археологически разкопки в рамките на пет сезона (2008–2012 г.), обхва-

щащи централни и периферни зони на средновековния манастирски комплекс, разположен в североизточната част на днешния квартал „Асенов“ във Велико Търново. В резултат на проучванията се разкриват останките на неизвестен християнски храм (с некропол), които несъмнено са били част от духовната обител. Едновременно с това археолозите проучват втори некропол, оформен около църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“. По време на разкопките екипът попада на неизвестни каменни структури, които се оказват части от жилищните пострройки на манастирския комплекс. Всичко това дава предимството да се съчетаят археологическите данни с оскъдните исторически сведения за възникването, развитието и съдбата на този емблематичен манастир, да се съберат научните трудове и да се поставят в качествено оформено книжно тяло с богат илюстративен материал.

Съдържанието на книгата е с диференцирано авторство в следната последователност: История на проучванията (Х. Вачев); следва основното изложение, разделено на части: исторически и археологически изследвания на архитектурата, стенописите и некропола (Х. Вачев); монументална каменна декорация от двата храма (Н. Овчаров); надписи и рисунки – графити от църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ (Н. Овчаров); богатствата на манастира (Н. Овчаров и Х. Вачев); в заключителната част е включен каталог с най-важните находки, открити при редовните археологически разкопки (Х. Вачев и Н. Овчаров); „VARIA“, с кратки сведения за светци, царе, патриарси и митрополити, изобщо популярни личности, свързани с историята на манастира (Н. Овчаров и Х. Вачев). В края на всяка глава е направен списък с цитираната научна литература. Естествено, когато става дума за такъв богат и престижен вид културно наследство, това изисква илюстриране на текстовете с добре подбрани и качествени репродукции. Затова в приложение (наречено „ОБРАЗИ“) на луксозно гланцирани страници са отпечатани и аотирани цветни фотоси, номерирани за по-удобно и бързо сравнение с предходните текстове.

Още в първите страници читателят се запознава с обемна проблематика, свързана с историята и художествената украса на манастира „Св. Равноапостоли Петър и Павел“. Интериорът с прекрасни стенописи действително е преживял много от „капризите“ на времето, пострадал е от земетресения, които са заличили всякакви възможности за точно датиране. В него са отправяли молитви и са свещенодействали емблематични за българската история духовници, предавали са се легенди за скрити свитъци, изобщо натрупан е богат репертоар от културни следи. В този смисъл авторите на книгата не само предават информацията от миналото, но чрез своя труд изтъкват съществената роля на манастирския комплекс в контекста на религиозния живот по време на Второто българско царство. Несъмнено обителта е извършвала ръководна социална и духовна дейност и в периода от падането на Търново под турска власт (1393 г.) до Освобождението (1877–1878 г.), затова нейната история, архитектурни промени и декоративна украса са привличали вниманието на редица поколения

изследователи. Въпреки това натрупаните публикации и до днес оставаха тематично разпокъсани, а монография липсваше! В този смисъл е полезна появата на един интердисциплинарен труд, в който са събрани исторически данни, изкуствоведски анализи, епиграфика, ценни факти и материали, които са придобити по археологически път.

В „Историята на проучванията“ се припомнят натрупаните мнения и становища на изследователи по отношение датировките за издигане и украса на храма „Св. Равноапостоли Петър и Павел“. Коректно са цитирани редица учени. Прави впечатление, че още на първата страница не е пропуснато едно съществено обстоятелство, което, впрочем рядко се появява в други изследвания. Сред множеството имена се откроява това на проф. д. изк. Лиляна Мавродинова. Именно тя, като изкуствовед, убедително свързва сведенията от „Похвално слово за св. Йоан Поливотски“ (Иванова 1971, 30–53) с ктиторския акт на издигане на манастира „Св. Всехвални върховни апостоли Петър и Павел“ от унгарската принцеса Анна-Мария Арпад (1221–1237 г.), съпруга на цар Йоан Асен II (1218–1241 г.) (Мавродинова 1995, 49). След нея потвърждават тезата други български и чуждестранни учени.

Следва втората част на книгата, озаглавена: „Исторически и археологически изследвания на манастира. Архитектура. Стенописна украса. Некропол“. В нея са събрани най-важните писмени данни, които красноречиво доказват важната роля на манастира в съдбата на българския народ, за това как той се превръща в последно убежище на мощите на светци-покровители. Авторите, чрез своя прецизен езиков стил, отново припомнят на читателите фрагменти от позабравения „Разказ за пренасяне мощите на св. Йоан Рилски Чудотворец“, откъдето вадят съществени изводи за мащабността на събитията. Интересни са насоките на интерпретации при употребата на наименованието „Търновска архиепископия“ по отношение мястото за съхранение мощите на св. Йоан Рилски в периода преди тяхното напускане на Търнов през 1469 г. Добавят се също така хроники и сведения от различни източници, които допринасят за разкриване облика на търновския духовен център по време на османската власт. Като доказателство проф. Х. Вачев не пропуска да включи впечатления за духовния живот и неговите личности, за строежа и архитектурните особености в манастира, съобразно текстове от руски, румънски и австрийски пътешественици.

Освен това, както е всеизвестно, в ниските и средни регистри на наоса и олтара на църквата са запазени стенописи, изпълнени от виртуозен майстор-зограф, който и до днес предизвиква много въпроси и спорове. В този смисъл проф. Х. Вачев прецизно пресява цялото множество от статии с изказани противоречиви мнения и догадки, като достига до извода, че не съществува вписано име на зограф, а по-скоро става дума за гръцки криптограф с името „Игнатий, митрополит Търновски“, репликиран в олтарната абсида на църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011,

42–47). Не по-малко трудно предизвикателство е да се посочат годините и преустройствата при оформянето на Г-образната галерия със стенописи. И в това отношение доста проблемни са мненията на авторите на публикации през годините. За съжаление съдържанията на по-старите статии относно изгубената ктиторска композиция не са достатъчно задълбочени и аргументирани, в този смисъл задачата на професорите Н. Овчаров и Х. Вачев да обобщат изказаните тези, а също така и да защитават свои виждания в настоящата книга, не е лека! Разбира се, те добре познават проблематиката и коректно предават натрупаната информация. Полезни са също така предадените данни относно наличието на трети храм в зоната на манастирския комплекс, съобразно изследването на доц. д-р Е. Дерменджиев (Дерменджиев 2022, 56). Включват се факти относно епиграфските паметници и рисунките-графити в църквата, но са пропуснати и някои значими съвременни публикации, например статията на Цветан Василев, която е посветена на надписите от галерията на храма „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (Василев 2021, 42–50).

На високо професионално ниво е развита темата **„Монументална каменна декорация на църквите „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ и „Св. Иван Рилски“**. В нея се анализират материалите и начините на градежи, датират се структури и се адаптират данните спрямо историческите извори. На база археологическите проучвания във Велико Търново (в статистически план) се достига до заключението, че в 46 християнски култови сгради има регистрирани декоративни елементи. Специално от манастирския комплекс „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ се представят детайли, разкрити *in situ* и принадлежали на кръстокуполната конструкция в наоса на църквата „Св. Иван Рилски“ – йонийски капител, подова мозайка „опус секстиле“ и др.

Несъмнено приноси са също така изследваните **„Надписи и рисунки-графити, открити в църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ и край нея“**. Но усилията на проф. Н. Овчаров са в посока материали, които са направени вторично върху оригинални основи (например „Висарионов“ надпис върху колона, „АЗЪ ПИСАХЪ“ и др.), докато основните надписи на старогръцки и старобългарски езици от стенописите все още очакват своите експертни анализи.

Безспорно полезна е информацията в раздела **„Богатствата на средновековния манастир“**. Тук са включени ценни находки, разделени в следните рубрики: „накити и облекло“ (наушници, обеци, пръстени, позлатена декоративна игла, метални елементи за колани); „предмети, свързани с богослужението“ (по-специално – стъклено кандило). Следва **„Каталог на най-важните находки, открити при редовните разкопки в манастира „Св. Равноапостоли Петър и Павел“** – резюмиран текст за всяка открита културна ценност, включващ: наименование, материал на изработка, кратко описание с внимание към най-важните характеристики, произход, функция, размери и инвентарен номер. Авторите предпочитат да завършат своят труд, използвайки за заглавие

чуждицата „**VARIA**“. Включват, съобразно проблематиката в книгата, известни личности, свързани с историята на манастира, сведения за светците, чийто мощи са се съхранявали там (Йоан Поливотски, Йоан Рилски и Михаил Воин от Потука), царе, патриарси и търновски митрополити, дадени в хронологична последователност – от началото на XV в. до края на възрожденския период.

В заключение бих казал, че в контекста на набелязаната проблематика читателското любопитство ще бъде солидно подхранено с нови данни и ценна информация. Въпреки това остават много въпроси, на които учените ще трябва да продължат да търсят отговори. За съжаление, фигуриращият „**Abstract**“ от страница и половина изглежда твърде кратък, за да може публикуваното богатство в книгата да достигне до повече модерни библиотечни web платформи. Към всичко набелязано дотук бих добавил, че прави добро впечатление професионалната работа на фотографа Наталия Борисова от РИМ – Велико Търново, дизайнът и оформлението на книгата, както и качествения отпечатък на всички заснети материали.

ЛИТЕРАТУРА

Дерменджиев 2022: Е. Дерменджиев. Църква в царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVII, 2022, 55–80.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995.

Василев 2021: Ц. Василев. Свитъците на монаси и светци в южната галерия на митрополитския храм „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Проблеми на изкуството, 2021, 2, 42–50.

Иванова 1971: К. Иванова. Похвалното слово за Йоан Поливотски от Евтимий Търновски. – Старобългарска литература, 1971, 1, 30–53.

Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011: Е. Мутафов, И. Тютюнджиев, П. Събев. Надписът от олтарната абсида на търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – Проблеми на изкуството, 2011, 2, 42–47.

МИЛЕН МАРИНОВ. ХРАМОВЕТЕ НА АРХИТЕКТОН ДИМИТЪР СЕРГИОВ

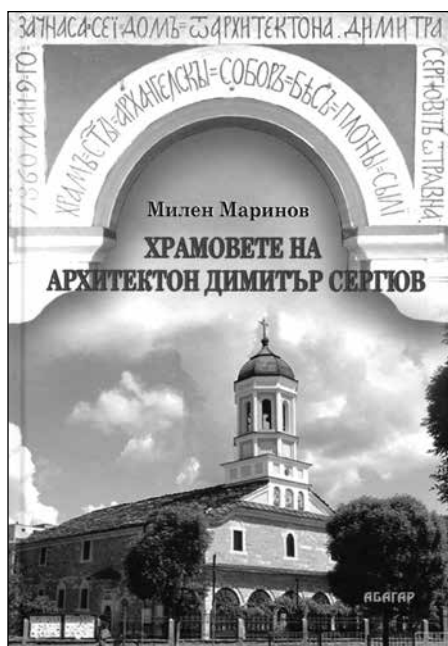
Велико Търново, издателство „Абагар“, 2023, 149 с., с цв. ил.

Пламен Събев

Архитект Милен Маринов има богата професионална биография. Специализирал е в Италия, след това е работил активно в областта на опазване на българското културно наследство, утвърден проектант и експерт към НИПК (днес Национален институт за недвижимо културно наследство). Като член и председател на множество комисии към Министерство на културата (Главна дирекция „Инспекторат за опазване на културното наследство“) за реставрации на старинни храмове, М. Маринов е имал възможността да събира информация и да създава личен архив за сериозна и обемна научна работа. В по-късен етап той се захваща с натрупаните материали и решава да насочи своите усилия към изследване храмовете на една личност – архитектон Димитър

Сергиов (1806–1864 г.). Разработва дисертация за наследството на този авторитетен тревненски майстор, като едновременно с това е напътстван в работата от опитен научен ръководител – проф. д-р Миглена Прашкова, преподавател в катедра „Църковни изкуства“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Скоро след проведената успешна защита през 2022 г. се отпечатва настоящата монография, на база защитения дисертационен труд.

Книгата е с вписани рецензенти – проф. д-р Миглена Прашкова и доц. д-р Мариета Конова. Оформена е в следния ред: въведение, предговор (включващ общи сведения, родословни данни и история на проучване относно фиксираните обекти на Димитър Сергиов), две основни глави с познатите и непознати храмове, които са планирани и издигнати от ръцете на майстора, трета глава (с

прехвърляне на вниманието към реставрацията на храма „Св. Георги“ в град Трявна) и в края – заключение за наследството на тази личност. Добавено е обширно резюме на английски език, чийто превод е на Иван Блажев. Несъмнено авторът на книгата спазва така необходимото въвеждане на информация в контекста на съвременните тенденции и изисквания в европейската наукометрия.

Още в първите страници на книгата читателят се запознава със славното минало на възрожденския град Трявна, където активно работят авторитетни строителни задруги и занаятчии, резбари и зографи, изобщо всякакви представители на известната художествена школа. Несъмнено авторът, като доктор по изкуствоведение (по-специално в областта на църковните изкуства), борови с богата палитра от материали и научна литература по различните проблеми. Прави впечатление, че използва терминология, която е свързана с традиционни остарели форми в българския език, смесени с чуждици, например: „образописци“, „дюлгери“, „марангози“, „Кубарата“ или „Кубрата“. Това подсказва за неговата висока култура и познаване на езици в архиви и документация, свързана с изследвания период. Освен това съдържанието на книгата подсказва, че Тревненската школа не е само зографска, нито трябва да се свързва еднотипно с декоративните украси в християнските храмове. И авторът също така отчита тези особености, съобразно архивните данни. Според него тревненски представители на школата активно участват в планирането и стилната реализация на множество български възрожденски сгради, църкви и манастири, конаци, мостове и училища в различни балкански територии. В този смисъл интердисциплинарни изследвания, като това на М. Маринов, посветени на историята и съдбата на възрожденските строители и техните следи от миналото, са осезателно необходими и полезни за съвременната наука.

Посочени са обектите, целите и задачите, методиката и актуалността на изследването, както се оформя всеки класически завършен дисертационен труд. Акцент в цялото изследване е един ярък първомайстор – представител на Тревненската школа – Димитър Сергюв. За него става дума още в книгата на Асен Василиев, посветена на възрожденските майстори, издадена през 1965 г., която все още е актуална за съвременни изкуствоведски анализи. Несъмнено произведенията на този архитектон (т.е. архитект и едновременно практик – строител) впечатляват със своите характеристики и особености. Той създава и утвърждава т. нар. „Сергюви вежди“ в пластиката и репликира вълнообразният балкон с математически точно обособени пропорции в много от своите интериорни решения. М. Маринов установява, че неговите притегателни сили и успешна реализация дават възможност да обучава свои ученици, например Генчо Кънев и Генчо Новаков – Малкия. Несъмнено става дума за всепризнат архитект и строител, който оформя кръг от не по-малко авторитетни последователи.

Фигурират задължителните „Предговор“ и „Увод“ в книгата. Още тук научаваме интересни факти за произхода на Димитър Сергюв. Наричан бил – „Кубрата“, роден в село Бочуковци, попадащо в землището на с. Царева ливада,

Тревненско. Наследява уменията в занаята от своя баща Сергю. Започва като чирак, преминава на ниво калфа и достига до майсторско свидетелство. Но, впечатляващо, освен всичко това, той получава от османските власти титлата „архитектон“ преди 1837 г. Това му дава правото да проектира, да изпълнява проекти и да дава гаранции за качеството на строителната дейност, както и да подписва договори с личен печат. М. Маринов установява, че в активния период на своя живот Димитър Сергюв изгражда църкви, къщи и мостове, които днес са идентифицирани и обявени за паметници на културата. Според него най-ранната църква е „Св. Георги“, намираща се в Любенова махала (Новозагорско). Поради чумната епидемия, въпросният храм бил строен на етапи и с прекъсвания цели 7 години. Авторът на книгата очевидно черпи сведения за дейността на този активен майстор и от автентичните записки на поп Йовчо и летописеца Жендо Вичев.

Направен е подробен преглед на историографията, натрупана през годините от изтъкнати автори като проф. д-р Асен Василиев, проф. д. арх. Николай Тулешков, проф. д-р Маргарита Коева, както и от публикациите на чл.-кор. проф. д.изк. Иванка Гергова.

В **Първа глава** се включват само идентифицираните в по-ранни изследвания храмове на архитектон Димитър Сергюв: „Св. Георги“ (1832–1837 г.) в Любенова махала (Новозагорско), „Св. Апостоли Петър и Павел“ (1834–1836 г.) в Котел, „Успение на Пресвета Богородица“ (1846–1847 г.) в с. Енчовци (Тревненско), „Св. Георги Победоносец“ (1848–1852 г.) в Трявна, „Успение на Пресвета Богородица“ (1849–1851 г.) в Търговище, „Св. Архангел Михаил“ (1860 – ? г.) в с. Червена вода (Русенско) и „Св. Възнесение“ (? – 1868 г.) в с. Писанец (Русенско). Следва **Приложение I**, което логично допълва текстовете с подбран илюстративен материал.

Във **Втора глава** се представят неизвестните храмове на този майстор и тъкмо в това отношение приносите на автора високо се оценяват. Благодарение на усилията, положени още в дисертацията, в настоящата монография информацията се обогатява чрез следните църкви: „Св. Георги“ в Ямбол (1834–1836 г.); „Покров на Пресвета Богородица“ в Девическия метох в град Самоков (1837–1839 г.); „Св. Димитър“ в град Брезово (Пловдивско); „Св. Великомъченик Димитрий Солунски“ в гр. Айтос; „Св. Никола“ в гр. Лясковец; „Св. Архангел Михаил (? – 1864 г.) в с. Милковица (Плевенско).

Следва **Приложение II**, в което са публикувани ценни кадри от въпросните паметници.

В **Трета глава** вниманието се пренасочва към един шедьовър на тревненския архитектон – църквата „Св. Георги“ в гр. Трявна. Тук се постига синхронен анализ за храма, обръща се внимание на особеностите преди и след масштабната архитектурна и художествена реставрация. Хронологията на възстановяване е предадена в два основни компонента: 1. Архитектура (състояние на църковната сграда преди и след съвременната строителна реставрация); 2. Художествено

обновяване (състояние на оригиналния иконостас, Владишки трон, Проскини-тарий с принадлежащите им икони, преди и след реализираните по проект реставрационни намеси). Илюстрациите в **Приложение III** несъмнено обогатяват текстовете, но на места иконните образи на светците са неоснователно деформирани и така отпечатани.

Задълбоченото изследване, макар и не в пълна изчерпателност, е от съществено значение за разширяване на хоризонтите за строителството и архитектурата от времето на Българското възраждане. В контекста на направените **изводи**, авторът справедливо достига до **заключението** че Димитър Сергюв се издига на пиедестала, отреден за големите и всепризнати майстори в Северна България. Основателно това може да се съпоставя с наследството на Уста Колю Фичето, защото оставя след себе си редица монолитни храмове, мостове и къщи, издигнати със стил и възрожденско самочувствие. Освен публикуваните храмове, специално внимание е необходимо да се отдели и на градските къщи и мостове. Надяваме се в тази посока да се достигне до още по-подробно и обобщаващо изследване.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2022 Г.

I. Археологически проучвания

Редовно археологическо проучване на обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Никополис ад Иструм, сектор Югозападен ъгъл на форумния комплекс“ (И. Църов – ръководител, М. Томанова – зам.-ръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Надгробна могила в м. Клена, гр. Лясковец“ (К. Чакъров – ръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Манастир „Успение Богородично“, ранновизантийска базилика и тракийски некропол“ в квартал „Френк хисар“ на средновековната столица Търновград“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – съръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Средновековна крепост „Ряховец“ при гр. Горна Оряховица“ (И. Петракиев – ръководител, Х. Вачев – научен консултант).

Редовно археологическо проучване на обект „Късносредновековна църква на полуостров „Св. Яни“ в гр. Ахтопол“ (Х. Вачев – съръководител).

Спасително археологическо проучване на „Обект №5 – гр. Чирпан при изграждането на скоростната железопътна линия в отсечката Оризово – Михайлово“ (Н. Еленски – зам.-ръководител).

Спасително археологическо проучване на обект „Антично селище в северозападната част на гр. Павликени“, сектор „Некропол в стопанския двор на бившето ТКЗС“ (К. Чакъров – ръководител).

Спасително археологическо проучване на обект „Средновековен некропол в източното подградие на крепостта Ряховец при гр. Горна Оряховица“ (И. Петракиев – ръководител).

Теренно издирване в землището на с. Любенци, общ. Стражица (А. Чохаджиев – ръководител).

Теренно издирване в землището на с. Джулюница, общ. Лясковец (И. Петракиев – ръководител, А. Чохаджиев – член на екипа).

Теренно издирване в землищата на с. Първомайци и гр. Долна Оряховица, общ. Горна Оряховица (И. Петракиев – ръководител).

Теренно издирване в рамките на проект „Изграждане на трасе за ел. кабел 20kV от ПИ 23217.251.571 по КККР на с. Драгижево до ПИ 44793.258.14 по КККР на гр. Лясковец“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Недеструктивно геофизично проучване около АР „Никополис ад Иструм“ по проект „Никополис ад Иструм – геофизика extra muros“ (К. Чакъров – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Реконструкция на водопроводната мрежа в гр. Павликени – II етап, подетап II.1 и подетап II.5“ (Н. Еленски – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Къснонеолитно селище Драгижево“ в рамките на проект „Изграждане на трасе за ел. кабел 20kV от ПИ 23217.251.571 по КККР на с. Драгижево до ПИ 44793.258.14 по КККР на гр. Лясковец“ (А. Чохаджиев – ръководител).

II. Експозиционна дейност

2–28 февруари

Временна изложба „**Когато момчето става мъж... „Казармата през „онези“ 45 години“** в музей „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново (И. Вълев, В. Мартинова, Р. Хаджиниколов, М. Стойчев, Ц. Кирилова, М. Маринов).

4–31 март

Авторска мобилна изложба „**Когато момчето става мъж... „Казармата през „онези“ 45 години“** в Исторически музей – Балчик (Илия Вълев).

15 март – 8 април

Мобилна изложба „**Търново и търновци в миналото“** пред Факултета по Изобразително изкуство във Велико Търново (С. Атанасова, Ж. Гюлева, Н. Борисова).

7 април – 31 май

Авторска мобилна изложба „**Когато момчето става мъж... „Казармата през „онези“ 45 години“** в „Музея на розата“ при Исторически музей „Искра“ – Казанлък (Илия Вълев).

29 април – 17 юли

Изложба „**Да прекрачиш в миналото“** в Исторически музей „Искра“ – Казанлък, със съорганизатор РИМ – В. Търново (С. Цветков, С. Стефанов).

6 юни – 1 септември

Мобилна изложба **„Памет за Опълчението“** пред Факултета по Изобразително изкуство във Велико Търново (А. Стамболийска, Е. Врежаков, Н. Борисова).

7 юни – 28 октомври

Авторска мобилна изложба **„Когато момчето става мъж... „Казармата през „онези“ 45 години“** в музей „Славейковото училище“ при РИМ – Търговище (Илия Вълев).

10 юни – 22 юли

Временна изложба **„Отвъд притеглянето на Земята – 34 години от полета на Александър Александров в Космоса“** в музей „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново (И. Вълев, Б. Боянкинска, Д. Тотева, С. Цветков, Р. Хаджиниколов, П. Събев).

16 юни – 30 юли

Юбилейна изложба **„Съхранените съкровища. 150 години музей във Велико Търново“** в Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ във Велико Търново (Д. Косева, Е. Дерменджиев, И. Вълев, Ж. Гюлева, М. Атанасова, Н. Борисова, П. Събев, М. Стойчев, Б. Боянкинска, В. Мартинова, Й. Каральмова).

7 юли – 30 септември

Фотоизложба **„Забравените фотографии от Руско-турската война“** в музей „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново (С. Цветков, С. Стефанов).

18–29 юли

Изложба с детски рисунки **„Апостолът на свободата. Васил Левски през детските очи“** пред музей „Възраждане и Учредително събрание“ и във фойето на Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ във Велико Търново (Ж. Гюлева, А. Стамболийска).

17–31 октомври

Временна изложба **„Родена край Одрин – щрихи към историята на българската артилерия“** в Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ във Велико Търново (С. Цветков, С. Стефанов).

26 октомври

В чест на 837 г. от въстанието на болярите Петър и Асен, и отбелязване на храмовия празник, в църквата „Св. Димитър“ в Асенова махала е експонирана икона „Св. Димитър на кон, пробуждащ императора-антихрист“ (П. Събев, М. Атанасова).

1 ноември

Онлайн дарителска изложба „**Заедно да съхраним историческата памет**“ (Б. Боянкинска, Н. Борисова).

1 ноември

Временна изложба „**Родена край Одрин – щрихи към историята на българската артилерия**“ в Регионална библиотека „Проф. Беню Цонев“ в Ловеч (С. Цветков, С. Стефанов).

декември

Временна изложба „**Защитниците на Добро поле**“ в Исторически музей – Ботевград (С. Цветков, С. Стефанов).

12 декември – 11 януари

Временна изложба „**От Коледа до Васильовден**“ на сурвакници, спечелили призови места в общински конкурс, в музей „Сарафкина къща“ във Велико Търново (М. Петкова, М. Атанасова, М. Стойчев, С. Цветков, Т. Георгиева).

III. Културни събития и прояви

6 март

Виртуална разходка в Мултимедиен посетителски център с ученици от Неделно училище „Българче“ в Неапол, Италия (П. Виткова).

20 март

Онлайн-урок „Начинът на живот на средновековните българи през Второто българско царство“ с ученици от Неделно училище „Българче“ в Неапол, Италия (П. Виткова).

26 март

Виртуална разходка в Мултимедиен посетителски център с ученици от Българско училище в Римини, Италия (П. Виткова).

3 април

Виртуална разходка в АМР „Царевец“ с ученици от Неделно училище „Българче“ в Неапол, Италия (П. Виткова).

15 април

Представяне на книгата на проф. Х. Вачев „Католически църкви и некрополи в българските земи от XV до XVII век“ и книгата „Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси“ на проф. Х. Вачев и И. Петракиев на книжно изложение „Фойе на книгата с автограф“, в рамките на XVII-то Международно туристическо изложение „Културен туризъм“ (С. Атанасова, И. Петракиев).

16 април

Представени са обичаи за празника „Лазаровден“ на Самоводската чаршия във Велико Търново с организатор Общински детски комплекс и с партньорството на РИМ – В. Търново и Община Велико Търново (М. Петкова).

6 май

В църквата „Св. Георги“ в с. Арбанаси се отбеляза празникът „Гергьовден“, с организатори Народно читалище „Иларион Драгостинов 1897“, с. Арбанаси и РИМ – Велико Търново (М. Петкова).

14 май

Включване в инициативата „Европейска нощ на музеите“, проведена в музей „Сарафкина къща“ и църква „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (М. Петкова, И. Петракиев).

24–26 юни

VII-то издание на **Международния фестивал за исторически възстановки „Средновековен Търновград“** под надслов „Цар Иван Александър – любов и дипломация“ в АМР „Царевец“ във Велико Търново, по инициатива на РИМ – В. Търново, НД „Традиция“ – клон Велико Търново, СНЦ „Търновци“ и Община Велико Търново.

1 юли

Пешеходен тур, етап на организирания **Национален поклоннически тур „Светият път“**, по маршрут: АМР „Трапезица“ – църква „Св. апостоли Петър и Павел“ – църква „Св. Иван Рилски“ (П. Петкански).

7 юли

Пешеходен тур **„Те умряха за нашата свобода“**, посветен на 145-та годишнина от освобождението на Търново, по маршрут: музей „Възраждане и Учредително събрание“ – Затвора-музей – музей „Сарафкина къща“ – паметни места по ул. „Гурко“ – паметник „Майка България“ (Р. Павлова).

Връчване на удостоверения за успешно завършен екскурзоводски курс на участниците в клуб „Млад екскурзовод“ към Център за подкрепа за личностно развитие – Общински детски комплекс – В. Търново, проведено в музей „Сарафкина къща“ във Велико Търново (М. Петкова, Т. Георгиева).

13–19 юли

XII-то издание на Летния фестивал за класическа камерна музика **„Arbanassi Summer Music“**, с партньорството на РИМ – В. Търново (С. Йорданова, Е. Александров, П. Виткова).

16 юли

V-то издание на фестивала **„Нике – играта и победата“** в АР „Никополис ад Иструм“, с организатори СНЦ „Бъдеще за Никюп“ и Сдружение за антични реконструкции „Mos Maiorum Ulpiae Serdicae“, в партньорство с РИМ – Велико Търново и с финансовата подкрепа на община Велико Търново (И. Църков, П. Владкова).

23–24 август

Десети летен пленер **„Зелено Килифарево“** в Музейна сбирка „Килифарево“ (М. Стойчев).

22 септември

Пешеходен тур **„По стъпките на българската държавност“**, посветен на 114 г. от обявяването на Независимостта на България, по маршрут: църква „Св. Димитър Солунски“ – църква „Св. 40 мъченици“ – църква „Св. апостоли Петър и Павел“ – АМР „Царевец“ (М. Русева).

14 октомври

Защитен дисертационен труд на С. Бояджиев на тема **„Църква и медицина в средновековна Европа (XII–XIV век). Теоретични решения и практики“**, за добиване на научно-образователна степен „доктор“.

2022 г.

Инициатива **„Музей в куфар“** в рамките на учебната година с деца от детска градина „Пролет“ и детска градина „Соня“ във Велико Търново. (М. Стойчев, А. Стамболийска)

Лятна археологическа школа с деца от училищата: ПЕГ „Проф. д-р Асен Златаров“ – Велико Търново, СУ „Вичо Грънчаров“ – Горна Оряховица, СУ „Георги Измирлиев“ – Горна Оряховица и ОУ „Св. св. Кирил и Методий“ – Долна Оряховица (И. Петракиев).

IV. Образователни семинари и обучения

28 октомври – 3 ноември

Пътуващ обучителен семинар в Република Турция по маршрут: В. Търново – Троя – Бергама/Пергамон – Измир – Афродисия – Памуккале/Иераполис – Анталия – Перге – Аспендос – Сиде – Сагаласос – Бурса – Истанбул – В. Търново.

V. Събирателска и консервационно-реставраторска дейност

През 2022 г. за фондовете на РИМ – В. Търново са придобити разнородни предмети, материали и находки: в **сбирка „Археология“** са инвентирани 5 бр.; в **сбирка „История на България XV–XIX в.“** са инвентирани 4 бр.; в **сбирка „Нова и най-нова история“** са инвентирани 144 бр.; в **сбирка „Етнография“** са инвентирани 3 бр.; в **сбирка „Християнско изкуство“** са инвентирани 10 бр. Общият брой на инвентираните предмети в Основен фонд е 87 бр., а в Научно-спомогателен фонд – 78 бр. За **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 603 книги.

В **Лабораторията за консервация и реставрация** на РИМ – В. Търново са обработени 20 монети и са консервирани, напълно или частично реставрирани 182 бр. предмети от глина, 314 предмети от метал, 45 предмети от кост, камък, стъкло, 515 документи и снимки. Извършена е консервация и реставрация на девет икони и два маслени портрети. Общо са обработени 9 587 предмети, артефакти и фрагменти от глинени съдове.

*Съставил:
Атанаска Стамболийска*

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2022 Г.

БЪЛГАРИЯ

Балчик

- [Шестдесет] 60 години исторически музей – Балчик. Сборник с научни публикации. Варна, 2021.

Бяла черква

- Цанко Церковски. 150 години от рождението на поета. Нови изследвания. Велико Търново, 2020.

Варна

- Известия на Народния музей – Варна, 47 (62), 2020.
- Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 6. Предприемачеството в историческата перспектива. Варна, 2021.
- Историята в музея и музеят в историята. Сборник, посветен на 60-годишнината от създаването на Музея на Възраждането във Варна. Варна, 2021. (Acta musei Varnaensis, 14).

Велико Търново

- Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, 3 (35), 2019.
- Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, 4 (36), 2020.
- Дни на науката 2021. Сборник с доклади от годишната национална научна конференция на СУБ – Велико Търново, посветена на 200 години от рождението на Георги Стойков Раковски и 180 години от рождението на Климент Браницки и Търновски (Васил Друмев). Велико Търново, 2022.
- Епохи, 2021, 2.
- Кънев, Н. Византия и България на Балканите. Студии върху политическата история и българо-византийското имперско противоборство на Балканския полуостров през периода VII–X в. Византинобългарски студии II. Велико Търново, 2021.

- Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока. Т. 4. Велико Търново, 2009.
- Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока. Т. 5. Велико Търново, 2011.

Видин

- Бизеранова, С. Между живота и смъртта. Погребални и поменални обичаи при българи и власи във Видинско. Враца, 2013.
- Захариев, З., Пл. Станкулов. История на Трети пехотен Бдински полк. Ч. 1. 1878–1912 година. Видин, 2004.
- Известия на музеите от Северозападна България, 10, 1985.
- Известия на музеите от Северозападна България, 11, 1986.
- Известия на музеите от Северозападна България, 12, 1987.
- Известия на музеите от Северозападна България, 13, 1987.
- Известия на музеите от Северозападна България, 14, 1988.
- Известия на музеите от Северозападна България, 15, 1989.
- Известия на музеите от Северозападна България, 16, 1991.
- Известия на музеите от Северозападна България, 17, 1991.
- Известия на музеите от Северозападна България, 18, 1992.
- Известия на музеите от Северозападна България, 20, 1993.
- Известия на музеите от Северозападна България, 21, 1993.
- Известия на музеите от Северозападна България, 22, 1994.
- Известия на музеите от Северозападна България, 23, 1995.
- Известия на музеите от Северозападна България, 24, 1996.
- Петров, П. Търговски връзки между Видинския край и Дубровник през XVIII век. [Документи и коментари]. Враца, 1991. (Библиотека Български Северозапад, 1. Серия Извори, 1).

Димитровград

- Господинова, В. Младежкото бригадирско движение в България и димитровградската „Млада гвардия“ 1946–1950 г. Димитровград, 2013.
- Между мечтата и утопията. Нови изследвания и документи за Пеньо Пенев. София, 2009.
- Национална научна конференция „Бригадирско движение в България 1946–1989 г.“, 5–6 окт. 2006, Димитровград. [Хасково], [2008].
- Попов, Ст. История на село Кара-атлий през 1877 година. Димитровград, 2011.
- Светът на българина през 20 век. Сборник доклади от Втора национална научна конференция, 22–23 юни 2017 г., Димитровград. София, 2018.
- Талант и власт. Неща премълчавани. [Доклади от конференция, 18–19 април 2019 г. Димитровград]. [Хасково], 2020.

- Участието на населението от община Димитровград в завършващия етап на Втората световна война 1944–1945 г. Исторически сборник. Димитровград, 1999.

Елена

- Радивоев, М. Биография на Иван Николов Момчилов. С кратък очерк на просветителската му дейност (1819–1869). [Фототип. изд.]. София, 2013.

Исперих

- Българските алиани. Сборник етнографски материали. София, 1991.
- Исперих вчера и днес = Ispereh yesterday and today. [Варна], [2012].
- Сборяново 2006. Сборник есенни четения. Т. 4. Селищен модел в Североизточна България. Научна конференция, [Исперих], 26–27.10.2006. Варна, 2006.
- Сборяново 2007. Сборник есенни четения. Т. 5. Погребални практики и ритуали. Научна конференция, [Исперих], 25–26.10.2007. Варна, 2008.
- Сборяново 2008. Сборник есенни четения. Т. 6. Предизвикателството на теренната работа. Научна конференция, [Исперих], 30–31.10.2008. Варна, 2009.
- Сборяново 2014. Сборник есенни четения. Т. 11. От находката до витрината. Велико Търново, 2016.
- Сборяново. Т. 3. Тракийският град. Градоустройство, укрепителна система, архитектура = Sboryanovo. Vol. 3. The Thracian City. City planning, fortification system, architecture. София, 2015.
- Тодорова-Николова, М. Г. Родът Крачунови. Родова история. Исперих, 2016.
- Тодорова-Николова, М. Г. Старият Исперих в образи и случки. Велико Търново, 2021.

Казанлък

- Багри и нишки. Колекцията шевици на Исторически музей „Искра“ – Казанлък. Каталог = Colours and threads. The embroidery collection of the „Iskra“ Historical Museum – Kazanlak. Catalogue. Казанлък, 2021.
- Изложба „Мечът на Севт III“ = Exhibition „The Sword of Seuthes III“. [2013].
- Казанлък в миналото и днес. Кн. 9. Казанлък, 2016.
- Краеведски четения. Св. 4. Казанлък, 2018.
- Краеведски четения. Св. 5. Казанлък, 2019.
- Краеведски четения. Св. 6. Казанлък, 2020.
- Проблеми и изследвания на тракийската култура. Т. 8. Казанлък, 2016.

- Проблеми и изследвания на тракийската култура. Т. 9. Казанлък, 2019.
- Проблеми и изследвания на тракийската култура. Т. 10. Казанлък, 2020.
- Християнство и народна култура. [Каталог от изложба „Християнство и народна култура – 2014“].
- Чичикова, М., К. Д. Димитров. Севтополис – градът на Севт III. [Пловдив], 2016.

Омуртаг

- Тошев, М. Икони от град Омуртаг. [Албум]. Велико Търново, 2022.

Плевен

- Кризите като катарзис – политически, социални и културни измерения на екстремните ситуации в историята. Сборник с доклади от научна конференция, 15–16 ноември 2021, Плевен. Плевен, 2022. (Плевенски исторически четения, 1).
- Мизия от древността до днес, 3, 2022.
- Суванджиев, Ив. Преходният период между енеолита и бронзовата епоха в България. Велико Търново, 2022. (Мизия – Supplementum, 1).

Пловдив

- В Етнографския музей. За вас, деца! [Пловдив], [2000].
- Времето на алафрангата. Каталог на изложба = The Alafrangata Time. Exhibition Catalogue. Пловдив, 2019.
- Годишник на Етнографски музей – Пловдив, 3, 1998.
- Годишник на Народния етнографски музей – Пловдив, 1, 1970.
- Етнографски музей – Пловдив = Ethnographic Museum – Plovdiv. [Албум]. [Пловдив], 2004.
- Знаци на времето. Колекция старинни лампи и часовници от фонда на РЕМ – Пловдив. Каталог. Пловдив, 2009.
- От Виена и Константинопол. Етнография на града. Каталог на изложба = From Vienna and Constantinople. Urban Ethnography. Exhibition Catalogue. Пловдив, 2018.
- Регионален етнографски музей – Пловдив. [Албум]. София, [2007].
- Родопски песни за бално и за драго на Георги Чилингиров. Пловдив, 2000.
- С любов към изтъканото. Каталог. Из колекцията на проф. Юлия Дилова. Пловдив, 2022.
- [Сто] 100 години Регионален етнографски музей – Пловдив. Био-библиографски справочник. Пловдив, 2017.
- Съкровища от старите ракли. Български традиционни накити = Treasures From The Old Chests. Traditional Bulgarian Jewelry. [Албум]. Пловдив, 2015.

- Традиционни костюми от Пловдивския край = Traditional Costumes From The Plovdiv Region = Costumes Traditionnels de la Region de Plovdiv. [Албум]. [Пловдив], [1993].
- Уникални паметници от фонда на музея = Уникальные памятники из фонда музея = Einmalige Denkmäler aus dem Museumsfond. [Каталог]. [София], [1974].

Попово

- Лебедев, Г. И., П. Василев. Царските военни маневри край Попово – 1937 г. [Фототипно издание на кн. от 1939 г.]. София, 2021.

Правец

- Исторически корени и културно наследство на община Правец. Сборник статии. Кн. 1. Правец, 2006.
- Исторически корени и културно наследство на община Правец. Сборник статии. Кн. 2. София, 2011.
- Исторически корени и културно наследство на община Правец. Сборник статии. Кн. 3. София, 2016.
- Исторически корени и културно наследство на община Правец. Сборник статии. Кн. 4. Велико Търново, 2021.

Разград

- Известия на Регионален исторически музей – Разград, 3, 2021.

Русе

- Панаир на музейните изложби 2018. Каталог на мобилните изложби. Русе, 2018.

София

- Бонева, В. Архивът на Петко Р. Славейков. Ръкописно наследство. София, 2020.
- Българска археология 2021. Каталог към изложба. София, 2022. (Национален археологически музей – Каталогизи, 23).
- Време, материя и дух. Реставрацията в Националния археологически институт с музей при Българската академия на науките. [Каталог] = Time, matter and spirit. The conservation in the National archaeological institute with museum at the Bulgarian academy of sciences. [Catalogue]. София, 2021. (Национален археологически музей – Каталогизи, Supplementum 2).
- Културното наследство на Странджа. Богатство, рискове, предизвикателства. София, 2019.

- Модел за изграждане и утвърждаване на български институционален имидж на територията на Република Турция. [Сборник]. София, 2022.
- Между войната и мира. Съхраненото наследство на българската армия. Каталог. София, 2018.
- Петров, Т., С. Пенкова. Българските генерали 1878–1946. С достойнство и чест. [Т]. 1. [София], 2021.
- Среброто на траките. Исторически музей „Искра“ – Казанлък, 25 август – 18 декември 2017 г. = The silver of the Thracians. Iskra Museum of History – Kazanlak, August 25 – December 18, 2017. София, 2017. (Национален археологически музей – Каталогизи, 7).
- Legends in gold. Thracian Treasures from Bulgaria. Sofia, 2017.

Стара Загора

- Исторически форум. Издание на Научен архив на Българската академия на науките. Т. 2. Из творчеството на митрополит Методий Старозагорски. София, 2022.
- Регионален исторически музей – Стара Загора = Regional Museum of History – Stara Zagora. [Каталог на обектите]. Стара Загора, [б. г.].

Търговище

- Възкресение в зарево от пожари. Алманах. Посвещава се на 140 години от Освобождението на гр. Търговище и Търговищкия край. Велико Търново, 2018.
- Гошев, Д. Просвещение и здраве. Заветът на един български лекар към поколенията. Статии и реферати от 20-те и 30-те години на XX век. [Русе], 2019.
- Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев. Археологически паметници в Търговищкия район. София, 1991.
- Ескиджумайска (Търговищка) църковна кондика 1818–1882. София, 2006.
- Жечева, М. Достойно изпълнен отечествен дълг. (Офицери от гр. Търговище – герои във войните за национално обединение на България). Велико Търново, 2021.
- Жечева, М. С ревност и щедрост по единодружний способ. Щрихи към традицията на дарителството в гр. Търговище. Търговище, 2022.
- Катрафилов, Г. Хр. Непокорният. Хроника за живота и делото на поп Сава Катрафилов. София, 2019.
- Конаклиев, А. Археологическа експозиция [на Исторически музей – Търговище]. [Албум]. София, [2003].
- Никола Симов – Куруто. Знаменосецът. [Албум]. [б.м.], [2016].
- Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция с научен ръководител академик

- Константин Косев, проведена на 17 ноември 2003 г., гр. Търговище. Велико Търново, 2004.
- Престилката – знак и молитва. Каталог на изложба = The Apron – Sing and Prayer. Exhibition Catalogue. Търговище, 2020.
  - Ставрев, Н. Възрожденският квартал Вароша в град Търговище. Варна, 2021.
  - Стоянова, П. Хаджи Ангелова къща. Етнографска експозиция. [Албум]. София, [2003].
  - Тодорова, Х., В. Виселив, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. София, 1983. (Разкопки и проучвания, 9).

CROATIA

Zadar

- Diadora, 35, 2021.

Zagreb

- Filipec, K., M. Filipec. Ergonomija u arheologiji. Uvod u zaštitna arheološka istraživanja = Ergonomics in archaeology. Introduction in rescue archaeological excavation. Zagreb, 2022.
- Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu, ser. 3, 54, 2021.

CZECHIA

Praha

- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 58, 2020, 1.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 58, 2020, 2.

GERMANY

Dresden

- Beiheft, 36. Ausgrabungen in Sachsen, 8. Dresden, 2022.

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 97, 2021.

Halle (Saale)

- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 98, 2021.

Trier

- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 52, 2020.

HUNGARY

Budapest

- Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2008.
- Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2009.
- Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2010–2013.
- Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2014.
- Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2015–2016.
- Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2017.
- Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2018.
- Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2019.
- Folia Historica. Supplementum. 2021.

POLAND

Toruń

- Archeologia, 36, 2020.

Warszawa

- Ciolek, R. RHIZON/RISINUM. Illyrian Fortress, Greek and Roman Town. Vol. 2. The Monetary System in the Kingdom of Ballaeus. Warsaw, 2021.
- Novensia, 30, 2019.
- Scodra. From Antiquity to Modernity. V. 1. A companion to the study of Scodra. Warsaw, 2020.

ROMANIA

Alba Iulia

- Apulum, s. Archaeologica et Anthropologica, 58, 2021.
- Apulum, s. Historia et Patrimonium, 58, 2021.

Constanța

- Pontica, 54, 2021.

București

- Dacia, 62–63, 2018–2019.
- Dacia, 64, 2020.

Iași

- Studia Mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata. Bucharest, 2018.
- Studia Romana et Mediaevalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata. București – Brăila, 2018. (Honoraria, 13. Civilizația românească, 4).

Piatra-Neamț

- Beyond excavation. Geophysics, aerial photography and the use of drones in eastern and south-east european archaeology. Piatra-Neamț, 2019. (Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 40).
- Diaconu, V. Repertoriul descoperirilor atribuite epocii bronzului din județul Neamț. Piatra-Neamț, 2016. (Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 36).
- Izvoarele sărate din microzona Agapia-Bălțătești-Ghindăoani. Piatra Neamț, 2017.
- Memoria Antiquitatis, 31–32, 2015–2016.
- Memoria Antiquitatis, 33–34, 2017–2018.
- Memoria Antiquitatis, 35, 2019.
- Memoria Antiquitatis, 36, 2020.
- Piatra-Neamț. Curtea domnească. Rapoarte arheologice. Piatra Neamț, 2016. (Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 35).
- Raw materials and lithic artefacts from prehistory to Middle Ages in Europe. International colloquium. Programme and abstracts. Piatra-Neamț, 2018.
- Studia numismatica et archaeological. In honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata. Piatra-Neamț, 2018. (Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 39).

Tulcea

- Peuce, 19, 2021.

Zalău

- Acta Musei Porolissensis, s. Arheologie – Restaurare – Conservare, 41, 2019.

- Acta Musei Porolissensis, s. Arheologie – Restaurare – Conservare, 42, 2021.
- Acta Musei Porolissensis, s. Istorie – Etnografie, 42, 2020.

SERBIA

Ниш

- Ниш и Византија. Зборник радова, 19, 2021.

Пирот

- Карановић, Т. Куварице Пирота и околине. [Изложба везених куварица Пиротско лето 2007]. Пирот, 2007.

SLOVENIA

Nitra

- Pieta, K., T. Štolcová. Knieža z Popradu a jeho hrobka. Nitra, 2021. (Archeologické pamätníky Slovenska, 12).
- 30 rokov výskumu Nitrianskeho hradu 1988–2018. Nitra, 2021. (Archaeologica Slovaca Monographiae – Communicationes, 27).

*Съставил:
Станислава Ботева*

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2022 г.)

- Борис Недялков** (с. Къпиново, общ. Велико Търново) – монета
Анатоли Ангелов (Велико Търново) – партитури
д-р Иван Цървов (Велико Търново) – исторически материали
Камелия Раданова (Велико Търново) – ръчна шевна машина
Райна Недялкова (Велико Търново) – свидетелство за зрелост
Цветелинка Цветанова (с. Копривец, общ. Бяла) – етнографски материали
Андрей Апостолов (София) – авторска книга
д-р Атанас Орачев (Ахтопол) – авторска книга
Гергана Георгиева (Велико Търново) – научна литература
Димитър Томов (София) – научна литература
Здравка Димитрова (с. Сандово, общ. Русе) – авторска книга
д-р Ива Инджова (Габрово) – авторска книга
проф. д-р Иван Гаврилов (София) – научна литература
д.и.н. Иван Чокоев (Велико Търново) – авторска книга
Иво Жейнов (Бяла) – авторски книги
проф. д-р Хитко Вачев и Илиян Петракиев (Велико Търново) – авторска книга
о.з. ген.-лейт. Кирил Цветков (София) – научна литература
проф. д.изк. Константин Тотев (Велико Търново) – авторска книга
Марин Маринов (Велико Търново) – авторска книга
доц. д-р Тошо Спиридонов (София) – научна литература
доц. д-р Павлина Владкова (Велико Търново) – авторска книга

Съставил:
Боряна Боянкинска

ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ

Известията на Регионален исторически музей – Велико Търново имат за основна цел да допринасят за научното развитие в областта на историческото познание в регионален и национален обхват с акцент върху Велико Търново и Великотърновския край. В процеса на публикуване и издаване на Известията са ангажирани автори, редакционна колегия и издател, които трябва да спазват основни принципи на почтеност, честност и уважение в научно-изследователската дейност.

Редакционната колегия взема решения за приемане или отказване да публикува предложен авторски материал въз основа на неговото съответствие на принципите на академичния морал, както и на редакционните изисквания за публикуване в Известията. Тя може да върне материала на автора за корекции или преработване, както и да откаже неговото публикуване.

Задължителните етични принципи са следните:

- Уважение, справедливост и честност между участниците в процеса на публикуване и издаване на Известията – автори, редактори и издател.
- Обективност в търсенето на историческата истина, недопустимост на непроверени и неаргументирани анализи, както и фалшифициране и манипулиране на данни и изводи от изследванията.
- Социална отговорност за резултатите от научните изследвания и хуманно използване на научните достижения.
- Невмешателство на политически и светогледни пристрастия, отказване от лично отношение или предубеденост към личности, събития и процеси в исторически и в съвременен план.
- Отказ от прояви на преднамереност и пристрастие поради несъвместимост на лични и професионални интереси, водещи до конфликти при изпълнение на задълженията.
- Зачитане на интелектуалната собственост, съблюдаване на авторските права и нетърпимост към плагиатството.
- Да не се предават за отпечатване материали, които са публикувани в други научни издания.
- Да не се предават за отпечатване материали, които не отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.
- Конфиденциалност по отношение на постъпилите за публикуване материали и техните автори.

ETHICAL PRINCIPLES

The purpose of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is to contribute to the scientific achievements in the field of history at regional and national levels with an emphasis on Veliko Tarnovo and the region of Veliko Tarnovo. The Journal comes out as a result of the joint efforts of the authors, the editorial board and the publisher, who observe the basic research principles – integrity, honesty and respect.

The editorial board considers a submitted manuscript and decides whether it will be accepted or declined on the basis of its compliance with the principles of academic integrity, and the applicable selection criteria of the editorial board. The editorial board may return the manuscript to the author for correction or revision, and may as well refuse to publish it.

The following ethical principles are mandatory:

- Respect, fairness and honesty between the participants involved in the publishing process – authors, editors and publisher.
- Objective approach to historical facts, no unverified or unsubstantiated analyses, no falsified or manipulated data or conclusions from studies.
- Social responsibility of researchers and rigorous attention to the potential impact of the scientific achievements.
- No political or philosophical biases, no personal attitude or prejudice towards personalities, events or processes from historical and contemporary point of view.
- No premeditated or prejudiced behaviour due to incompatible personal or professional interests that might lead to conflicts in the performance of duties.
- Respecting the intellectual property of others, observing copyrights, no plagiarism.
- Manuscripts must not have been published in other scientific journals.
- Manuscripts not reporting original scientific research, biased or written in substandard language shall not be considered.
- Confidentiality regarding the submitted manuscripts and their authors.

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание, което излиза ежегодно. Приемат се за публикуване научни студии, статии, съобщения, рецензии и отзиви в областта на историята, археологията, изкуствознанието, етнологията, реставрацията и консервацията, музеологията и др. Изпращаните научни разработки да не са публикувани в други научни издания, да имат приносен характер и да отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.

Научните разработки на външни за музея автори да са свързани с град Велико Търново и област Велико Търново или да имат общонационално значение с акцент върху Великотърновски регион.

Материалите от български автори се приемат на български език с резюме на български език, а на колеги от чужбина – на английски, френски, немски или руски език с резюме на английски език.

При предаване на научните разработки за публикуване да се спазват следните изисквания:

1. Текстът и илюстрациите се предоставят на хартиена едностранна разпечатка и в електронен вариант. Максималният обем за студия е до 108 000 знака, за статия – до 36 000 знака, за съобщение, рецензия и отзив – до 12 000 знака. Основен текст, резюме и списък на илюстрациите да са в един общ файл, **форматиран както следва:**

- Формат на страницата: А4;
- Шрифт на текста: Times New Roman;
- Полета на всяка страница: 2,5 см от всички страни;
- Подравняване: Ляво;
- Редова разредка: 1,5;
- Без отстъп за нов параграф и без сричкопренасяне;
- Страниците не се номерират.

2. Заглавието се изписва с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, без Bold.

3. През един ред се изписват името и фамилията на автора (авторите) с главни и малки букви, без съкращения, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, *Italic*, без **Bold**.

4. През един ред следва основният текст, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5.

Цитиран текст се огражда в кавички и се маркира с *Italic*.

За означаване на разстояние във времето и пространството, на размери и на страници при библиографско цитиране се използва голямо тире (–) с интервали преди и след него.

Специални знаци и символи допълнително се маркират с цвят в разпечатката. При използване на специфичен шрифт, той се предоставя на електронния носител.

5. През два реда след основния текст се изписва **БЕЛЕЖКИ** с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и **Bold**. Обяснителните бележки се обозначават с горен цифров индекс в последователна номерация и се изнасят под линия в края на текста по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,... – Insert. Изписват се с шрифт Times New Roman 10 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, например:

¹ Двете монетни находки от село Димча са публикувани от М. Цочев (Цочев 1989, 41–55, Табл. I, Табл. II, Табл. III).

6. През два реда след бележките се изписва **ЛИТЕРАТУРА** с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и **Bold**. След един ред се прилага списъкът на цитираните източници.

Библиографското цитиране се извършва чрез система за цитиране по име и година. Състои се от два елемента. Първият елемент е съкратено цитиране в текста. В кръгли скоби се вписва фамилно име на автора (първа дума от заглавието при липса на автор), година на издаване, отделена с интервал, и номер на съответната страница или изображение, отделен със запетая. При цитиране на публикации от една и съща година на един и същ автор се добавят малки букви (а, б, в и т.н. за кирилица или a, b,c и т.н. при останалите азбуки) след годината, без интервал. Вторият елемент е списък на цитираната литература в края на текста. Оформя се по азбучен ред според фамилните имена на авторите, като първо се вписват заглавия на кирилица, след това – на латиница и накрая – на други азбуки. При цитиране на публикации с различни години на издаване от един и същ автор, те се подреждат във възходящ ред от най-ранната към най-късната.

Наименования на периодични издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, в скоби след заглавието ѝ се изписва наименованието на поредицата и съответния том, отделен със запетая.

При цитиране на публикация в сборник преди заглавието му се поставя „– В:“ или „– In:“, а името на редактор и/или съставител се изписва след името на сборника, като в скоби се отбелязва съответно (Ред.) или (Съст.).

Публикация с автор във вестник се цитира като периодично издание. Когато публикацията е без автор в скоби в текста се изписва име на вестника, година на издаване и страница, а в списъка на цитирана литература – име на вестника, местоиздаване, брой, дата и година на издаване и страници.

Архивни документи се изписват в скоби в текста в следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист. В списъка на цитирана литература се изписва както следва: Архив, фонд, опис, архивна единица.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на списъка на цитирана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скоби в текста, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се вписва и година на публикуване, а в списък на цитирана литература – уеб адрес и дата на изтегляне на информацията.

Цитиране в обяснителните бележки се извършва по същия начин.

Примери:

Цитиране на монография:

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Цитиране на монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н.е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Цитиране на публикация в периодично издание:

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Цитиране на публикация в сборник:

Попов 1985: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновоград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. А. Попов, Й. Алексиев (Съст.), П. Петров (Ред.). София, 1985, 25–42.

Цитиране на публикация с няколко автора:

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657–661.

Цитиране на публикация от една и съща година на един автор:

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 143–144.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132.

Цитиране на публикация във вестник:

Вълева 2014: И. Вълева. 135 години Държавна девическа гимназия – Велико Търново. – Вестник Янтра Днес, Велико Търново, XV, бр. 207 (4079) от 30 октомври 2014 г. – в *литературата* (когато статията е с автор).

(Янтра 1937, 2) – в *текста* (когато статията е без автор).

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – в *литературата* (когато статията е без автор).

Цитиране на архивни документи:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281) – в *текста*.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – в *литературата*.

Цитиране на интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.).

7. През два реда се разполага резюме на български език до 2000 знака, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5. Материали от чужбина се приемат с резюме на английски език, което се превежда и публикува на български език.

8. През два реда следва списък с кратки, но информативни текстове към илюстрациите. В списъка и при посочване в основния текст и резюме-

то се обозначават по следния начин: **(Обр. 1)** или **(Обр. 1, Обр. 2)**. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри към съответния номер, например: **(Обр. 1.1)**. Анотиращи текстове към илюстрации на материали от чужбина се приемат на английски език, които се превеждат и публикуват на български език.

9. ИЛЮСТРАЦИИ

Студиите се приемат с до 20 броя илюстрации, а статиите и съобщенията – с до 10 броя. Илюстрациите да са качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител. Ако илюстрация е съставена от няколко снимки, те се предоставят като отделни файлове.

Изображенията да са във формат JPEG, TIFF или PSD. Не се приемат илюстрации в Word или PowerPoint. Чертежите да имат резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. При чертежи и снимки на предмети задължително се отбелязва линеен мащаб, а при планове – посока север.

10. Накрая външните за РИМ – Велико Търново автори предоставят кратка информация за себе си: научна степен, месторабота, заемана длъжност, адрес за кореспонденция, телефон и e-mail.

* * *

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане **научни разработки за поредния том** на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново от първия работен ден на месец януари до последния работен ден на месец април. Одобрени или неодобрени за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на научните разработки.

Некомплектувани научни разработки или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

Научни разработки се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. „Иван Вазов“ № 38
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
Станислава Ботева

MANDATORY REQUIREMENTS **FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL** of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is a scientific publication that comes out annually. The journal publishes scientific studies, articles, announcements, reviews, and comments related to history, archaeology, art history, ethnology, restoration and conservation, museology, etc. The submitted manuscripts must not have been published in other scientific journals, should report original scientific research, and should not be biased or written in substandard language.

Manuscripts, submitted by authors outside the museum, should be focused on the town of Veliko Tarnovo and/or the region of Veliko Tarnovo or be of national importance with an emphasis on the region of Veliko Tarnovo.

Manuscripts by Bulgarian authors are accepted in Bulgarian with an abstract in Bulgarian, and those submitted by authors abroad – in English, French, German or Russian with an abstract in English.

When submitting manuscripts for publication, the following requirements must be observed:

1. The text and illustrations are to be submitted in one side printout and also electronically. The size constraints are as follows: for studies – up to 108 000 characters, for articles – up to 36 000 characters, for announcements, reviews, and comments – up to 12 000 characters. The main text, abstract and the list of illustrations should be in one file, **formatted as follows:**

- Page: A4;
- Text font: Times New Roman;
- Margins: 2.5 cm on all sides;
- Alignment: Left;
- Spacing: 1.5;
- No indent for new paragraphs and no hyphenation;
- Pages shall not be numbered.

2. Titles shall be in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, not Bold.

3. In one line the author's (authors') name and surname shall be written in capital and small letters, no abbreviations, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, *Italic*, not **Bold**.

4. One line shall be skipped before the main text, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5.

Quoted texts shall be in quotation marks and in *Italic*.

An Em Dash (–) with intervals before and after shall be used to indicate periods of time or distances, size and pages in bibliographic citations.

Special signs and symbols shall be additionally highlighted in colour in the printout. When using a specific font, it shall be provided electronically.

5. **NOTES** appear two lines after the main text, in capital letters in Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The explanatory notes shall be numbered in superscript as Endnotes as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and select 1, 2, 3,.... from the Number format – Insert. They shall be in Times New Roman 10 pt font, left alignment, line spacing 1.5, for example:

¹ The two coin finds from the village of Dimcha were published by M. Tsochev (Tsochev 1989, 41–55, Table. I, Table. II, Table. III).

6. **REFERENCES** appears two lines after the notes, in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The list of cited sources shall be given after one line.

The bibliographic citation is in the name-year citation style. It consists of two elements. The first element is abbreviated citation in the main text. The last name of the author (first word of the title if there is no author), the year of publication, separated by a space, and the number of the respective page or image, separated by a comma, shall be entered in round brackets. When quoting publications from the same year by the same author, lowercase letters (a, б, в, etc. in Cyrillic or a, b, c, etc. in other alphabets) shall be added after the year, no interval. The second element is a list of cited reference entries. It shall be in alphabetical order according to the surnames of the authors, first entering titles in Cyrillic, then – in Latin and finally – in other alphabets. When citing publications of different years of publication by the same author, they shall be organized in ascending order from the earliest to the latest one.

Names of periodicals shall not be abbreviated.

If a monograph is published in a series, the title of the series and the corresponding volume, separated by a comma, shall be written in round brackets after its title.

When quoting a publication in a collection, the title shall be preceded by “– B:” or “– In:”, and the name of the editor and/or compiler, followed by (Ed.) or (Comp.) accordingly, shall be written after the name of the collection.

A publication with an author in a newspaper shall be cited as a periodical. Where the publication has no author, the name of the newspaper, the year of publication, and the page shall be written in round brackets in the text, and in the reference list – the name of the newspaper, place of publication, number, date and year of publication, and pages.

Archival documents shall be written in brackets in the text in the following sequence: Archive, fund, inventory list, archival unit, and page. The following shall be written in the reference list: Archive, fund, inventory list, archival unit.

The cited newspapers and archival units shall appear in the alphabetical reference list, and shall not be indicated separately after it.

Internet sources shall be cited in a similar way, where the publication year shall be added in round brackets in the main text, after the name of the author of the site or of the particular publication, and in the reference list – the web address and date of downloading.

Citations in the explanatory notes are organized in the same way.

Examples:

Monograph citation:

Harbova 1991: M. Harbova. Urban planning and architecture in the Bulgarian lands in the XV–XVIII century. Sofia, 1991.

Citing a monograph in a series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Citing a publication in a periodical:

Valov 1974: V. Valov. The new excavations at the 40 Holy Martyrs’ Church in Veliko Tarnovo (preliminary announcement). – Archaeology, XVI, 1974, 2, 37–54.

Citing a publication in a collection:

Popov 1985: A. Popov. Territorial Development and Architecture of Tarnograd, the 12th–14th cc. – In: The Royal city of Tarnov. A. Popov, Y. Alexiev (Comp.), P. Petrov (Ed.). Sofia, 1985, 25–42.

Citing a publication by several authors:

Pletnyov, Kouzov, Stefanova 2009: V. Pletnyov, H. Kouzov, A. Stefanova. Archaeological excavations at the Kastritsi Fortress, Euxinograd Residence – Varna. – Archaeological discoveries and excavations in 2008 Sofia, 2009, 657–661.

Citing a publication of the same year by the same author:

Borisova 2005a: T. Borisova. Archaeological study of two Thracian tumuli in the Milenska area, Pravets. – Archaeological discoveries and excavations in 2004 Sofia, 2005, 143–144.

Borisova 2005b: T. Borisova. A Thracian tumulus near the village of Kalugerovo, Sofia district. – In: The Lands of Bulgaria – a cradle of the Thracian culture. G. Kitov, D. Dimitrova. (Ed.). Vol. II. Sofia, 2005, 129–132.

Citing a newspaper article:

Valeva 2014: I. Valeva. 135 years State Girls High School – Veliko Tarnovo. – Yantra Today Newspaper, Veliko Tarnovo, XV, No. 207 (4079) of 30 October 2014 – *in the reference (when the article is authored).*

(Yantra 1937, 2) – *in the main text (when the article is not authored).*

Yantra 1937: Yantra Newspaper, Veliko Tarnovo, No. 87 of February 14, 1937, 2. – *in the references (when the article is not authored).*

Citing archival documents:

(CSA, f. 177, op. 2, a.e. 1186, l. 281) – *in the main text.*

CSA: Central State Archives, fund 177, inventory 2, archival unit 1186. – *in the references.*

Citing an Internet source (book or any other publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (downloaded on 09.03.2015).

7. The abstract in Bulgarian shall appear two lines below, it may be up to 2000 characters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5. Manuscripts from abroad are to be submitted together with an abstract in English, which will be translated and published in Bulgarian.

8. A list of short informative texts to the illustrations appears two lines below. The illustrations shall be indicated in the list and in case in the main text and the abstract, as follows: **(Fig. 1)** or **(Fig. 1, Fig. 2)**. Wherein illustration consists of individual images, they shall be indicated in Arabic numerals next to the corresponding number, for example: **(Fig. 1.1)**. Annotations to illustrations in manuscripts from abroad are accepted in English, which will be translated and published in Bulgarian.

9. ILLUSTRATIONS

Studies are accepted with up to 20 illustrations, and articles and announcement – with up to 10 illustrations. The illustrations should be high-resolution graphic images

and/or colour and black-and-white photos submitted electronically. If an illustration contains several photos, they shall be submitted in separate files.

Images must be in JPEG, TIFF or PSD format. Illustrations in Word or PowerPoint shall not be accepted. Drawings should be at 600+ dpi resolution in TIFF or PSD format, and photos – not less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. A linear scale must be indicated for drawings and photographs of objects, and for plans – the north direction.

10. Finally, authors outside the RMH – Veliko Tarnovo shall submit a brief presentation of themselves: scientific degree, place of work, position held, correspondence address, telephone, and e-mail.

* * *

Manuscripts will not be accepted by e-mail unless printouts of the text and illustrations are submitted separately.

The Editorial Board accepts submissions for consideration for the next volume of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo from **the first working day of January to the last working day of April**. Neither approved nor unapproved manuscripts shall be returned.

The editorial board is not responsible for the presented facts, the conclusions made, the proposed scientific theses and opinions of the authors of the manuscripts.

Incomplete manuscripts or those that do not meet the requirements WILL NOT BE ACCEPTED for publishing.

Manuscripts shall be sent to:

The Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn.: the Editorial Board
36 Ivan Vazov Str.
Veliko Tarnovo

Contact e-mail:

rimvt_edit@abv.bg
Stanislava Boteva

**ПРИЛОЖЕНИЕ
ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ**

**Калин Чакъров. Некрополите на античното селище
в северозападната част на град Павликени**
**Kalin Chakarov. The Necropolises of the Ancient Settlement
in the Northwestern Part of the Town of Pavlikeni**

Ил. 1. Разположение на селища и некрополи в непосредствената околност на античното селище в северозападната част на Павликени върху сателитно изображение.

1. Античното селище в северозападната част.
2. Селището в м. Бели бряг.
3. Могилният некропол в м. Поляната/Бели бряг.
4. Могила в м. Бели бряг, западно от м. Ташлъците.
5. Колоната при парк-хотел „Бора“.
6. Предполагаемо място на статуите от района на завода за картонени опаковки.
7. Могила в м. Над града.

III. 1. Settlements and necropolises in the immediate surroundings of the ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni on a satellite image.

1. The ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni.
2. The settlement at the Beli bryag area.
3. The tumular necropolis at Polyanata/Beli bryag area.
4. A tumulus at Beli bryag area, west of the Tashlatsite area.
5. A column at Bora park-hotel.
6. A supposed place of the find spot statues near the cardboard factory.
7. A tumulus at Nad grada area.

1

2

Ил. 2. Сребърни гривни от гроб № 1 от некропола в района на бившата ветеринарна лечебница (кат. № 1, кат. № 2).

Ill. 2. Silver bracelets from grave No. 1 of the necropolis from the necropolis in the area of the former veterinary clinic (cat. No. 1, cat. No. 2).

Ил. 3. Находки от гроб №2 от некропола при бившата ветеринарна лечебница.
 1. Оловна ампула (кат. №3). 2. Стъклено мънисто (кат. №4). 3. Стъклено мънисто (кат. №5). 4. Стъклени пулове (кат. №6). 5. Бронзова монета (дупондий, обработено изображение от сайта www.wildwinds.com) (кат. №7). 6. Провинциална бронзова монета на Марцианопол (кат. №8) (обработено изображение от сайта www.wildwinds.com).

Ил. 3. Finds from grave No. 2 from the necropolis at area of the former veterinary clinic.
 1. A lead ampoule (cat. No. 3). 2. A glass bead (cat. No. 4). 3. A glass bead (cat. No. 5).
 4. Glass tokens (cat. No. 6). 5. A bronze dupondius (a processed image from www.wildwinds.com).
 6. A provincial bronze coin of Marcianopolis (a processed image from www.wildwinds.com).

Ил. 4. Златни накити от гроб № 1 в стопанския двор на бившето ТКЗС.

1. Торква (кат. № 9). 2. Огърлица (кат. № 10). 3. Гривна (кат. № 11).

4. Гривна (кат. № 12). 5. Гривна (кат. № 13). 6. Гривна (кат. № 14).

7. Пръстен (кат. № 15). 8. Обеца (кат. № 16).

Ил. 4. Golden jewelry from grave No. 1 from the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm. 1. A torque (cat. No. 9). 2. A necklace (cat. No. 10).

3. A bracelet (cat. No. 11). 4. A bracelet (cat. No. 12). 5. A bracelet (cat. No. 13).

6. A bracelet (cat. No. 14). 7. A ring (cat. No. 15). 8. An earring (cat. No. 16).

1

2

Ил. 5. Гроб №2 от некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС.

1. Изглед отгоре в началото на проучването.

2. Изглед от югоизток в началото на проучването.

III. 5. Grave No. 2 from the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm.

1. A view from above at the beginning of the excavations.

2. A view from the Southeast at the beginning of the excavations.

1

2

Ил. 6. Гроб №2 от некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС.
 1. Изглед отгоре със скелета in situ.
 2. Изглед отгоре в края на проучването.

Ill. 6. Grave No. 2 from the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm.
 1. A view above with the in situ skeleton.
 2. A view from the above at the end of the excavations.

Ил. 7. Структура на гроб №2 от некропола в стопанския двор на бившето ТКЗС – сондаж при северозападния край.

III. 7. Structure of grave No. 2 from the necropolis in the farm yard of the former co-operative farm – a trench at the northwestern end.

Ил. 8. Керамични кани от гроб в стопанския двор на бившето ТКЗС.

1. Кат. №17. 2. Кат. №18.

III. 8. Ceramic jugs from the area of the farm yard of the former co-operative farm.

1. Cat. No. 17. 2. Cat No. 18.

Евгени Дерменджиев. Средновековната църква
„Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново

Evgeni Dermendzhiev. The Medieval Church of the Assumption
of the Most Holy Mother of God in the Assenov Quarter in Veliko Tarnovo

Ил. 1. Квартал „Асенов“ във Велико Търново с църквата „Успение на Пресвета Богородица“ – общ поглед на изток от хълма Трапезица.

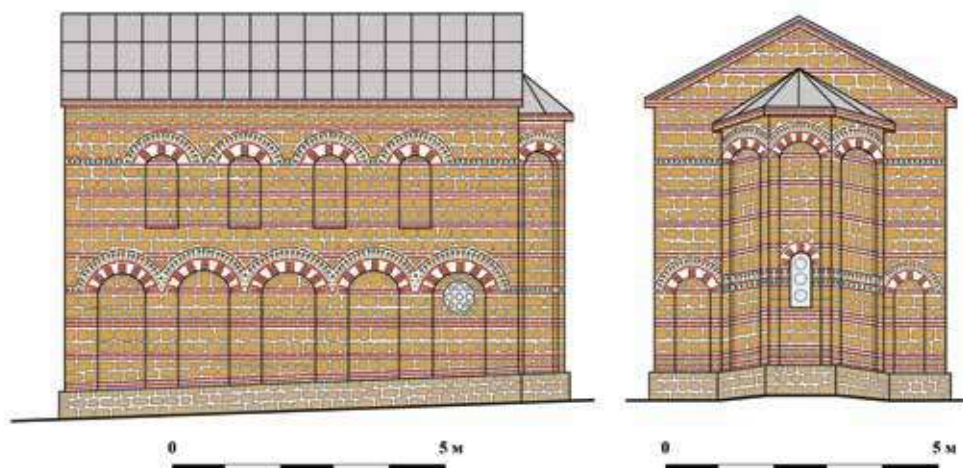
III. 1. The Assenov quarter in Veliko Tarnovo with the Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God – a general view to the east of the Hill of Trapezitsa.

Ил. 2. Съвременната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново – поглед от юг.

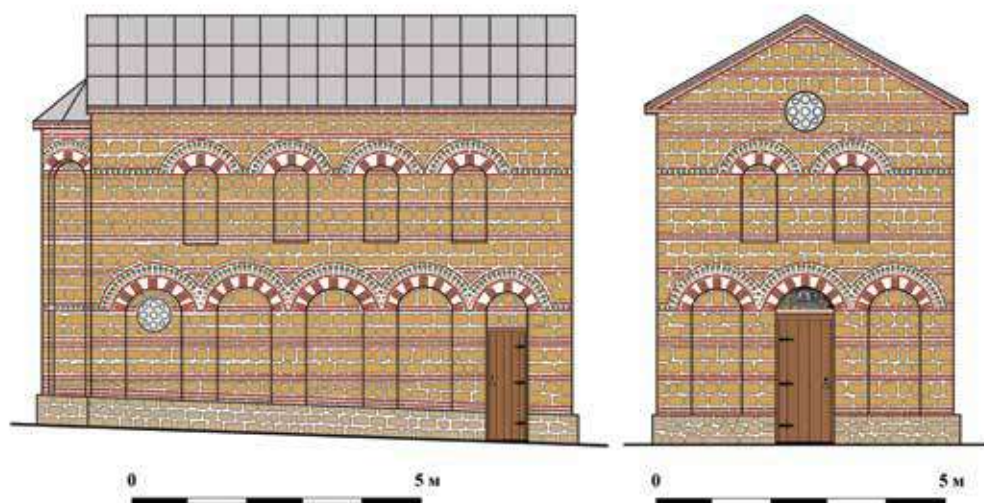
III. 2. The contemporary Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo – view from the south.

Ил. 3. Южна и източна фасади на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Ill. 3. The south and east façades of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo (reconstruction E. Dermendzhiev).

Ил. 4. Северна и западна фасади на средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Ill. 4. The north and west façades of the medieval Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Veliko Tarnovo (reconstruction E. Dermendzhiev).

Диана Тотева. Резултати от микроизкопки на пет гроба от некропола на църква „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново

Diana Toteva. Results of Micro-Excavations of Five Graves in the Necropolis at the Church of the Holy 40 Martyrs in Veliko Tarnovo

Ил. 1. Етапи на микроизкопките на гроб № 135 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Д. Тотева).

Ill. 1. Stages of micro-excavation of grave No. 135 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures D. Toteva).

Ил. 2. Текстилните останки от гроб № 135 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Н. Тодоров).

III. 2. Textile remains in grave No. 135 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures N. Todorov).

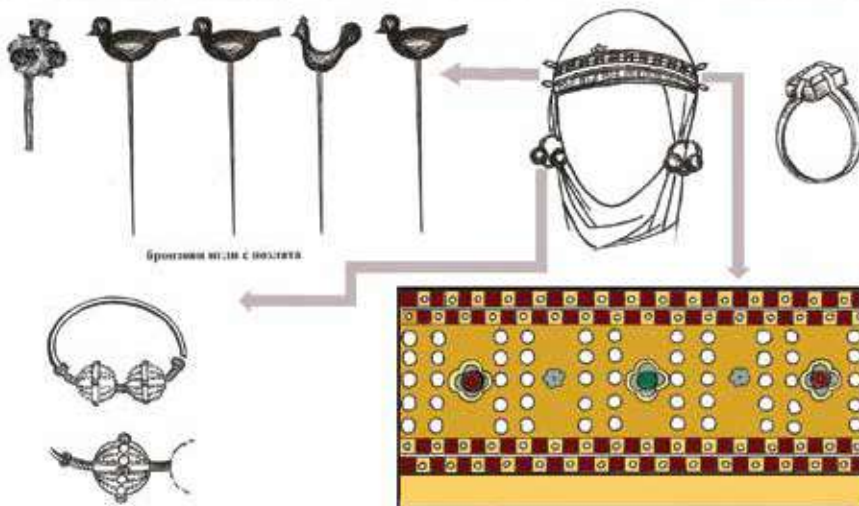
Ил. 3. Макроснимки на части от разкрития текстил и металната лента от гроб № 135 (снимки Н. Тодоров).

Ill. 3. Macro-pictures of pieces of the unearthed textile and the metal strip from grave No. 135 (pictures N. Todorov).

Ил. 4. Сърмотъкана лента от гроб № 135 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ с инкрустирани метална розета с вградени камъни и задната метална пластина от друга розета (снимки Н. Тодоров).

Ill. 4. Tinsel strip from grave No. 135 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs with inlaid metal rosette with inset stones and the back metal plaque from another rosette (pictures N. Todorov).

Ил. 5. Накити от гроб № 135 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и реконструкция на украсата за глава (снимки и рисунки Д. Тотева).

Ill. 5. Jewellery from grave No. 135 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs and reconstruction of the headdress ornaments (pictures and drawing D. Toteva).

Ил. 6. Текстилни останки от гроб № 136 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Н. Тодоров).

1. Плетени тесни метализирани ленти. 2. Части от лента с позлатена сребърна сърма и геометрична украса и реконструкция.

III. 6. Textile remains from grave No. 136 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures N. Todorov).

1. Plaited narrow metallized strips. 2. Parts of a strip with gilded silver threads and geometric decoration and reconstruction.

Ил. 7. Макроснимки на текстилните останки от гроб № 136 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Н. Тодоров).

1. Части от лента с ромбовидна украса. 2. Плетени тесни метализирани ленти.

III. 7. Macro-pictures of pieces of the unearthed textile from grave No. 136 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures N. Todorov).

1. Parts of a strip with diamond-shaped decoration. 2. Plaited narrow metallised strips.

Ил. 8. Етапи от микроразкопките на гроб № 149 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“, части от четири игли, усукани в останки от плат и стъклен елипсовиден медальон (снимки Д. Тотева).

Ill. 8. Stages of the micro-excavation of grave No. 149 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs, parts of four pins, wrapped into the remains of cloth and a glass elliptical medallion (pictures D. Toteva).

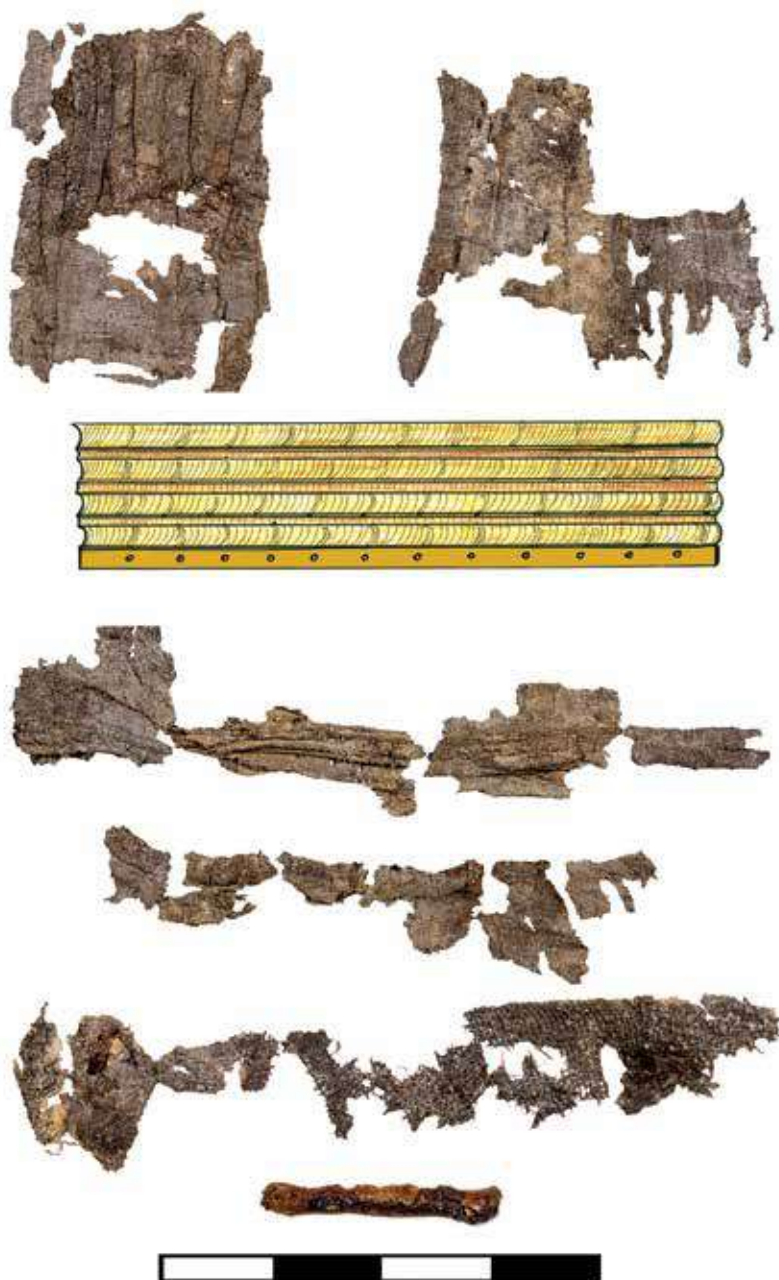
Ил. 9. Текстилни останки от гроб № 149 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Н. Тодоров).

Ill. 9. Textile remains from grave No. 149 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures N. Todorov).

Ил. 10. Макроснимки и реконструкция на текстилни останки от гроб № 149 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Н. Тодоров).

Ill. 10. Macro-pictures and reconstruction of unearthed textile from grave No. 149 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures N. Todorov).

Ил. II. Текстилни останки от гроб № 186 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и реконструкция (снимки Н. Тодоров).

III. Textile remains from grave No. 186 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs and reconstruction (pictures N. Todorov).

Ил. 12. Археологическо разкриване на гроб №211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и опаковане на черепа (снимки К. Тотев).

III. 12. Archaeological excavations of grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs and wrapping the skull (pictures K. Totev).

Ил. 13. Част от откритата текстилна лента от гроб №211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Д. Тотева).

III. 13. Part of the unearthed textile strip from grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures D. Toteva).

Ил. 14. Етапи на микроизкопките на гроб № 211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и разкриване на текстилните останки (снимки Д. Тотева).

Ill. 14. *Stages of the micro-excavation of grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs and unearthing the textile remains (pictures D. Toteva).*

Ил. 15. *Етапи на микроизкопките на гроб №211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и откриване на игли и обеца (снимки Д. Тотева).*

Ill. 15. *Stages of the micro-excavation of grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs and unearthing pins and an earring (pictures D. Toteva).*

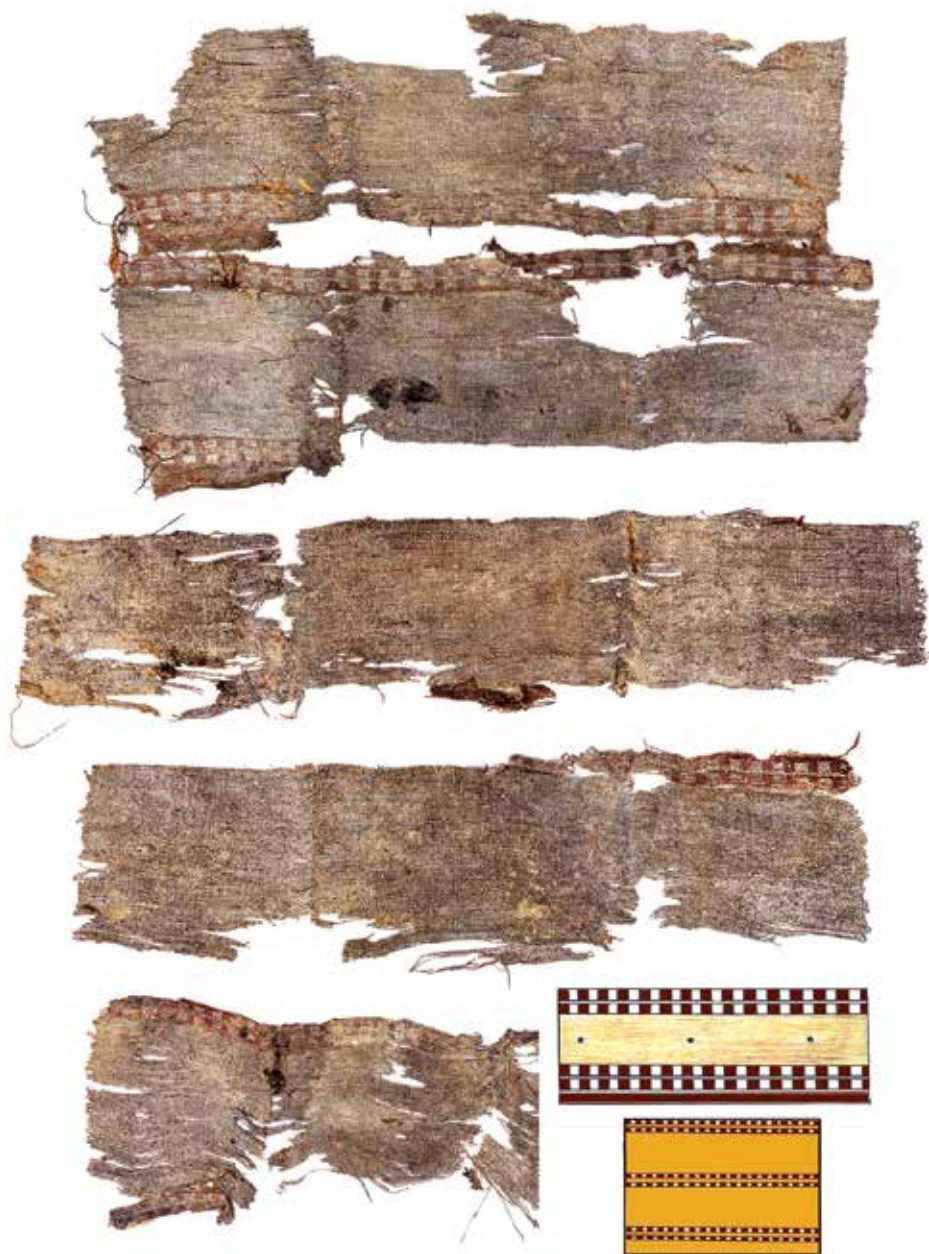
Ил. 16. Накити от гроб №211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Н. Тодоров).

Ill. 16. Jewellery from grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures N. Todorov).

Ил. 17. Разкритите части от текстилната лента от гроб №211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Д. Тотева).

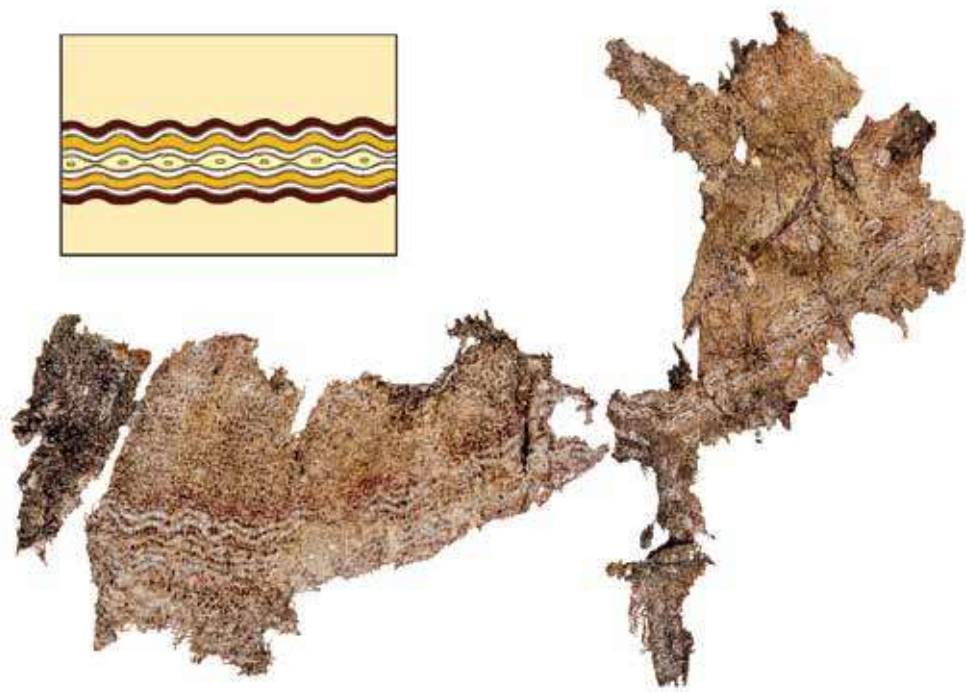
Ill. 17. The unearthed parts of the textile strip from grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures D. Toteva).

Ил. 18. Почистените части от текстилната лента от гроб №211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и реконструкция (снимки Д. Тотева).

Ill. 18. The cleaned parts of the textile strip from grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs and reconstruction (pictures D. Toteva).

Ил. 19. Части от копринено платно със сърмена бродерия от гроб №211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и реконструкция (снимки Д. Тотева).

Ill. 19. Parts of silk cloth with tinsel embroidery from grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs and reconstruction (pictures D. Toteva).

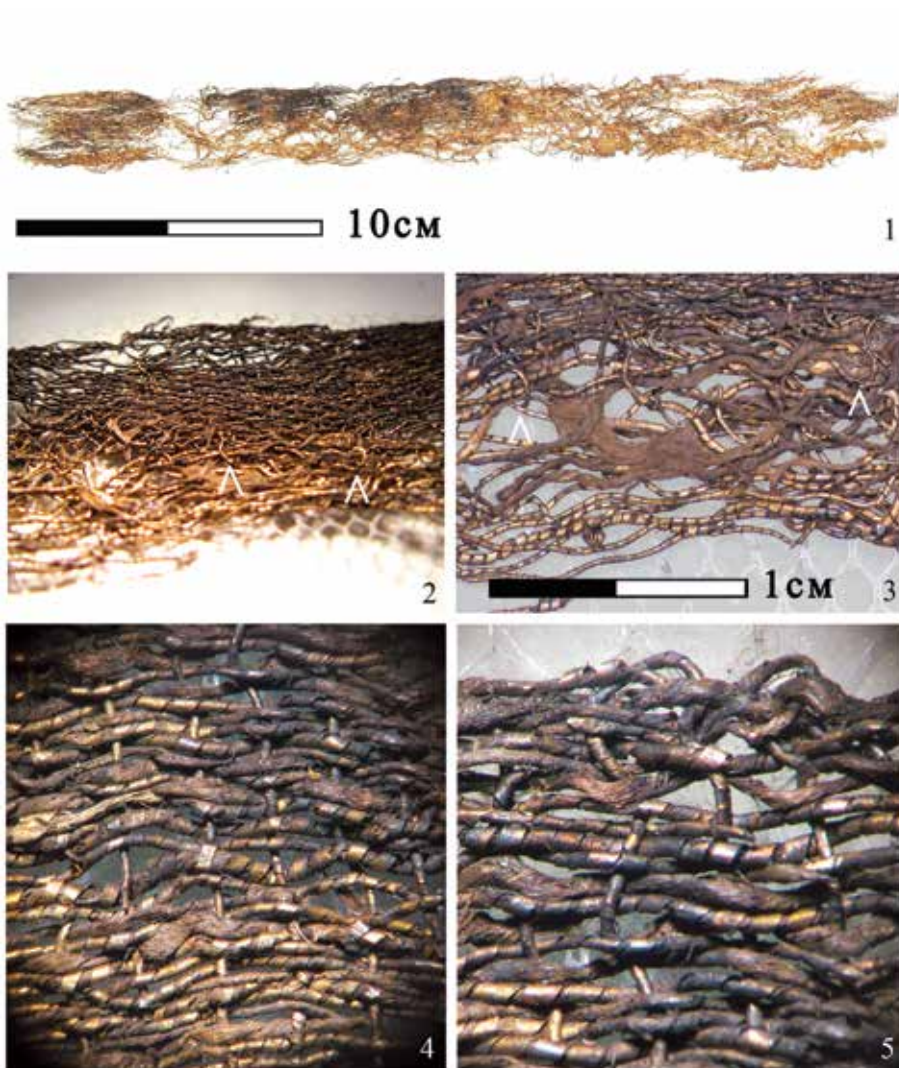

Ил. 20. Макрофотографии на коприненото платно със сърмена бродерия от гроб №211 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (снимки Н. Тодоров).

III. 20. Close shots of the silk cloth with tinsel embroidery from grave No. 211 in the necropolis of the Church of the Holy 40 Martyrs (pictures N. Todorov).

Иван Чокоев. Метализирани ленти от средновековен некропол в северозападното подножие на хълма Трапезица във Велико Търново

Ivan Chokoev. Metal Thread Braids from Medieval Cemetery at the Northwestern Foot of the Hill of Trapezitsa in Veliko Tarnovo

*Ил. 1. Лента № 1 (макро, микро).
Ill. 1. Braid No. 1 (macro, micro).*

Ил. 2. Лента №2 (макро, микро).

Ил. 2. Braid No. 2 (macro, micro).

Ил. 3. Безформена деструктурирала маса.

Ил. 3. 1. Общ вид (макро). 2. Сърмени нишки в безформената маса (микро).

Ил. 3. 3. Копринена тъкан в безформената маса (микро).

Ил. 3. Shapeless destroyed mass.

Ил. 3. 1. General look (macro). 2. Metal threads in the formless mass (micro).

Ил. 3. 3. Silk cloth in the formless mass (micro).

Атанаска Стамболийска. Подготовката за построяване на сградата на Търновската митрополия в „Асенова махала“ във Велико Търново (края на XIX – началото на XX в.)

Atanaska Stamboliyska. Preparations for the Construction of The Bishopric Building in the Assenov Quarter in Veliko Tarnovo (Late 19th – Early 20th C.)

*Ил. 1. Старият митрополитски комплекс в Асенова махала –
рисунка на Леон Филипов (инв. №96 ФЛФ).*

*III. 1. The old bishopric complex in the Assenov quarter –
drawing of Leon Filipov (inv. No. 96 ФЛФ).*

*Ил. 2. Съвременен вид на сградата на Митрополията в квартал Асенов,
25 юни 2023 г. (снимка А. Стамболийска).*

*III. 2. Contemporary view of the Bishopric building in the Assenov quarter,
25 June 2023 (photo A. Stamboliyska).*

Иван Църов. Царският подарък. Янаки Томов, цар Борис III и Моско Москов
Ivan Tsarov. The King's Gift. Yanaki Tomov, Tsar Boris III and Mosco Moscov

Ил. 1. Отворената кутия със солида на император Марциан (450–457 г.).
Ill. 1. The opened box with the solidus of Marcian (450–457 g.).

Ил. 2. Дареният солид на император Марциан.
1. Аверс. 2. Реверс.
Ill. 2. The presented solidus of Marcian.
1. Obverse. 2. Reverse.

**Илиян Петракиев. Апликация от Шефилд от началото на XX в.
Ilian Petrakiev. Early Twentieth Century Sheffield Appliqué**

Ил. 1. *Дървена кутия с прибори от 1900 г. Ebay, Beautiful Sheffield Set, J. Nowill & Sons Sheffield, England, 1900. (no <https://www.ebay.co.uk/itm>).*

III. 1. *A wooden box with cutlery from 1900. Ebay, Beautiful Sheffield Set, J. Nowill & Sons Sheffield, England, 1900. (<https://www.ebay.co.uk/itm>).*

Ил. 2. Дървени кутии за прибори от средата на XIX в. на Евстати Селвели (инв. №954 В/ТОМ).

III. 2. A wooden box for cutlery from the mid-19th c. of Eustati Selveli (inv. No. 954 B/TOM).